श्रीः

कविवर्य

मोरोपंतांचे समग्र ग्रंथ.

२

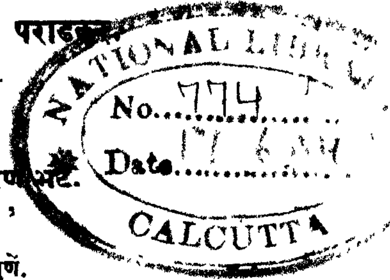
आर्याभारत.

पर्वें

उद्योग—भीष्म—द्रोण.

संपादक व प्रकाशक

रामकृष्ण दत्तात्रेय पराडकर.

मुद्रक

अच्युत चिंतामण भट.

'यशवंत'

छापखाना पुणें.

सन १९१२.

हे पुस्तक रामकृष्ण दत्तात्रेय पराडकर यानी अच्युत चिंतामण भट यांच्या
'**यशवंत**' छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केले. ( )

विषयानुक्रमणिका.

५. उद्योगपर्व.

(पद्यसंख्या १४०७).

अध्याय १ ला; (पृ० १):—विराटसभेंत कृष्णाचें पांडवविषयक पुढील उद्योगाविषयीं भाषण (**गीति** १–५); बलरामाचा विरोध (६–७); सात्यकिकृत रामनिषेध (८–१४); द्रुपदाचा सात्यकीस दुजोरा (१५–२१); कृष्णाचें निर्गमन (२२–२५); कौरवांकडे द्रुपदपुरोहितप्रेषण (२६); अर्जुन व दुर्योधन याचें कृष्णाकडे आगमन (२७–३२); त्यांचा कृष्णाशी संवाद व न्यस्तायुध कृष्ण पांडवांकडे व सयादव कृतवर्मा दुर्योधनाकडे, अशी वाटणी (३३–४१); बलरामाचें दुर्योधनाशीं तटस्थपणाचें भाषण (४२–४७); दुर्योधननिर्गमन (४८–५०); पार्थकृष्णसंवाद व कृष्णकृत अर्जुनसारथ्यस्वीकार (५१-५८); अर्जुनाचें कृष्णासह धर्माकडे प्रत्यागमन (५९).

अध्याय २ रा; (पृ०७):—पांडवांकडे निघालेल्या शल्यास दुर्योधन सत्कारद्वारां वश करितो (१–१३); धर्म शल्यापासून 'कर्णतेजोवध करीन' असा वर संपादितो (१४–२३); धर्माप्रत शल्यकथित नहुषाख्यान–वृत्रवधामुळें इंद्रपतन–नहुषाची इंद्रपदी स्थापना–त्याचा शच्यभिलाष–बृहस्पतीची युक्ति–इंद्रकृत अश्वमेध–इंद्रप्रेरित शचीच्या विनंत्यनुरूप ऋषियानस्थ नहुषाचें त्याच्या लत्ताप्रहारानें रागावलेल्या अगस्त्यमुनीच्या शापानें पतन–इंद्राला पुनः स्वपदप्राप्ति (२४–६५); शल्याचें दुर्योधनाकडे प्रत्यागमन (६६)

अध्याय ३ राः (पृ० १४):—सेनासंमेलन (१–२); द्रुपदपुरोहिताचें धृतराष्ट्रादिकांशीं पांडवभागदानार्थ भाषण (३–७); भीष्मसंमति–कर्णविरोध–भीष्मोत्तर (८–१८); धृतराष्ट्रकृत समेट व पांडवांकडे संजयप्रेषण व संजयाशीं भाषण (१९–३२); संजयास धर्माचें कुशलप्रश्न (३३–३७); संजयकृत संदेशकथन (३८–४६); धर्मोत्तर (४७–५२); कृष्णाचें भाषण (५३–६२); धर्माचें संजयाशीं पुनर्भाषण (६३–७३); संजयागमन–धृतराष्ट्रचिंता–विदुरधृतराष्ट्रसंवाद–विदुरनीतिकथन (७४-१०१); सनत्सुजातद्वारां धृतराष्ट्रास अध्यात्मज्ञान (१०२-१०८).

अध्याय ४ था; (पृ० २५):—संजयकृत पांडवसंदेश कथन (१–१७); अर्जुन व कृष्ण हे नरनारायणावतार, अशी कथा भीष्म सांगतात (१८–३०); कर्णकृत निषेध–भीष्मोत्तर–द्रोणसंमति–त्यास धृतराष्ट्राची असंमति (३१–४८); पांडवसेना-वर्णनार्थ संजयास धृतराष्ट्राज्ञा–संजयमूर्च्छा–विदुरभाषण (४९–५८); संजयोत्तर व पांडवबळवर्णन (५९–६७); धृतराष्ट्राचे शोकमय उद्गार (६८–८०) संजयाची स्पष्टोक्ति (८१–८५); दुर्योधनाचें भाषण व कौरवसामर्थ्यवर्णन (८६–९९); संजयकृत पांडवीयप्रतिज्ञाकथन (१००–१०७); धृतराष्ट्राचा दुर्योधनास सामोपदेश–दुर्योधनाचा हट्ट–तत्त्यागार्थ धृतराष्ट्राचें पुनः भाषण (१०८–११९).

अध्याय ५ वा; (पृ० ३७):—संजययानं–पंत. कृष्णार्जुनकथित 'वाचिक' संजय सांगतो (१–१४); धृतराष्ट्राचें भीतियुक्त भाषण (१५–१८); दुर्योधनाची आत्मश्लाघा (१९–२६); कर्णकृत स्वप्रतापवर्णन (२७–३२); कर्णभीष्मांचें वाग्युद्ध व कर्णाचा भीष्म मरेपर्यंत शस्त्रसंन्यास (३३–४९); भीष्मास दुर्योधनाचें उत्तर (५०–५२); विदुरभाषण व व्याधकथा (५३–६१); धृतराष्ट्राच्या प्रश्नावरून संजय अर्जुनकृष्णांचे निरोप सांगतो, व दुर्योधनादिक उठून जातात (६२–६७); संजय, व्यास, धृतराष्ट्र, गांधारी, भीष्म व विदुर यांचें एकांतीं संमेलन (६८-७२); पांडवबळवर्णन (७३–८२); संजयाचा अध्यात्मोपदेश (८३–८७); दुर्योधनास धृतराष्ट्र व गांधारी यांचा उपदेश–त्याचा हट्ट (८८–९९); कृष्ण सामार्थ येणार म्हणून संजय सांगतो–धृतराष्ट्राचा हर्ष (१००–१११).

अध्याय ६ वा; (पृ० ४९):—कृष्णधर्मसंवाद व कृष्ण कौरवाकडे जाणार (१-१५); भीमकृष्णसंवाद (१६–२५); अर्जुनद्रौपद्यादिकांचीं कृष्णाशीं भाषणें (२६–३०); धर्म कृष्णास पोंचविताना कुंतीचें व दुर्योधनादिकांचें कुशल विचारण्यास कळकळीनें सांगतो व अर्जुन तसें च बोलतो (३१–४१); सुरगण कृष्णभाषणश्रवणार्थ येतात (४३–४६); धृतराष्ट्रकृत स्वागतव्यवस्था कृष्ण चुकवितो (४७–५०).

अध्याय ७ वा; (पृ० ५४):—धृतराष्ट्राची कृष्णस्वागतार्थ विदुरास आज्ञा व कपटत्यागपर विदुरोत्तर (१–१३); दुर्योधनाचा हट्ट–कृष्णास पकडण्याची सल्ला—भीष्म व धृतराष्ट्र यांचा उपदेश (१४–२९); कृष्णस्वागत–धृतराष्ट्रविदुरांस भेट (३०–३४); विदुराचें भाषण (३५–४२); कुंतीचे कृष्णास कुशलप्रश्न व कृष्णोत्तर (४३–६०); दुर्योधनादिकांची भेट व तत्कृत भोजनामंत्रणाचा अस्वीकार

(६१–६९); विदुरगृहीं भोजन (७०–७९); विदुरकृष्णसंवाद (८०–८७); कौरवसभेंत गमन व कृष्णसत्कार (८८–९९).

अध्याय ८ वा; (पृ० ६४):—कृष्णाचा सामोपदेश (१–२२); भृगुरामाचा उपदेश व दंभोद्भवगर्वपरिहारक नरनारायण ते च हे कृष्णार्जुन असें कथन (२३–४७); कण्वाचें भाषण–मातलिजामाता सुमुखनाग याची कथा–गरुडाचा गर्वपरिहार (४८–७८); दुर्योधनोत्तर (७९); नारदोपदेश (८०–१०५):–विश्वामित्र व वसिष्ठवेषी यम यांची कथा (८१–८६); शिष्य गालव व विश्वामित्रास गुरुदक्षिणार्थे माधवीविक्रय (८७–१०५).

अध्याय ९ वा; (पृ० ७६):—धृतराष्ट्राचे प्रार्थनेवरून (१–२) कृष्ण दुर्योधनास उपदेश करितात (७–१९); भीष्म, द्रोण, विदुर व धृतराष्ट्र यांचा पुनर्बोध (२०–२६); दुर्योधनाचें स्वकृत्यसमर्थनपर भाषण (२७–४१); कृष्ण दुर्योधनाचे अपराध सांगतो (४२–५२); दुःशासन कृष्णास धाक दाखवितो (५३–५४); दुर्योधन उठतो (५५); भीष्माचा शोक (५६); 'दुर्योधनास कां पकडीत नाहीं ?' असें कृष्ण विचारितो (५७–६३); गांधारीकडून दुर्योधनास उपदेश (६४–८१); कृष्णबंधनविचार (८२–८५); सात्यकिवार्ताकथन व भाषण (८६–९०); विदुरप्रश्न (९१–९२); कृष्णाचें भाषण (९३–९७); धृतराष्ट्र दुर्योधनास पुनः आणवितो (९८–९९).

अध्याय १० वा; (पृ० ८६):—भगवद्यानं–पंत. धृतराष्ट्र विदुरकृत दुर्योधननिषेध (१–८); कृष्णकृत विश्वरूपप्रकटन व भीष्मादिकांस दिव्यदृष्टि (९–१५); धृतराष्ट्रास दिव्यदृष्टि (१६–२०); कृष्णनिर्गमन–धृतराष्ट्र व कृष्ण यांचीं भाषणें (२१–२८); कुंतीस निरोप विचारणें (२९–३०); कुंतीचें उत्तर (३१–६३):–विदुलोपाख्यान (३५–४७); अर्जुनास निरोप (४८–५०); भीमास निरोप (५१–५३); नकुळास निरोप (५४); सहदेवास निरोप (५५–५६); द्रौपदीस निरोप (५७–६०); सारांश (६१–६३); कर्णासह श्रीकृष्ण जातात (६४–६५); भीष्मद्रोणादींची उद्विग्नता (६६–७१); कर्णास निरोप (७२); धृतराष्ट्राचा प्रश्न (७३); संजय कृष्णकर्णसंवाद सांगतो (७४–१०८):–' त्वां कुंतीपुत्रानें पांडवांस सामील व्हावें ' असा कर्णास कृष्णाचा आग्रह (७४–७९); कर्णाचें उत्तर (८०–९३);

कृष्णाचें भाषण (९४–९८); कर्णोत्तर व स्वप्रकथन (९९–१०४); परस्पर प्रेमभेट व दोघांचें परतणें (१०५–१०८).

अध्याय ११ वा; (पृ० ९९):—विदुराचे उद्गार (१–२); कुंती कर्णोत्पति-कथा सांगते. (३–५); कर्णास कुंतीचा उपदेश व तदुत्पत्तिकथन (६–१८); अर्जुनेतरपांडवरक्षणवचनपर कर्णोत्तर (१९–३०); कृष्ण धर्मास वृत्त सांगतो (३४–८१):–भीष्मोपदेश (३६–४३); द्रोणोपदेश (४४–४८); विदुरोपदेश (४९–५६); गांधारीचा उपदेश (५७–६४); पूर्वजवृत्तकथन व धृतराष्ट्राचा उपदेश (६५–७५); कर्णभेदप्रयत्न, स्वतःच्या बंधनाचा प्रयत्न व विदुरस्तुति (७६–८१); दोन्हीकडील सेनापती (८२–८५); भीष्मदुर्योधनसंवाद व भीष्म-सैनापत्याभिषेक (८६–१००); धृष्टद्युम्नास पांडवसैनापत्यदान व युद्धभूम्यागमन (१०१–१०३); बळरामाचें धर्माशीं भाषण (१०४–१०९); मदतीला आलेल्या रुक्मीचें भाषण व अर्जुनाचें उत्तर (११०–१२२); क्रुद्ध रुक्मीचा दुर्योधनाकडून धिक्कार (१२३).

अध्याय १२ वा; (पृ० ११३):—संजय धृतराष्ट्रास सांगतो–उलूकदूता-कडून धर्मार्जुनांस निंदापर निरोप व पांडवक्रोध (१–२०); उलूकास कृष्णाचा परत निरोप (२१–२२); भीमाचा निरोप (२३–२७); अर्जुनाचा निरोप (२८–३७); धर्माचा निरोप (३८–४५); नकुलादींचा निरोप (४६); भीष्मकृत कौरवबळ-गणन (४८–५९); ' अर्धरथ ' शब्दानें कर्णाचा संताप व भाषण (६०–७०); भीष्माचें प्रत्युत्तर (७१–७५); दुर्योधनकृत समेट (७६–७९); भीष्मकृत पांडवबळवर्णन (८०–९३); शिखंडि हा युद्धाला अयोग्य आहे (९४); भीष्म-कृत शिखंड्युत्पत्तिकथनारंभ–अंबेचा शाल्वकृत तिरस्कार व तिचा भीष्मनाशार्थ तपादिउद्योगारंभ (९५–१०७).

अध्याय १३ वा; (पृ० १२५):—अंबोपाख्यान–पंत. होत्रवाहन–अकृतव्रण व परशुराम अंबेला भेटतात (१–६); परशुराम व अंबा यांचा संवाद व भीष्मना-शार्थ परशुरामप्रयाण (७–२०); अंबास्वीकारार्थ परशुरामाज्ञा व भीष्माची अमा-न्यता (२१–२८); रामाचा क्रोध (२९–३४); भीष्मपरशुरामसंवाद व युद्धाची तयारी (३५–४७); गंगाभीष्मसंवाद–गंगेची रामास प्रार्थना–त्याचें उत्तर–गंगेचा पुनरुपदेश (४८–६०); युद्धारंभ व परशुरामनमन (६१–७०); प्रथमदिनयुद्ध

(७१–८१); द्वितीयदिनयुद्ध (८२–१०१); तृतीयदिनयुद्ध व परशुराम विव्हल होतो (१०२–११०); चतुर्थदिनयुद्ध–भीष्ममूर्छा–वसुकृतरक्षण–गंगेशीं संवाद (१११–१२५); तेविसाव्या दिवशीं वसू भीष्मास प्रस्वापनास्त्रबोध करितात (१२६–१२९); चोविसाव्या दिवसाचें तुमुलयुद्ध–ब्रह्मास्त्रप्रयोग–प्रस्वापनास्त्र-प्रयोगापासून भीष्माची नारदादींकडून निवृत्ति (१३०–१५५); रामभीष्मांस जमदग्न्यप्रमुखांचा उपदेश (१५६–१६४); वसूपदेशानुसार भीष्म धनुष्य टाकून दिलेल्या गुरूस नमस्कार करितात (१६५–१६९); परशुरामाचें भाषण–असंतुष्ट अंबा तपार्थ वनास जाते (१७०–१८२); रामभीष्मनिवर्तन (१८३–१८५); अंबेस शंकराचा वर–भीष्माची देवास प्रार्थना–द्रुपदास स्त्रीपूर्वपुत्रप्राप्तीचा वर–त्याचे पोटीं अंबा येते (१८६–१९६); अंबेचें लग्न–गुह्यस्फोट–द्रुपदाचा व्याही युद्धार्थ येतो (१९७–२०३); द्रुपदाचें स्वस्त्रीशीं भाषण (२०४–२०६); शिखंडीस आश्वासन (२०७); शिखंडीचें तप, स्थूणाकर्ण यक्ष तिचें स्त्रीत्व स्वीकारून आपलें पुरुषत्व तिला देतो (२०८–२१२); द्रुपद व व्याही यांचा समेट व जामातृसत्कार (२१३–२१९); कुबेराचा स्थूणाकर्णास शाप व उःशाप (२२०–२२७); शिखंडीस यक्षशापामुळें पुरुषत्व कायमचें मिळतें (२२८–२३०); शिखंडी युद्धानुचित असण्याचीं कारणें (२३१–२३३).

अध्याय १४ वा; (पृ० १४९):—पांडवबलमथनविषयक दुर्योधनभीष्मकर्णादींचा संवाद (१–५); कौरवबलमथनविषयक धर्मप्रश्न व अर्जुनोत्तर (६–१७); युद्धार्थ तयारी (१८); उपसंहार (१९–२०).

---

६. भीष्मपर्व.

(पद्यसंख्या ९१७).

अध्याय १ ला; (पृ० १५३):—धृतराष्ट्राच्या प्रार्थनेवरून व्यास संजयास दिव्यदृष्टि देतात (**गीति** १–७); संजय युद्धवार्ता सांगतो–भीष्मपतनामुळें धृतराष्ट्राचा शोक व संजयास प्रश्न (८–२७); संजयाचें युद्धवार्ताकथन (२८–११४):–भीष्मभीमांचा अनुक्रमें कौरवपांडवसैनाधिपत्यस्वीकार (२८–४०); अर्जुनास दुर्गावरदान (४१–५१); गीताकथन (५२–५४); धर्म भीष्मनमनार्थ जातो–मागून भीमा–

दिक जातात (५५–६०); कौरवपक्षीयकृत धर्मांची टवाळी (६१–६६); भीष्म-धर्मसंवाद–स्ववधोपायकथनार्थ भीष्मास प्रार्थना–भीष्म पुनः येण्यास सांगतात (६७–८१); ' सुहृदप्रियश्रवण हें स्वमरणकारण होय, ' असें द्रोण सांगतात (८२–८७); ' अमरत्वामुळें नाइलाज ' असें कृपाचार्य बोलतात (८८–९५); शल्यापासून कर्णतेजोवधवरलाभ (९६–९९); कर्णभेदार्थ कृष्णाचा अयशस्वी प्रयत्न (१००–१०४); शरणागतास अभय पुकारल्यावरून ' युयुत्सु ' धर्माकडे येतो (१०५–१११); धर्माची युध्दार्थ तयारी (११२–११४).

अध्याय २ रा; (पृ० १६६):—प्रथमद्वितीयदिनयुध्द (१–८१):–युध्दारंभ-भीमगर्जना–वीरद्वंद्वें–भीष्मकृत श्वेतराजवध (१–१५); धर्माचें कृष्णाशी खिन्न होऊन भाषण (१६–२५); कृष्णाचें सांत्वनपर उत्तर (२६–३३); धृष्टद्युम्नशिखंडींप्रत धर्माचें भाषण (३४–३७); भीष्मार्जुनयुद्ध (३८–४६); धृष्टद्युम्नद्रोणयुद्ध (४७–५१); भीमकृत कालिंगपराभव (५२–५७); कृपशल्यद्रौणि व धृष्टद्युम्न यांचें युद्ध (५८–५९); लक्ष्मणाभिमन्युयुध्द (६०–६८); युद्धवर्णन. (६९–७८); युध्दोपशम (७९–८१);

अध्याय ३ रा; (पृ० १७५):—तृतीयदिनयुध्द (१-५४):–दुर्योधनास भीम मूर्च्छित करितो–दुर्योधनाचें भीष्माप्रत भाषण व घोर युध्द करण्याची भीष्माची प्रतिज्ञा (१–१०); भीष्मकृत घोर युध्द–भीष्मार्जुनांचें तुमुलयुद्ध (११–२९); कृष्णकोप व भीष्मवधार्थ सचक्र धावन (३०–४४); अर्जुनकृत कृष्णनिवारण (४५–५१); अर्जुनकृत महेंद्रास्त्रप्रयोग (५२–५४).

अध्याय ४ था; (पृ० १८१):—चतुर्थदिनयुध्दः–अभिमन्युभीष्मयुद्ध (१–३); भीष्मार्जुनयुध्द (४–८); अभिमन्यूचा पराक्रम (९); धृष्टद्युम्नार्जुन व कौरव यांचें युध्द (१०–१६); संजयधृतराष्ट्रसंवाद (१७–२३); शल्य व अभिमन्युधृष्टद्युम्नयुद्ध (२४–२६); भीमकृत दशसहस्रगजनाश (२७–३२); भीमाचा पराक्रम (३३–४२); भगदत्त गज पुढें करितो (४३–४९); घटोत्कचाचें लाघव (५०–५४); भीष्माचें भाषण (५५–६१); भीष्मद्रोण परततात (६२);

अध्याय ५ वा; (पृ० १८७):—पंचमदिनयुध्दः–धृतराष्ट्रसंजयसंवाद (१-७); भीष्म नरनारायणकथा दुर्योधनास सांगतात (८–२९); भीष्मादि व भीमसात्यकि-धृष्टद्युम्नाभिमन्युशिखंडी यांचें युद्ध (३०–४२); भीष्म व भीमार्जुन यांचें युद्ध

(४३–४८); सात्यकिपराभव (४८–५०); अश्वत्थामार्जुनयुध्द (५१–५९); अभिमन्युकृत लक्ष्मणपराभव (६०); सात्यकिभूरिश्रवायुद्ध (६१–६७).

अध्याय ६ वा; (पृ० १९४):—षष्ठदिनयुध्द:–भीमद्रोणयुद्ध (१–६); भीम व्यूहांत शिरून युध्द करितो (७–११); धृष्टद्युम्नकृत भीमसहाय, मोठें युद्ध व द्रोणकृत धृष्टद्युम्नपराभव (१२–३४); भीमदुर्योधनयुध्द (३५–५०); युध्दावहार (५१).

अध्याय ७ वा; (पृ० १९९):—सप्तमदिनयुध्द-भीष्मदुर्योधनसंवाद (१–८); पार्थकृत त्रिगर्तपराभव (९–१५); विराटपराभव व तत्सुतनाश (१६–२०); द्रौणीकृत शिखंडीपराभव व सात्यकिकृत अलंबुषमायानाश (२१–२६); धृष्टद्युम्न-भीमइरावान्कृत दुर्योधनकृतवर्मानुविंदविंदपराभव–भगदत्तकृत घटोत्कचपराभव–शल्यपराक्रम–सहदेवशल्ययुद्ध–धर्मश्रुतायुयुद्ध–कृपचेकितानयुद्ध–अभिमन्युकृत विकर्णादिपुत्रत्रयवध (२७–३७); भीष्माचें घोर युद्ध (३८–५८); युध्दावहार (५९).

अध्याय ८ वा; (पृ० २०६):—अष्टमदिनयुध्द–भीमभीष्मयुध्द व सप्तधार्तराष्ट्रहनन (१–५); भीष्मदुर्योधनसंवाद (६–१३); इरावानृष्यशृंगियुद्ध–सुयोधन-घटोत्कचयुध्द (१४–२०); द्रोणभीमपराक्रम (२१–३३); घटोत्कचाची माया (३४–४४); भगदत्ताचा पराक्रम (४५–५४); इरावन्मृत्यु–पार्थशोक–व्यूढोरस्कादि नऊ धार्तराष्ट्रांचा मृत्यु (५५–६३); भीमार्जुनपराक्रम (६४–६५); युध्दावहार (६६–६८).

अध्याय ९ वा; (पृ० २१२):—नवमदिनयुध्द–कर्णदुर्योधनांची मसलत (१–६); भीष्मदुर्योधनसंवाद व भीष्मप्रतिज्ञा (७–३०); शकुन्यादींस भीष्मसंरक्षणाज्ञा (३१–३५); अर्जुनानें भाषण (३६–३८); अभिमन्युपराक्रम (३९–४६); कृपाचें युद्ध, अश्वत्थाम्याचा पराक्रम व द्रोणार्जुनयुध्द (४७–५५); अर्जुनकृत सुशर्मेपराभव (५६–६२); सुयोधन, भगदत्त व भीम यांचे पराक्रम (६३–६९); भीष्माचें घोर युध्द (७०–७४); कृष्णार्जुनसंवाद (७५–७९); भीष्मार्जुनयुद्ध (८०–९०); कृष्णाचें भीष्मवधार्थ धावन (९१–९७); भीष्माचें कृष्णाप्रत भाषण (९८–१०३); अर्जुन कृष्णास परतवितो (१०४–१०९); भीष्मपराक्रम–कौरवविजयहर्ष व युध्दावहार (११०–११८).

अध्याय १० वा; (पृ० २२३):—दशमदिनयुद्ध-धर्मकृष्णसंवाद (१–२२); भीष्मप्रतिज्ञा व तन्निवारणार्थ भीष्माकडे जाण्याचा विचार–धर्मभीष्मसंवाद (२३–४८); शिखंडिद्वारां स्ववध करण्याविषयीं भीष्मोपदेश, कौरवरक्षित भीष्म व पांडवपुरःस्कृत शिखंडी यांचा घोर संग्राम (.४९–५६); शिखंडीपार्थप्रमुखांचा भीष्मावर हल्ला व भीष्माचा अद्भुत पराक्रम (५७–१०१); भीष्मकृत पार्थस्तुति (१०२–१०७); भीष्मपतन (१०८–११९); सुरस्तुति व आकाशवाणि (१२०–१२३); भीष्माचें उत्तर (१२४–१२९); युद्धावहार (१३०–१३३); पांडवकौरव भीष्मदर्शनास येतात–अर्जुनहस्तें भीष्म उशी घेतात (१३४–१४१); भीष्माचे उद्गार व समेटाची प्रार्थना (१४२–१४७); वैद्यसत्कार–सर्व परत जातात (१४८–१५१); धर्मकृष्णसवाद (१५२–१६०).

अध्याय ११ वा; (पृ० २३८):—कौरवपांडव भीष्मदर्शनार्थ जमतात-भीष्म 'पाणी' मागतात–अर्जुन त्यांची इच्छा पुरवितो (१–१५); भीष्मकृत अर्जुनस्तुति (१६–२०); दुर्योधनास सामोपदेश (२१–२८); सर्व गेल्यावर कर्ण येतो–कर्णभीष्मसंवाद (२९–७७); पांडवांस मिळण्याबद्दल भीष्माचा कर्णास उपदेश (३४–५३); कृतघ्नतादोषभीतीनें कर्णाची त्यास अमान्यता (५४–७०); भीष्मोत्तर (७१–७४); कर्णाचा गहिंवर व परतणें (७५–७७); **आर्यभारत**-वर्णन (७८–८३).

---

७. द्रोणपर्व.

(पद्यसंख्या २५०१).

अध्याय १ ला; (पृ० २४७):—प्रथमदिनयुद्ध–शोकार्त धृतराष्ट्राप्रत संजयाचें भाषण–भीष्म पडल्यावर कर्णाच्या सूचनेवरून द्रोणास सैनापत्याचा अभिषेक-द्रोणमरण (**गीति** १–१६); धृतराष्ट्राचा विलाप, मूर्च्छा व पुनः भाषण (१७-४१); दुर्योधन 'धर्मास पकडून आणीन' असा वर द्रोणाजवळून मिळवितो (४२–६०); धर्मास ही बातमी लागल्यावर त्याचें अर्जुनास ' माझें रक्षण कर ' असें मागणें व अर्जुनोत्तर (६१–७४); युध्दारंभ व द्रोणपराक्रम (७५–८०); सौभद्राचें अनुकर्म पौरव, जयद्रथ व शल्य यांशीं युध्द (८१–८९); भीमशल्ययुद्ध (९०–९४);

वृषसेन व शतानीक, कर्णकृपद्रौणि व द्रौपदेयपार्षतसात्यकि यांचीं युद्धें (९५–१०१); द्रोण पांडवसैन्यास मोडतो (१०२–११०); अर्जुनाचा पराक्रम (१११–११७); युद्धोपशम (११८–१२०); द्रोणाचें दुर्योधनाशीं भाषण व अर्जुनाला गुंतवून ठेवण्याची सुशर्माप्रमुखांची–संसप्तकांची–प्रतिज्ञा (१२१–१२८).

अध्याय २ रा; (पृ० २५८):—द्वितीयदिनयुध्द–अर्जुन धर्मापासून संसप्तकांशीं युध्द करण्याची परवानगी मिळवितो (१–६); अर्जुनसंसप्तकयुद्ध (७–२३); द्रोण धर्मप्रमुख पांडवांस पळवितो (२४–३३); याबद्दल कर्णदुर्योधनसंवाद (३४–३९); पांडव उलटतात–भीमाचा पराक्रम–भगदत्ताच्या हत्तीशीं युध्द (४०–५४); भगदत्ताचा पराक्रम–अर्जुनाचें भगदत्ताच्या गजाशीं युद्ध (५५–६६); भगदत्ताचा अंकुश आपल्या छातीवर घेतल्याबद्दल अर्जुनाचें कृष्णाशीं भाषण–भगदत्ताचा अगोदर वध करण्याबद्दल कृष्णाची सूचना व भगदत्ताचा वध (६७–७६); गांधाररथांचा अर्जुन वध करितो–शकुनीचा पराभव–द्रौणि नीळास मारतो–कर्णबंधूंचा वध द्वितीयदिन युद्धाचा परिणाम. (७७–८७).

अध्याय ३ रा; (पृ० २६७):—तृतीयदिनयुध्द–दुर्योधनद्रोणसंवाद व द्रोणप्रतिज्ञा (१–१०); चक्रव्यूहरचना–व्यूहभेदार्थ धर्माचो अभिमन्यूस आज्ञा (११–१८); अभिमन्यूचें आश्वासन (१९–२५); सूताशीं अभिमन्यूचें भाषण (२६–२९); अभिमन्यूचा पराक्रम (३०–३९); द्रोणादिक अभिमन्यूपासून दुर्योधनास सोडवितात (४०–४८); अभिमन्यूचा पराक्रम व द्रोणाचा संतोष (४९–६०); दुर्योधन कर्णापाशीं द्रोणनिंदा करितो (६१–६४); दुःशासनाची गर्वोक्ति (६५–६८); त्याचा पराभव (६९–७५); कर्णाचें पलायन (७६–८०); अभिमन्यूचा पराक्रम (८१–८४); धृतराष्ट्रोद्गार–संजयकथन पुढें चालू–अभिमन्युकृत लक्ष्मणवध, (८५–९५); सर्वांचा एकवटून अभिमन्यूवर हल्ला–अभिमन्यूचा अद्भुत पराक्रम–कौरववीरांचा धैर्यनाश (९६–११३); द्रोणाचें कर्णाशीं भाषण (११४–१२१); अभिमन्यूचें युद्ध (१२२–१४०); सौभद्रदौःशासनियुद्ध व असावध अभिमन्यूचा वध (१४१–१४५); कौरवांचा आनंद व धर्मादिकांचें दुःख (१४६–१५०).

अध्याय ४ था; (पृ० २८०):—चतुर्थदिनयुध्द–धर्माचा शोक (१–५); व्यासकृत सांत्वन (६–९); धर्माच्या प्रश्नावरून व्यास त्यास मृत्युस्वरूप सांगतात–नारद अकंपनास तें च पूर्वी सांगतात (१०–१४); ब्रह्मदेवाचा कोप व मृत्यूची

उत्पत्ति–तिचें तप–तीस विधीचा वर व रोगोत्पत्ति (१५–४२); सृंजयकथा–सृंजयकन्येवरून नारदपर्वतांचा वाद–सृंजयास नारदवरेंकरून पुत्रप्राप्ति–पुत्रनाश व सृंजयाचा शोक (४३–६२);नारदाचा सृंजयास उपदेश व षोडशराजिक आख्यान–मरुत्तचरित (६३–८०); सुहोत्रचरित (८१–८८); अंगकथा (८९–९२); शिबिकथा (९३–१००).

अध्याय ५ वा; (पृ० २९०):—नारदोपदेश पुढें चालू–रामकथा (१–११); भगीरथकथा (१२–२१); दिलीपकथा (२२–३१); युवनाश्वपुत्र मांधाता याची कथा (३२–४८); ययातिकथा (४९–५७); अंबरीषकथा (५८–६७); शशबिंदुकथा (६८-७८); गयचरित–अग्नीपासून वरप्राप्ति–वैभववर्णन (७९–९९).

अध्याय ६ वा; (पृ० ३००):—रंतिदेवचरित (१–१७); भरतचरित (१८–३३); पृथुचरित (३४–४७); भार्गवरामचरित (४८–६६); व्यासांचा धर्मास उपदेश–सृंजयास नारदाचा बोध–सृंजयपुत्राचें जीवंत होणें (६७–८६).

अध्याय ७ वा; (पृ० ३०८):–संसप्तक मारून परत येणाऱ्या अशुभशंकी अर्जुनाचें कृष्णाशीं भाषण (१–१२); अर्जुनाचा अभिमन्यूसंबंधीं आक्रांत (१३–३५); कृष्णकृत सांत्वन (३६–३९); धर्म हकीकत सांगतो (४०–४७); अर्जुनाची मूर्च्छा, सावध होणें व जयद्रथवधप्रतिज्ञा (४८–६३); प्रतिज्ञाभीत जयद्रथास दुर्योधनाचें आश्वासन (६४–७०); जयद्रथास द्रोणाचें अभयदान (७१–८५).

अध्याय ८ वा; (पृ० ३१५):—प्रतिज्ञेच्या कठिणपणाविषयीं अर्जुनाशीं कृष्णाचें भाषण (१–८); अर्जुनाचें उत्तर (९–१७); अर्जुनाचे सांगण्यावरून कृष्ण सुभद्रेचें सांत्वन करितात (१८–२६); सुभद्रेचा विलाप (२७–३२); उत्तरागमन–सुभद्रेची मूर्च्छा–कृष्णकृत सांत्वन (३३–३९); अर्जुनाची शंकरपूजा–कृष्णास झोंप लागेना (४०–५०); रथादि सिद्ध ठेवण्याविषयीं दारुकाशीं कृष्णाचें भाषण (५१–५९); कृष्ण अर्जुनास स्वप्नांत दर्शन देऊन भीतीचें कारण विचारितो (६०–६३); अर्जुनाचें उत्तर (६४–६८); पाशुपतास्त्र मिळविण्याविषयीं अर्जुनास उपदेश (६९–७३); समाधींत अर्जुनास कृष्णासह शंकराचें दर्शन (७४–९४); पाशुपतप्राप्ति (९५–१०५); धर्माचें वर्णन–कृष्णाचा सत्कार–पांडववीरांचीं आगमनें–कृष्णाचें आश्वासन–धर्माचा अर्जुनास आशीर्वाद–अर्जुन स्वप्न सांगतो–धर्माज्ञेवरून भीमादिक युद्धार्थ जातात (१०६–१२५).

अध्याय ९ वा; (पृ० ३२६):—कृष्ण,अर्जुन व सात्यकि यांचें रथारोहण–सात्यकी धर्माचे रक्षणास जातो (१–१२); द्रोणाची व्यूहरचना (१३–१७); कृष्णार्जुनांचें शंखस्फुरण–युद्धारंभ–दुःशासनाचें पलायन (१८–२४); अर्जुन द्रोणाजवळ आशीर्वाद मागतो (२५–२९); द्रोणार्जुनयुध्द (३०–३८); अर्जुन द्रोणास डावलून, कृतवर्मा, श्रुतायुध, अच्युतायु इत्यादि कौरवपक्षीय वीरांचा पराभव करून व्यूहांत शिरतो (३९–६९); द्रोणास दुर्योधन दोष देतो (७०–७७); द्रोणाचें उत्तर (७८–८६); द्रोण दुर्योधनाशीं भाषण करून त्यास दुर्भेद्य कवच लेववून जयद्रथरक्षणार्थ पाठवितो (८७–९६).

अध्याय १० वा; (पृ० ३३५):—भीमादि पांडवीयांचा पराक्रम–द्रोणाचार्योंचें युद्ध (१–११); सात्यकिद्रोणयुद्ध (१२–२४); पार्थाचा पराक्रम–अनुविंदाचा वध–घोड्यांस विश्रांति (२५–४०); देवर्षींचे उद्गार (४१–४७); अर्जुनाच्या घोड्यांची कृष्णानें केलेली चाकरी (४८–५१); दुर्योधनपार्थयुद्ध–कवचभेद–दुर्योधनाचा पराभव–कृष्णार्जुनांचा शंखनाद-अर्जुनाचें कर्णभूरिश्रवादिकांशीं युद्ध (५२–८९).

अध्याय ११ वा; (पृ० ३४३):—धर्मद्रोणयुद्ध–धर्मांचें पलायन (१–१३); धर्म आज्ञा करितो (१४–१९); म्हणून सात्यकि व्यूहांत शिरण्यास निघतो (२०–२७); सात्यकी द्रोणास डावलून इतराना झोडपीत पुनः आलेल्या द्रोणाला हि न जुमानतां व्यूहांत शिरतो (२८–४८); द्रोणकृत पांचालनाश–धर्माच्या आज्ञेवरून भीम व्यूहांत शिरण्यासाठीं जातो (४९–६१); द्रोणभीमयुद्ध–भीमकृत द्रोणनिर्भर्त्सना (६२–८९); द्रोणावर गदा टाकणें–भीमाचा पराक्रम–भीम व्यूहांत शिरतो (९०–९४); धर्माचा आनंद (९५–१०२); धृतराष्ट्राचा संताप (१०३–१०६); संजय भीमानें केलेला कर्णपराभवादि पराक्रम वर्णितो (१०७–११५).

अध्याय १२ वा; (पृ० ३५३):—दुर्योधनाचे खिन्नयुक्त अन्तःकरणानें द्रोणास प्रश्न (१–६); द्रोणाचें उत्तर (७–११); दुर्योधनाचें युधामन्यु वगैरेशीं युद्ध (१२–१९); भीमकर्णाचें युद्ध व धृतराष्ट्राचा संजयास प्रश्न (२०–३१); संजय भीमकर्णयुद्ध वर्णितो (३२–१८६):–दुर्जयवध (५७–६१); दुर्मुखवध (६९–७२); कर्णाचें पलायन (८३–८६); धृतराष्ट्राचें भाषण (८८–९१); संजयाचें उत्तर (९२–९६); भीमकृत दुर्धरादि पांचांचा नाश (९७–९९); कर्णाचें पुनः युद्ध व

पलायन (१००–१०५); चित्रादिकांचा वध–शत्रुंजयादिकांचा वध (१०६–१२३); भीमाची विकर्णस्तुति (१२५–१२९); भीमकर्णयुद्धवर्णन (१३०–१७३); कर्णाचें भीमाशीं भाषण (१७४–१७८); भीम कर्णास भुजयुद्धार्थ बोलावितो (१७९–१८०); अर्जुन भीमसहायार्थ येतो (१८२–१८६).

अध्याय १३ वा; (पृ० ३७१):—कृष्णकृत सात्यकिस्तुति (१–३); अर्जुनाचें भाषण (४–७); सात्यकि व भूरिश्रवा यांचें युद्ध (८–६५):—एकमेकांवर वाग्बाण (८–१६); सात्यकीचा पराभव व त्यास लत्ताप्रहार–अर्जुन भूरिश्रव्याचा हात तोडितो (१७–२८); भूरिश्रवा व पार्थ यांचा संवाद (३१–३९); भूरिश्रव्याचें प्रायोपवेशन–अर्जुनाचें भाषण (४०–४७); कृष्णार्जुनांचा संतोष-सात्यकि भूरिश्रव्याचें मस्तक तोडितो–त्याचें भाषण (४८–६३); संजय सोमदत्ताच्या वरप्राप्तीची कथा सांगतो (६४–७३) व त्याचें धृतराष्ट्राशीं भाषण (७४–७७).

अध्याय १४ वा; (पृ० २७९):—पार्थाची कृष्णास घाई (१–४); दुर्योधनाचें भाषण व कर्णाचें उत्तर (५–१६); पार्थाचा पराक्रम (१७–२५); कर्णार्जुनयुद्ध (२६–३४); पार्थाचा पराक्रम (३५–४२); कृष्णाचें अर्जुनाशीं भाषण व खोटा सूर्यास्त करण्याचा विचार (४३–४८); सूर्यावरण व अर्जुनाचें युद्ध (४९–५९); कृष्ण जयद्रथाच्या जन्मकाळची आकाशवाणी, बृहद्रथाचा शाप व तो टाळण्याचा उपाय सांगतो (६०–६५); जयद्रथाचा वध व बृहद्रथाचा मृत्यु (६६–६८); पुनः सूर्यप्रकाश व अर्जुनाचा विजय (६९–८०).

अध्याय १५ वा; (पृ० ३८६):—गुरु कृपाचार्यांची मूर्छा व अर्जुनाचा शोक (१–१०); सात्यकीची स्तुति (१३–१८); सात्यकीकृत कर्णपराभव (१०–२५); कर्णकृष्णांचें रथारोहण व भीम अर्जुनास कर्णाचीं दुर्भाषणें सांगतो (२६–३८); अर्जुनाचें कर्णाशीं भाषण (३९–४७); कृष्णकृत अर्जुनाचें अभिनंदन (४८–५५); अर्जुनाचा गहिंवर (५६–६२); कृष्णार्जुन धर्मास भेटतात (६३–६९); कृष्णधर्मसंवाद (७०–७८); सात्यकी व भीम यांचा सत्कार (७९–८४); दुर्योधनाचा शोक व त्याचें द्रोणाजवळ भाषण (८५–९१); द्रोणाचार्यांचें उत्तर व पांचाळवधप्रतिज्ञा (९२–११३); द्रोणाचें युद्ध (११४).

अध्याय १६ वा; (पृ० ३९७):—दुर्योधनकृत द्रोणानिंदा (१–६); कर्णाचा निषेध (७–१७); दुर्योधनाचा पराक्रम–धर्माशीं युद्ध (१८–२५), द्रोणाचार्यांचा

पराक्रम (२६–३३); भीमाचा पराक्रम (३४–४६); सात्यकिसोमदत्तसंवाद (४७–५२) व युद्ध (५३–५५); द्रोण व पार्थ यांचा पराक्रम (५६–६३); अश्वत्थामा व घटोत्कच यांचें घोर युद्ध–अश्वत्थाम्याचा अद्भुत पराक्रम व विजय (६४–१२०).

अध्याय १७ वा; (पृ० ४०८):—सात्यकि व सोमदत्त यांचें युद्ध–बाल्हीकाचा वध–भीमाचा पराक्रम (१–१३); धर्मद्रोणयुद्ध (१४–१८); द्रोणकृत पांचाळक्षय–पांडवांचा पराक्रम (१९–२२); कर्ण वासवी शक्तीच्या बळावर दुर्योधनास धीर देतो (२३–३०); कृपाची कडक कर्णनिंदा (३१–४१); कर्णाचें उत्तर (४२–४९); कृप पुनः बोलतो (५०–५४); कर्णाची कृपनिंदा (५५–५९); कर्णावर तरवार उपसून धावणाऱ्या अश्वत्थाम्याचें भाषण (६०–६७); दुर्योधन त्यास समजावितो (६८–७३); कर्णार्जुनयुद्ध–दुर्योधनाचें युद्ध (७४–८१); अश्वत्थामा व दुर्योधन यांचा संवाद (८२–९४); अश्वत्थाम्याचा पराक्रम–धृष्टद्युम्न व अश्वत्थामा यांचा संवाद व युद्ध (९५–१०३); धृष्टद्युम्नाचा पराभव व अश्वत्थाम्याचा विजय (१०४–११०).

अध्याय १८ वा; (पृ० ४१७):—सात्यकीचें युद्ध-द्रोणधर्मयुद्ध (१–८); धर्म द्रोणाशीं युद्ध न करण्याविषयींचा कृष्णोपदेश ऐकतो (९–१३); रात्र व दीपप्रकाश (१४–१८); परस्परांची व्यूहादिरचना-युद्धारंभ (१९–२७); द्रौणिघटोत्कचयुद्ध (२८–३१); दुर्योधनभीमयुद्ध (३२–३६); कर्ण सहदेवाचा पराभव करितो (३७–४३); द्रोणशल्यादिक व विराटादिक यांचें युद्ध–विराटाची मूर्च्छा–अलंबुष राक्षसाचें पलायन–परस्परवीरांचीं युद्धें (४४–६०); धृष्टद्युम्न व द्रोण यांचें युध्द (६१–७१); सात्यकीचा पराक्रम (७२–८०); शकुनि अर्जुनावर जातो व पराभव पावतो (८१–८७).

अध्याय १९ वा; (पृ० ४२५):—सात्यकीदुर्योधनयुद्ध, दुर्योधनाचें द्रोणाशीं त्वेषपूर्ण भाषण (१-११); कर्णशौर्य-धर्मभीति-वासवी शक्तीच्या परिहारार्थ घटोत्कचास पुढें करण्याविषयीं कृष्णांची अर्जुनास सूचना (१२–२१); घटोत्कच तें मान्य करितो (२२-२७); घटोत्कच अलायुधादिकाना झोडतो (२८–३४); भ्यालेल्या कौरवांच्या प्रार्थनेवरून कर्ण घटोत्कचावर वासवी शक्ति टाकून त्यास मारितो (३५–४६);

घटोत्कचाच्या प्रेताखालीं कौरवसैन्याचा झालेला चुराडा (४७–४९); कर्णविजय व कौरवांचा हर्ष (५०–५२).

अध्याय २० वा; (पृ० ४३०):—घटोत्कचमरणामुळें पांडवांचा शोक व कृष्णाचा हर्ष (१–३); कृष्ण आपल्या हर्षाचें कारण अर्जुनास सांगतो (४–२१); 'पार्थावर च शक्ति टाकण्यास कर्णास तुम्हीं कां सांगितलें नाहीं?' असा धृतराष्ट्राचा संजयास प्रश्न (२२–२५); संजयाचें उत्तर (२६–४३); कृष्णसात्यकिसंवाद (३७–४३); संजयाचें भाषण पुढें चालू–घटोत्कचाबद्दल धर्माचा शोक व कर्णावर हल्ला (५०–६०); व्यासाचा धर्मास उपदेश (६१–६८); रात्रीचें युद्ध–वीरांस विश्रांति (६९–७७); चंद्रोदय–दुर्योधनाचा द्रोणास सवाल (७८–८५); द्रोणाचें उत्तर (८६–९४); कौरवसैन्याचे दोन भाग व द्रोणाचें दुर्योधनाशीं कडक भाषण (९५–१०६).

अध्याय २१ वा; (पृ० ४३९):—पार्थाचा पराक्रम (१–११); द्रोणाचा पराक्रम व तद्वधार्थ धृष्टद्युम्नाची प्रतिज्ञा (१२–१९); भीम धृष्टद्युम्नाला निदून युद्ध करितो–पार्थद्रोणादींचें युद्ध (२०–४१); सात्यकिदुर्योधनांचा प्रेमसंवाद व युद्ध (४२–५१); कर्णभीमादिकांचें युध्द–द्रोणकृत पांचाळक्षय (५२–६१); 'अश्वत्थामा मेला' असें खोटें सांगून द्रोणास मारण्याची कृष्णाची सूचना–भीमाचें अनुमोदन (६२–७१); 'अश्वत्थामा' (–नामक हत्ती) मेला असें द्रोणास कळवितात (७२–७५); द्रोणधृष्टद्युम्नयुध्द–सात्यकीचा पराक्रम–पांडवांचा द्रोणावर हल्ला (७६–९४); अशुभ चिन्हें–द्रोणाचा अद्भुत पराक्रम व पांडवसैन्यक्षय (९५–१०७); भृगुप्रमुख ऋषी द्रोणास स्वर्गांत बोलावितात (१०८–११३); सत्यवचनी धर्मास अश्वत्थाम्याच्या मृत्यूबद्दल द्रोणाचा प्रश्न (११४–११८); कृष्णभीमांचे आग्रहानें धर्म अस्पष्ट उत्तर देतो (११९–१२७); धर्माचा रथ जमिनीस टेकतो–द्रोणाचा उद्वेग व युद्धशैथिल्य (१२८–१३५); भीमाचें द्रोणाशीं दुर्भाषण (१३६–१४३); द्रोणाचा शस्त्रसंन्यास व शरीरसंन्यास (१४४–१५३); धृष्टद्युम्न द्रोणाचें शिर कापतो–कौरवभय (१५४–१६३); हें वृत्त ऐकून अश्वत्थामा खवळून जातो (१६४–१६७).

अध्याय २२ वा; (पृ० ४५४):—अश्वत्थाम्याची प्रतिज्ञा व युद्धार्थ प्रयाण (१–१०); अर्जुनाचा द्रोणार्थ विलाप (११–२१); भीमाचें भाषण (२२–३२); धृष्टद्युम्नकृत द्रोणनिंदा (३३–४६); संतप्त सात्यकीचा धृष्टद्युम्नावर कटाक्ष

(४७–५७); धृष्टद्युम्नाचें त्वेषोत्तर (५८–७७); परस्पराना मारण्यास उद्युक्त झालेल्या सात्यकिधृष्टद्युम्नांचें निवारण (७८–९०).

अध्याय २३ वा; (पृ० ४६२):—अश्वत्थामा नारायणास्त्र योजितो (१–५); धर्माचा उद्वेग (६–१९); पांडवसैन्य शस्त्रत्याग करितें–भीमाचें भाषण–अर्जुनाची शांति (२०–२७); भीम असह्य नारायणास्त्राग्नींत शिरतो–कृष्णार्जुन त्याचें निवारण करितात–अस्त्रोपशम (२८–४७); अश्वत्थामा व दुर्योधन यांचा संवाद (४८–५३); अश्वत्थाम्याचें शौर्य–सात्यकीस झोडपतो–धृष्टद्युम्नादिकांचा पराभव (५४–६५); भीमाचा पराभव (६६–७३); पांचाळांचा क्षय–पार्थ व अश्वत्थामा यांचें युद्ध–अश्वत्थाम्याचें आग्नेयास्त्र व पार्थाचें ब्रह्मास्त्र (७४–१००); अक्षत अशा अर्जुनास पाहून खिन्न झालेला अश्वत्थामा विरक्त होतो (१०१–१०३); व्यासाना अश्वत्थाम्याचा प्रश्न, त्यांचें उत्तर व नरनारायणावतारकथानिरूपण (१०४–१२०); युद्धाचा अवहार (१२१).

अध्याय २४ वा; (पृ० ४७३):—'केवळ मला च दिसणारा व मला सहाय करणारा भयंकर उग्र पुरुष कोण,?' असा अर्जुनाचा व्यासांस प्रश्न (१–८); व्यास ' तो शंकर ' असें सांगतात (९–३०); उपसंहार (३१).

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कविवर्य मोरोपंतकृत

आर्या भा र त.

उद्योगपर्व.

(गीतिवृत्त)

अध्याय पहिला.

सरसिज[1]नाभ सभेंत[2] द्रुपदविराटादिनिजजनासहित
बैसुनि मनीं विचारी द्याया साधूनि निजजनास हित. १
प्रभु सभ्यांस[3] म्हणे, 'हो! जें जालें तें तुम्हां सकळ कळलें,
सर्वां साधूंचें[4] मन, परिसुनि धर्मश्रमासि, कळकळलें. २
वसतां द्वादश वर्षे क्षण हि गडबडों दिली न [5]धी रानीं,
केला स्वजनांत परम दुष्कर अज्ञातवास धीरानीं[6]. ३
आतां सुयोधनानें यांचा[7] यांला विभाग ओपावा,
लोपावा न न्याय, स्वल्प हि राजर्षि[8] हा न कोपावा. ४

---

१. सरसिज (कमल) आहे नाभीचे ठायीं ज्याच्या तो (श्रीकृष्ण). २. विराटाच्या सभेंत. (अभिमन्यु आणि उत्तरा यांच्या विवाहप्रसंगानें श्रीकृष्णादि मंडळी विराटनगरीत आली आहेत). ३. सभासदांस. ४. सज्जनांचें. ५. बुद्धि. ६. धैर्यवान् अशा पांडवानीं. ७. पांडवांचा. ८. धर्मराज.

सुज्ञ ब्राह्मण कोण्ही तिकडे प्रेषावयासि[1] योजावा,
जो संमत[2] सर्वांला सत्वर कौरवपुरासि[3] तो जावा.' ५
राम[4] म्हणे, 'दुर्योधन संमत आम्हांसि, पार्थसा मानें,
हे ते कुशळ असावे, साधावा बळिहृतार्थ[5] सामानें[6]. ६
अक्षज्ञ[7] नसोनि भरीं भरला[8] स्वगुणें[9] चि अर्थ[10] हारविला,
पडतां गांठि गर्तेशी[11] होय शशी[12], दोष काय हा रविला?' ७
'शिव शिव! हर हर!' ऐसें बोलुनि सात्यकि म्हणे, 'अगा! रामा!
धर्मासि दोष लाविल, तरि सोडिल विष्णुच्या अगारा[13] मा[14]. ८
मानधनासि बळें चि द्यूतक्रीडार्थ बाहिलें कुटिलें[15],
लुटिलें सर्वस्व, अहो! बळदेव! खळांसि पाहिजे कुटिलें. ९
यांचें न धर्मयुद्धें हरिलें द्यूतेंकरूनि पद[16] कपटें,
शुचिचें[17] अशुचि न मिरवू, झांकिल हि कसा हरूनि पदक पटें?
पदर पसरितील शकुनि दुर्योधन कर्ण हे तिघे राया,
नाहीं तरि त्यां[18] माज्या सिद्ध चि आहेत होति[19] घेराया. ११
उपदेशितील अस्मच्छस्त्रें त्यां[20] द्यावयासि पद नमुनीं,
हें न घडतां, न तुमचें यावरि अवलोकितील वदन मुनी. १२
पांचाळ[21] मत्स्य यादव पांडव हे वीर काय सामान्य?
होईल श्रीहंसी[22] हे हंस त्यजुनि वायसा[23] मान्य? १३
मारुनि सुयोधनातें राज्यपदीं बसवितों पहा यांस[24],

---

१. पाठविण्याला. २. मान्य. ३. हस्तिनापुराला. ४. बलराम. ५. बलवानानें हरण केलेली संपत्ति. ६. सामोपचारानें. ७. द्यूतांत निष्णात. ८. हट्टास पेटला. ९. आपल्या च गुणानें. (द्यूतक्रीडेंतील कमकुवतपणानें). १०. संपत्ति. ११. निस्तेज. १२. चंद्र. १३. घराला. १४. लक्ष्मी. १५. वक्रबुद्धि (दुर्योधनानें). १६. स्थान. (राज्यपद). १७. अन्वयार्थ—शुचिचें (पवित्र मनुष्याचें) पदक (स्थान) अशुचि न मिरवूं; [कारण] अशुचि शुचिचें पदक हरूनि पटें (वस्त्रानें) झांकिल हि कसा? १८. शकुन्यादि त्रिवर्गास. १९. शस्त्रें. २०. दुर्योधनादिकांस. २१. द्रुपद वगैरे. २२. राज्यलक्ष्मीरूपी हंसी. २३. कावळ्याला. २४. धर्मराजास.

यावें चि तेज अद्भुत, रामा! आम्हां नको महायास[1].' १४
द्रुपद म्हणे, 'सत्य वदसि, योग्य खळ प्राप्तदर्प[2] हा निधना,
पावेल कसा चतुर हि न करूनि निधिस्थसर्पहानि[3] धना? १५
पळ हि न वळेल सामें दुर्योधन दुष्ट मत्त अंधकसा[4],
पुत्रस्नेहें भुलला नयनिष्ठुर हित वदेल अंध[5] कसा? १६
जरि धीर वीर भीष्म द्रोण प्रख्यात पात्र तन्नमना[6],
तरि दीन चि ते, त्यांच्या त्यावें बहु लाजवील अन्न मना. १७
कर्ण शकुनि तों त्याचे मूर्तकुसंकल्प[7] काय सांगावे?
ज्यांहीं नयहंसांतें[8] निंदावें अनयवायसां गावें. १८
न शके शक्र घनाहीं शमवूं, शमवील त्या नर गेडूनीं[9]?
सांगेल कोण दुसरा, भीष्म हि सांगेल ज्या न रेंगडूनीं[10]? १९
येइल बहूपचारें[11] वंध्योरसिजासि[12] काय ओलावा?
डोलावा हरमूर्धा[13] कुरुपतिपूर्वी च भूप[14] बोलावा. २०
सांगोनि सांगणें तें, प्रेषावा आमुचा पुरोहित हो!
न्यायाला न चुकावें, अंधाचें पुत्रशत उरो, हित हो.' २१
श्रीश[15] म्हणे[16], 'तूं गुरुसा, हे आम्हीं शिष्यसे चि, रायास[17]
स्वपदीं स्थापावें त्वां, यां[18] देवें भोगिला चिरायास[19]. २२
धृतराष्ट्र मानितो तुज, तूं द्रोणाचा सखा, कृपाचा ही;
विश्वास तुझाठायीं यांचा[20] ही आणि त्यां[21] नृपाचा ही. २३
झाला विवाह, जातों, सर्वांमागूनि मज हि पाचारा,

---

१. मोठा प्रयास, त्रास. २. झाला आहे गर्व ज्याला असा. ३. द्रव्याच्या ठेव्यावर बसलेल्या सर्पाचा नाश. ४. शंकराचा शत्रु अंधकासुर, त्याच्यासारखा. ५. धृतराष्ट्र. ६. दुर्योधनाच्या नमस्काराला. ७. मूर्तिमत दुष्ट विचार. ८. न्यायरूप हंसांला. ९. लोट्यानीं, लहानशा भांड्यानीं. १०. दटावून. ११. पुष्कळ उपचारानें. १२. वांझेचे स्तनास. १३. शंकराचें मस्तक. १४. भगदत्त आदिकरून राजे. १५. लक्ष्मीपति. (श्रीकृष्ण). १६. [किराटास] म्हणे. १७. धर्मराजास. १८. धर्मराजानें. १९. पुष्कळ दिवस कष्ट. २०. धर्माचा. २१. धृतराष्ट्राचा.

साचा, राया[1]! माज्या चित्तखगा[2] साधुसंग हा चारा[3].' २४
सत्कारिला विराटें, प्रभु गेला निजपुरा सपरिवार[4],
बहुधा घेउनि उद्धवसंमत[5] मग मारणार अरिवार[6]. २५
पांडवदूत चि पाहति, नृप न, मुहूर्तास यावयाला, हो!
जो तो म्हणे, 'भल्याच्या साह्यें सार्थक्य या वयाला हो.' २६
प्रेषी द्रुपद गुरुसि[7], जो संमत जीवा तसा च काव्या[8] ही,
कीं नरकीं न बुडावा जोडुनि सद्धातपातका[9] त्याही[10]. २७
शल्याद्यास बहाया प्रेषुनि दूत, स्वयें चि वासवि[11] त्या[12]
पाचाराया जाय, प्रणतजनाब्जांचिया[13] शिवा[14] सवित्या[15]. २८
तें परिसतां मन[16] म्हणे त्या हि अनार्यांसि[17] 'आर्यसा धावें,
प्रियविजयापूर्वी[18] च प्रभुला गांठूनि कार्य साधावें.' २९
जाय प्रथम कुरुप, तों निजला होता प्रभु स्वपर्यंकीं[19],
ज्यासि स्मरुनि निजावें स्वस्थ स्थापूनि शीर्ष[20] अर्यंकीं[21]. ३०
प्रभुच्या शिराकडे तो स्वमहत्वास्तव बसे अकवि[22] मानी;
होईल काय हंस ब्रह्मयाच्या हि बसला बक विमानीं? ३१
मागुनि गेला अर्जुन, बसला पायांकडे चि पाहत, कीं
या विनतीं[23] श्रीगुरुची बहु, त्या लेश हि नसे, कृपा, हंतकीं[24]. ३२
कैसा असेल अन्य[25] प्रभुच्या दृष्टीसमोर सामान्य?
उठतां चि तीस अर्जुन जाला वृष्णीस मोरसा मान्य. ३३

---

१. हे विराटराजा! २. चित्तरूपी पक्ष्याला. ३. खाद्य. ४. आपल्या मंडळीसह. ५. उद्धवाचा विचार. ६. शत्रुसमुदाय. ७. बृहस्पतीला. ८. शुक्राला. ९. सज्जनांच्या वधाच्या पातकाला. १०. धृतराष्ट्र. ११. अर्जुन. १२. कृष्णाला. १३. नम्र लोक–(भक्त)–रूपी कमळांच्या. १४. कल्याणकारण अशा. १५. सूर्याला. १६. दुर्योधनाचें मन. १७. हलक्या, नीच दुर्योधनाला. १८. [कृष्णाचा] आवडता जो अर्जुन, त्याच्यापूर्वी. १९. आपल्या पलंगावर. २०. मस्तक. २१. शत्रूच्या मांडीवर. २२. मूर्ख, मूढ. २३. नम्र अशा (अर्जुनावर). २४. दुष्ट (दुर्योधनावर). २५. अर्जुनावांचून इतर.

पार्थ म्हणे, 'प्रार्थाया आलों प्रभुजी! तुला सहायास.'
कौरव म्हणे, "बहाया प्रथम चि जो पातला, पहा यास. ३४
तुजसीं याचें माजें सम सख्य जसें, तसें च सम नातें,
संत म्हणाति, 'पूर्वागतसाह्याशिवपदीं[1] सदा वस' मनातें." ३५
देव म्हणे, 'सत्य चि हें, जरि पार्थ प्रथम पाहिला आहे,
सर्व हि संत न्यायें भेद, न आगमनदर्शनीं पाहे. ३६
पूर्वागत तूं जैसा तैसा मज पूर्वदृष्ट[2] हा मान्य,
दोघांचें हि करावें म्यां साह्य प्रिय, तुम्हीं न सामान्य. ३७
तुजहुनि कनिष्ठ अर्जुन बाळकसा, हें मनीं पहा नातें,
रीति दहांची हे कीं पहिलें समाजाविती लहानातें. ३८
आहेत एक अर्बुद नारायणनाम गोप मजसम जे
सर्व हि अनंतबळ ते, समजे न परा, परंतु मज समजे. ३९
ते कीं न्यस्तायुध[3] मीं, यांत तुम्हां मान्य काय दोघांस?'
ऐसें प्रभूत्तम पुसे त्यां दैवादैवसंपदोघांस[4]. ४०
पार्थ म्हणे, 'गोविंदा! न्यस्तायुध तूं चि पाहिजेस मज.'
मागे सैन्य सुयोधन; वर हि वरायासि पाहिजे समज. ४१
मग साह्यार्थ विनवितां, राम[5] म्हणे, 'ऐक भारता[6]! राया!
सिद्ध चि मीं स्वजनातें उतरुनियां आधिभार[7] ताराया. ४२
वदलों विराटनगरीं त्वद्विषयक[8] किमपि[9] जें विहितें[10] सुचलें,
परि परिसित्या हरिसि त्या समयीं न सभेंत तें वचन रुचलें.
दुष्कर कृष्णत्याग, स्वप्राणत्याग ही न दुष्करसा,
कृष्णाविणें क्षिति[11] मला, नलिनी[12] मधुपासि[13] जेंवि शुष्करसा[14].

---

१. प्रथम आलेल्यास मदत करणें हा च शंकर, त्याचे चरणीं. २. पूर्वी पाहिलेला. ३. टाकिलें आहे शस्त्र ज्यानें असा. ४. दैवासुरसंपत्तींच्या ओघांस. (यथाक्रम अर्जुन व दुर्योधन यांस). ५. बळराम. ६. भरतकुलोत्पन्ना दुर्योधना! ७. मनोव्यथेचें ओझें. ८. तुझ्याविषयींचें. ९. कांहीं. १०. योग्य. ११. पृथ्वी. १२. कमलिनी. १३. भ्रमरास. १४. गेला आहे रस जींतील अशी, सुकलेली.

यास्तव सहाय संप्रति हा बळ न तुजा न पांडुतनयाचा,
निश्चळ निश्चय जाणा, आजि तुम्हीं सर्व आप्तजन याचा. ४५
जा, आहेसि क्षत्रिय, भांडें[1], म अभिमान सांड, गा! साच[2]
स्वर्ग असे, काळमुखीं व्हायाचा काय[3] सांडगासा[4] च.' ४६
ऐसें वदोनि रामें आलिंगुनि तो खळेंद्र बोळविला,
रविनें विधुसा[5], प्रभुनें स्वगृहागत मलिन ही न पोळविला.४७
अक्षौहिणी[6] कटक कृतवर्मा दे त्यासि, कीं 'नँ'[7] येना च,
कुलजा[8] नकार जैसा मेल्यां ही पंगुला नये नाच. ४८
बहु मेळवूनि बल्लव[9] अज्ञ[10] पळत जाय, कृष्ण सोडून,
अधन शिशु जसा टाकुनि चिंतामणि बहु कपर्द[11] जोडून. ४९
चित्तांत म्हणे, 'कैसा केला अरिमीनह्रद[12] अगाध[13] रिता?'
भ्रांत[14] श्रुत[15] स्मरेना कीं हा[16] प्रभु जाहला अगा[17] भरिता. ५०
कृष्ण म्हणे, "पार्था! त्वां अर्बुद बळ हातिचें दिलें आरिला,
जो म्हणतो, 'भांडेना, शस्त्र धरींना' असा कसा वारिला?" ५१
पार्थ म्हणे, "तूं मुनिनीं चित्तीं षडरिक्षयार्थ[18] धारिलास,
हरिला समस्त हि श्रितताप[19] तुवां म्हणुनि म्यां हि वारिलास.
'न धरावें शस्त्र' असी प्रभुची आहे जरि प्रतिज्ञा, ते

---

१. युद्ध कर. २. खरोखरा च रणांत लढून मरणाऱ्या वीराला स्वर्ग मिळतो. ३. देह. ४. सांडग्याप्रमाणें. ५. चंद्रासारखा. (रवि स्वगृहीं–सिंहराशी असतां चंद्र आला तरी त्याचा अस्त होत नाहीं, या ज्योतिषशास्त्रांतील नियमाकडे येथें कविकटाक्ष आहे). ६. पायदळ १०९३५०+घोडेस्वार ६५६१०+हत्ती २१८७०+रथ २१८७० मिळून २१८७०० संख्या झाली म्हणजे ती अक्षौहिणी सेना झाली. ७. 'नाहीं' असें म्हणवें च ना. ८. कुलीनाला. ९. गोप. १०. मूर्ख दुर्योधन. ११. कवड्या. १२. शत्रुरूप माशांचा डोह. १३. अत्यंत खोल, ज्याचा तळ लागत नाहीं असा. १४. भ्रमिष्ट. १५. ऐकलेलें, लोकांत प्रसिद्ध असलेलें. १६. कृष्ण–**पंत.** १७. गोवर्धन–**पंत.** १८. कामक्रोध इत्यादि षड्रिपूंचा नाश करण्याकरितां. १९. आश्रितांचें दुःख.

राहो, त्वस्मरणें चि [1]ध्वंसिति कामाद्यरिप्रति ज्ञाते. ५३
[2]सुगमें त्वदाश्रितांला देवेंद्राला हि अर्थ [3]असुगम जे,
[4]त्वत्प्रेक्षितामरांतकसेनांचे लोपतात [5]असु गमजे. ५४
तूं या [6]धनंजयाचा सारथि करुणानंदा ! [7]समीरण हो,
वाढेल तेज माजें [8]प्रचुर मग करीन दास मीं रण, हो! ५५
व्हावा सारथि समरीं शौरि, मनोरथ मनीं असे [9]चिरं हा;
[10]मत्प्रग्रहप्रतोद स्वीकारुनि मदर्थी [11]असे चि रहा.” ५६
[12]स्वजनामरद्रुम प्रभु हांसोनि म्हणे, ‘अवश्य तुजला जो
अर्थ अपेक्षित तो [13]हो [14]मातलिसारथि महेंद्र तुज लाजो.’ ५७
असि साधु [15]साधुपतिसीं गांठि पडे, ती जसी [16]अया परिसा;
यापरि साचां हां चि प्रेमळ, [17]याँच्या चि या [18]जयाँ परिसा. ५८
[19]भुजबळयुक्तिबळें जो [20]मधुकैटभकातरा [21]अजा तारी,
त्या प्रभुला घेउनि ये तो अर्जुन ज्या स्थळीं [22]अजातारी. ५९

अध्याय दुसरा.

धर्माकडे बहु कटक घेउनि [23]मद्रेश यावया लागे,
तत्पूजार्थ सुयोधन अष्टौप्रहर स्वयें सदा जागे. १

---

१. नाश करितात. २. सुलभ. ३. कठिण. ४. तूं पाहिलेल्या दैत्यांच्या सेनेचे. ५. प्राण आणि चेष्टा. ६. अर्जुनाचा (पक्षी) अग्नीचा. ७. वारा. ८. पुष्कळ. ९. पुष्कळ दिवस. १०. माझा लगाम आणि चाबूक. ११. जसे आहां तसे. (निःशल्य). १२. भक्तांचा कल्पवृक्ष. १३. [पर्ण] होवो. १४. मातलि आहे सारथि ज्याचा तो इंद्र. १५. श्रीकृष्णासीं. १६. लोखंडाला. १७. अर्जुनाच्या. १८. आपलें सारथ्य करण्याचे कृष्णाकडून मान्य करविण्याच्या यशाला. १९. बाहुबलानें व युक्तिबलाने. २०. मधु व कैटभ या राक्षसांना भ्यालेल्या. २१. ब्रह्मदेवास. २२. उत्पन्न झाला नाही शत्रु ज्याला तो (धर्म). २३. शल्य.

[1]कुरुवरकृतसाहित्यें त्या शल्याचे [2]निवास जे [3]वाटे,
ते [4]स्वाध्वनीं च असें त्याला, त्याच्या [5]भटांस ही वाटे. २
जेथें उतरे तेथें सर्व [6]अचिंतित पदार्थ सिद्ध [7]करी,
‘शल्यासि [8]सुरनगाधिक कुरुपति’ हे उक्ति कवि म्हणेल खरी.
त्या साहित्यें [9]शल्यक्षितिपति होउनि बहु [10]प्रसन्नमना,
[11]स्वप्रेष्यांसि म्हणे, ‘रे! पाचारा [12]पार्थसचिव मन्नमना.   ४
जपला बहु, [13]प्रसादा माझ्या तो धर्मदास भाजन हो,
स्वसभेहूनि शतगुणें जाल्या मज [14]शर्मदा सभा जन हो!   ५
या तों सभा [15]सभाग्या, जन हो! यांतें चि बहु न वाखाणा,
पाहों कूपशतांतुनि एका ऐसा बरें नवा खाणा.   ६
ऐसें जळ, ऐसें स्थळ, ऐसें आलें कधीं न अन्न मना,
मीं सुप्रसन्न जालों आणा तो [16]निपुण पुरुष मन्नमना.’   ७
भेटे त्यासि सुयोधन जाणुनियां समय [17]कामलाभाचा,
चित्तीं शल्य म्हणे, ‘बहु याहुनि भासेल कां मला [18]भाचा?’ ८
आलिंगुनि त्यासि म्हणे, ‘इष्टार्थ प्राणसम हि मागावा.’
आराधिल्या वश नव्हे, तरि थोराचा हि न महिमा गावा. ९
कुरुप म्हणे, ‘माझ्या तूं सेनांचा [19]नाथ मद्रपा! हो गा!’
[20]अर्थी जयलाभाचा हा भाचा, हें चि [21]भद्र पाहो, गा!   १०
शल्य म्हणे, ‘आराधुनि मागितलें काय? आणिक हि मागा:

---

१. दुर्योधनानें केलेल्या सामग्रीमुळें. २. वसति. (मुक्काम). ३. वाटेंत. ४. आपल्या वाटेंत. ५. योद्धयांस. ६. न इच्छिलेले सुद्धां, कल्पनातीत. ७. [दुर्योधन] सिद्ध करी. ८. कल्पवृक्षाहून अधिक. ९. शल्यराजा. १०. प्रसन्न आहे मन ज्याचें असा. ११. आपल्या सेवकांस. १२. धर्माचा प्रतिनिधि. (आपला होत असलेला सत्कार धर्माकडून च होत आहे असा शल्याची समजूत आहे). १३. प्रसादा भाजन हो=कृपेला पात्र होवो. १४. सुख देणाऱ्या. १५. वैभवशाली. १६. चतुर. १७. इच्छा पूर्ण होण्याचा. १८. नकुल अथवा सहदेव. १९. नायक. २०. याचक. २१. कल्याण.

चिंतामणि देणारा मागावें काय माणिक हिमाद्रींत?' ११
भूप म्हणे, 'हें चि पुरे, माजी इष्टार्थसिद्धि या च वरें,
विजयश्री येणें चि न मजवरि ढाळील काय गा! चंवरें?' १२
'पांडव पाहुनि येतों' 'या जा, परि संभ्रमा गुताना कीं,
आहे चि धर्मसंभ्रम व्हायाचा प्राप्त मागुता नाकीं.' १३
उक्तिप्रत्युक्ति अशा जाल्या, गेले निघोनि ते राजे,
बाहेर शल्य देखे, होते हृदयांत अब्द तेरा जे. १४
आलिंगितां प्रमोदें पांडुसुतानीं नमूनि मद्रप हा
धर्मासि म्हणे, 'साधो! निजसाधुत्वें चि साधुभद्र पहा. १५
तूं रामसम समर्थ प्रभु पुण्यश्लोक लोकमत, राया!
अज्ञातवास दुस्तर बा! त्वदितर यासि योग्य न तराया.' १६
पूजा करितां शल्य, स्तुति करितां धर्म ही, बसे उगला.
पूज्यत्वें स्तुत्यत्वें ते न, परि ग्रंथ मात्र हा फुगला. १७
शल्य म्हणे, "बा! म्यां तों ऐसा दुर्योधना दिला वर, हो!
तुज आशीर्वाद असा कीं 'धर्मा! धार्मिका! इलावर हो.'" १८
प्रथम 'तथास्तु' मग म्हणे, "वरदान तुम्हांसि उचित मामा! तें,
तप्ता गजासि गंगा तसि हे आशी हि शुचितमा मातें. १९
तुजकरवीं कर्णाचें सारथिपण धार्तराष्ट्र करवील,
पसरील पदर, तेव्हां सारथ्यगुण प्रतोद धरवील. २०
'तेजोवधें कर्णाचा अर्जुन वांचावया करावा,' हें

१. जो चिंतामणि देणारा त्या हिमालयाजवळ एकादें माणिक मागावें काय? २. चवऱ्या. ३. सत्काराला. ४. धर्माचा सत्कार. (शल्यानें दुर्योधनास दिलेलें वचन पाळिलें हा धर्म). ५. स्वर्गांत. ६. शल्य आणि दुर्योधन. ७. अज्ञातवासामुळें पांडव आतांपर्यंत हृदयांत होते ते आतां बाहेर दिसूं लागले. ८. वर्षे. ९. आपल्या चांगलेपणानें. १०. चांगलें कल्याण. ११. लोकमान्य. १२. स्तब्ध. १३. पृथ्वीपति. १४. [धर्म] म्हणे. १५. तापलेल्या. १६. आशीर्वाद. १७. अति पवित्र अशी. १८. सारथ्य करितां येण्याचा तुझा गुण. १९. चाबूक. २०. तेजोभंग. (पाणउतारा).

दे दान, 'करीन' असें म्हण, आण न बा! दयाकेरा![1] वाहें." २१
मद्रप म्हणे, "करीन, स्वस्थ रहा, दुःखसिंधु आटेल,
वाटेल स्वप्न तसें, त्वत्कीर्ति त्रिभुवनांत दाटेल, २२
[2]बलवत्तर विधि[3] देतो थोरांला थोरल्या चि तापातें,
इंद्रप्रमुख सुरांस हि जें भावि[4] न लंघवे चि बापा! तें. २३
पावे सभार्य[5] शक्र हि पूर्वीं बहु दुःख, ऐक बापा! तें,
कीं होय विश्वरूप[6] ब्राह्मण मारूनि पात्र तापातें. २४
त्यावरि वृत्रवध[7] करी आधीं देवूनि त्यासि विश्वास,
ब्राह्मणवधानृतानें[8] लाजे दावी न वदन विश्वांस[9]. २५
शक्र जळांत, मखादिकं[10] सद्व्यवहार हि [11]अराजकांत, बुडे.
उत्सव पळे, बळावी[12] ताप मुनित्रिदशचित्तरूप[13] हुडे. २६
देवानीं सन्मुनिनीं देवुनि वर नहुष अमरपति[14] केला.
स्पर्शावया शचीलों[15] पाहे, दव[16] जेंवि कल्पलतिकेला. २७
[17]सुरमुनिसन्मंत्रांहीं कांहीं नाहीं च नहुष[18] वळला हो!
भाग्यमदांत मनोभूग्रग्रह[19] शिरतां चि बहु खवळला हो! २८
गुरुलों[20] शची म्हणे, 'हो! नहुषीं कांहीं च धर्म नय नाहीं,
कैसें तुम्हीं पहावें ऐसें हें पापकर्म नयनाहीं? २९
न परस्पर्श स्वप्नीं तुमच्या या धर्मकन्यकेला[21] हो,

---

१. दयेची खाण च अशा! २. अति बलवान्. ३. नशीब. ४. होणारें. ५. पत्नीसह. ६. हा त्वष्टानामक प्रजापतीचा मुलगा; याला 'त्रिशिरा' असें हि म्हणतात. ७. वृत्रासुराचा वध. ८. ब्रह्महत्या व खोटें भाषण येणेंकरून. ९. जगाला, सर्व लोकांस. १०. यज्ञादिक. ११. राजा नाहीं अशा स्थितींत. १२. बलात्कारानें घेई. १३. मुनि व देव यांचें अंतःकरणरूप बुरूज संतापानें वश केले; त्यांच्या अंतःकरणास संताप उत्पन्न झाला, हें तात्पर्य. १४. इंद्र. १५. इंद्राची स्त्री इंद्राणी, तिला. १६. वणवा. १७. देव आणि ऋषि यांच्या चांगल्या उपदेशानें. १८. नहुष. १९. मदनरूप उग्र ग्रह. २०. बृहस्पतीला. २१. धर्मानें मानलेल्या मुलीला.

प्राणत्याग सतीनीं केला कीं कांत अन्य केला हो!?' ३०
तीस गुरु म्हणे, 'वत्से! धैर्य असों दे, उगी, नको चि रडों,
माझ्या माथां दे हा, तूं या चितामरें नको चिरडों.' ३१
सभय सुरऋषि हि म्हणती, 'शचि! हा अत्युग्र नहुष, न भला गे!
हूं म्हण, बाई! याच्या धाकें कांपावयासि नभ लागे. ३२
अजि! आचार्य! तुम्हीं तरि सांगा जरि काय नहुष पाहेल,
राहेल तेज न किमपि, याचा दृक्पात कोण साहेल?' ३३
जीव म्हणे, 'हो कांहीं, त्यागावें केंवि शरण आलीला?
मीं काय? सत्क्रिया चि व्यसनीं या न त्यजील आलीलों.' ३४
नहुषासि स्वमुखें चि प्रार्थाया युक्ति सत्वरा शिकवी,
धाडी सतीस, अवना आशी देवूनि, सत्वराशि कवी. ३५
तो पाहुनि तीस म्हणे, 'ये, मज भज, सुमुखि! पावलों सुरता,
जालों इंद्र जगाचा, मग मजसीं इच्छिसी न कां सुरता?' ३६
प्रार्थुनि शची म्हणे, "द्या काहीं अवकाश या नतजनातें,
'नाहींच हरि' असा हो निश्चय, मग मीं करीन भजनातें." ३७
नहुष म्हणे, 'जा, वेड्ये! जोडुनियां पापविसरें त्या पतितें
वांचावें केंवि? विसर तूं धर्मन्याय विसरत्या पतितें. ३८
जा शचि! नाश चि जाला, प्राप्त महाघेंकरूनि पहिल्यालीं,
असलीं हि काय पापी? कैसा आलिंगवेल अहि ल्याला? ३९
जा, अवकाश दिला, परि सत्वर हो पूर्ण काम, हो दारां,
राज्यश्री ज्या भजली, तूं न भजसि तूर्ण कां महोदारां?' ४०
आली पुन्हां गुरुकडे, मग तो देवांसमेत विष्णूतें

---

१. चिताभर. २. बृहस्पते! ३. दृष्टिपात. ४. बृहस्पति. ५. आलेलीला. ६. पुण्यकर्म. ७. मैत्रिणीला. ८. रक्षणाकरितां. ९. धैर्यशाली. १०. देवत्व. ११. नम्र असलेल्या मला. १२. इंद्र. १३. पापसंचय. १४. पाप्यानें. १५. मोठ्या पापानें. १६. पहिल्या पतीला. १७. तो पापी असून तरी काय उपयोग? १८. [जो] अहि ल्याला [तो] कैसा आलिंगवेल? १९. पत्नी. २०. लवकर. २१. मोठ्या उदाराला (मला).

प्रार्थी, म्हणे, 'प्रभो! हो, अघ जावुनि, राज्यलाभ जिष्णूतें.' ४१
'हयमेध[1] जिष्णुकरवीं करवा, विजया सुखा मग न वाणी.'
निर्जरकर्णचकोरें[3]ज्योत्स्ना अशि जाहली गगनवाणी[4]. ४२
दूर उडविला होता जो केवळ तूळसा[5] चि अघवातें[6],
तो हुडकिला सुरांनीं करिता जाला सुकर्म मघवा[7] तें. ४३
जाला शुचि[8] परि भ्याला त्या नहुषाच्या असह्य वरतेज्या[9],
पाहो न शके भगवान् भानु हि डोळे करूनि वरते ज्या. ४४
पुनरपि हरि शतयोजनविस्तृतकासारपद्मनाळांत[10]
बिसतंतुमाजि[11] राहे, जो मान्य समस्त लोकपाळांत. ४५
नेली शची उपश्रुति देवीनें त्या हि नलिननालांत[11],
त्यांसि म्हणे सुरपति, 'या ऐशा कां संकटांत आलांत?' ४६
प्रार्थुनि शची म्हणे, 'व्हा प्रकट, धरा वज्र-तेज-उत्साहा,
अज्ञातवास न भला, प्रभुजी! प्रसवेल फार कुत्सा[12] हा. ४७
त्यागावया शचीला न तुम्हीं हरि योग्य, ते हि न रमेला,
भोगुनि तुमच्या श्रीतें, टपतो स्त्रीतें हि नहुष नर मेला. ४८
तुमच्या पदच्युतिस्तव मजहुनि बहु नित्य अभ्रमु[13] रडे हो!
नाथ! वळा जी! चातकरुत[14] आइकतां चि अभ्र मुरडे, हो!' ४९
शक्र म्हणे, "नहुषाचें दुःसह वरतेज साहवेना तें;
हें ही न सोसवे जें आपत्पूरांत[15] वाहवे नातें[16]. ५०
मीं किति तद्दृष्टिपुढें? निजतेज न रक्षिजेल मत्तातें[17];

१. अश्वमेध. २. कमतरता. ३. देवांच्या कर्णरूप चकोरांस [आल्हादकारक अशा] चांदण्याप्रमाणें. ४. आकाशवाणी. ५. कापसाप्रमाणें. ६. पातकरूपी वाऱ्यानें. ७. इंद्र. ८. पवित्र. ९. श्रेष्ठ तेजाला. १०. चारशें कोस (चार कोस= योजन) विस्तीर्ण असलेल्या सरोवरांतील कमळाच्या देंठाच्या आंतील भागांत. ११. कमळाच्या देंठांत. १२. निंदा. १३. ऐरावतगजाची स्त्री. १४. चातकाचा शब्द. १५. विपत्तिरूप मोठ्या प्रवाहांत. १६. पतिपत्नीसंबंध. १७. माझ्या बापानें. (ब्रह्मदेवानें).

श्रीमद्[2] करिल पदच्युत अल्पें काळें तया प्रमत्तातें. ५१
जरि खळपरपुरुषाचें असतुक्त तुज्या मनासि बहु खातें,
तरि जा चि, भेट, मतिमति! सति! अतिरतिदा[3] तसी च नहुषातें.
म्हण, 'मजकडे महर्षिस्कंधीं[4] देवूनि यां स्वशिबिका[5] या,
हें मत्प्रिय बहु काय? छेदी पक्षिप्रियार्थ शिबि[6] काया.'" ५३
जाय शची, शक्र म्हणे, 'पावो श्रीभगवती उमा नवसा.'
राहे उगा चि विधिवरि[7] भर घालुनि संकटीं सुमानवसा[8]. ५४
देवी नहुषासि म्हणे, 'कथिन प्रियवचन, जरि न फिरवाल,
बैसुनि अपूर्वयानीं[9] जरि या अमरावतींत मिरवाल. ५५
जरि अद्भुत प्रताप प्रकटूनि, कराल मन परम हर्षि[10]
होइन वशगा[11], जोडा सिबिकेसि समाधिधनपर[12] महर्षि.' ५६
बहुखल नहुख लवकरि स्त्री हरिची आपणासि वशगा हो
म्हणुनि चढे ऋषियानीं, गंधर्वाला म्हणे, 'स्वयश गा हो!'
मुनि म्हणाति, 'देवराया! ऐसें हें यश इहीं न कां गावें?
गोप्रोक्षणमंत्र[13] तुम्हां प्रमाण कीं अप्रमाण सांगावें.' ५८
नहुष म्हणे, 'गोमारणमंत्र सकळ अप्रमाण; गो विप्र[14]
एक चि, अवध्य कुळ, हें पुसतां रे! काय? हूं, चला क्षिप्र.' ५९
करितां विवाद कोपें नहुष वदे 'सर्प सर्प'[15] हे वाणी[16],
चरणें अगस्त्यमुनिला कामात्मा[17] दुष्ट तो शिरीं हाणी. ६०
अवमानिले असे मुनि, मंत्र हि, पोषूनि गर्व ते ज्यानें,

---

१. सपत्नीचा. २. वाइट भाषण. ३. अत्यंत प्रेम करणारीप्रमाणें. ४. महर्षींच्या खांद्यावर. ५. आपली पालखी. ६. एक राजा. (यानें कपोतपक्ष्यांस तृप्त करण्याकरितां आपलें मांस काढून दिलें, अशी कथा आहे). ७. दैवावर. ८. चांगल्या मनुष्याप्रमाणें. ९. अगदी नवीन तऱ्हेच्या वाहनांत. १०. आनंदी. ११. स्वाधीन. १२. समाधि हें च धन ज्यांचें असे ऋषिश्रेष्ठ. १३. गोमेधांतील गोवधविषयक मंत्र. १४. लवकर. १५. चला, चला. १६. भाषण. १७. काम (मदन) आहे अंतःकरणांत ज्याच्या तो, कामैकदृष्टि.

चैतन्यें[1] व्यायु[2] तसा तो संत्यजिला चि सर्व तेज्यानें. ६१
घटज[3] म्हणे, "रे! मंदा! दुर्गतिदं[4] तुला त्वदीय दर्प[5] चि हो,
हाणुनि विप्रशिरीं पद, जरि म्हणसी 'सर्प सर्प,' सर्प चि हो."
गर्वें चि नहुष पडला, अनुतापें हरि पुन्हां पदीं चढला,
हें समजे श्रद्धेनें सद्गुरुपासीं सुबुद्धि जो पढला. ६३
ऐसें दुःसहसंकट शक्रास हि लागलें चि भोगावें,
साधुजयद[6] हें म्हणउनि ऐकावें भारता! विभो! गावें. ६४
शक्र तसा प्रभु तूं हि स्वपदातें पावसील बा! पार्था!
नहुष तसा दुर्योधन, कीं, याची रीति तापपापार्था[7]." ६५
करुनि समाधान असें गेला रक्षावया स्ववचनातें[8],
सत्य गुरुनिष्ठ मद्रप दुसरें न गणी च जेंवि कच[9] मातें. ६६

अध्याय तिसरा.

अक्षौहिणी मिळाल्या धृतराष्ट्राच्या सुताकडे अकरा,
परि धर्मनयविहीनीं[10] काय? सुहेती[11] जशा जना अकरीं[12]. १
सात अजातरिपुकडे, जाल्या या त्या मिळोनि अठरा हो!
धर्म म्हणे, 'यश राहो,' खळ दुर्योधन म्हणे, 'स्वहठ[13] राहो.' २
धृतराष्ट्रप्रमुखांतें भेटोनि द्रुपदगुरु[14] म्हणे, 'परिसा
सुहृदुक्ता[15] हितकामें[16], धनकामें जड म्हणों नये परिसा. ३
धृतराष्ट्र पांडु दोघे एकाचे पुत्र, पितृधनैंविभागी[17],

---

१. आत्म्यानें. २. वि+आयु=गतप्राण. (मरणोन्मुख). ३. अगस्तिमुनि. ४. वाईट गति देणारा. ५. गर्व. ६. सज्जनांस जय देणारें. ७. ताप व पाप यांस कारण. ८. दुर्योधनाला दिलेलें वचन पाळण्यासाठीं. ९. बृहस्पतीचा पुत्र. १०. धर्म व नीति नसलेल्याला. ११. चांगलीं शस्त्रें. १२. हस्तरहिताला. १३. आपला दुराग्रह. १४. द्रुपदाचा पुरोहित. १५. मित्राचे भाषणाला. १६. कल्याण इच्छिणारानें. १७. वडिलांच्या धनाचे भागीदार.

हें वचन अनादरितां होइल सुरगुरुसभेसह[1] विभो[2] गी[3]. ४
सांगा सुयोधनाला, पावावे पांडुपुत्र अंशालों[4],
भीष्मा! न स्पर्शावें धृतराष्ट्राच्या अभद्रं[5] वंशाला. ५
तिकडे सात असों द्या, इकडे अक्षौहिणी जऱ्ही अकरा.
अक्षौहिणीसहस्रासम सात्यकि भीम, साम[6] कां न करा? ६
त्यां यां तुम्हां समस्तांहुनि अर्जुन अधिक, कृष्ण त्यापरिस,
परि सर्व सामकामुक[7], कां मुकसि सुखा सुयोधना! परिस.' ७
भीष्म म्हणे, 'द्रुपदगुरो! तूं ब्राह्मण म्हणुनि तीक्ष्ण[8] वदसि परि
सदसि[9] परिस्फुट[10] शब्द चि कार्य कराया समर्थ सदसिपरि[11]. ८
राज्यार्धभाग्[12]युधिष्ठिर; म्हणतों अर्जुन समर्थ शिवसा, मीं,
कृष्ण जगत्प्रभु, कलहीं आशिवें[13] चि सर्वत्र, विपुळ शिव सामीं.'
सभ्यश्रुत्यमृत[14] असें जों बोले सर्व भारतेशों[15] तदा,
कर्ण म्हणे, 'राहों द्या पाल्हाळ, कशास ते च ते शतदा? १०
अज्ञातवास पूर्ण न जाला चि द्रुपदनृप पुरोहित! हो!
द्वादश वर्षें पुनरपि वनवासें स्पष्ट पण पुरो, हित हो. ११
कां मूर्खसा युधिष्ठिर अर्थकर[16] न्यायसमय[17] सोडून
उडतो? अनर्थकर लघु[18] पांचाळ तसे च मत्स्य जोडून[19]. १२
निजबाहुबळें तरला कीं मारुति अब्धिला अलाबुबळें[20]?
होय भला इष्टार्थग्रह[21] उपनेत्रें[22] चि, कीं भला बुबळें? १३
देइल नयें[23] समस्त हि, अनयें प्रभु राज्यभाग चवथा न,

---

१. वृहस्पतीच्या सभेसहित. २. निस्तेज. ३. वाणी. ४. विभागाला. ५. अकल्याण. ६. संधि, सलोखा. ७. सलोखा इच्छिणारे. ८. कठोर. ९. सभेमध्यें. (हे संस्कृत रूप आहे). १०. स्पष्ट. ११. तीक्ष्ण तरवारीप्रमाणें. १२. अर्ध्या राज्याचा वांटेकरी. १३. अकल्याण. १४. सभ्यांच्या कर्णास अमृताप्रमाणें. १५. भरतकुलांतील श्रेष्ठ. (भीष्म). १६. लाभदायक. १७. नीतीची मर्यादा. १८. क्षुद्र. १९. [आपल्या पक्षास] मिळवून. २०. भोपळ्याच्या जोरावर. २१. इष्ट वस्तूचें दर्शन. २२. चष्म्यानें. २३. न्यायानें.

स्वापत्यास[1] चि दे कीं व्याघ्रीचें भलतयासि चव[2] थान? १४
सांगा त्यां मूर्खांला कीं रक्षा प्राणपाळका समया,
या प्रभुकडे विभाग प्रार्थाया साधुबाळकासम[3] या. १५
त्यजितिल धर्मसमय जरि, युद्ध चि केवळ हठें चि वरितील,
तरि ती लयासि जाइल कीर्ति, चमू अश्रुमोक्ष[4] करितील.' १६
भीष्म म्हणे, 'राधेया! उत्तरगोग्रह तुला न आठव दे,
स्मर जें विजय तुज, तुजी पाहुनि असकृद्रणांत[5] पाठ, वदे.१७
गांडीव स्वकरतुनें जिंकावें, रजत[6] तरि न कां कथिलें?
खाल रणीं रजें[7] मजसह न करुनियां या महर्षिचें कथिलें[8].' १८
कर्णासि निवारुनियां, जोडुनि[9] देवव्रतासि हातातें,
अंध म्हणे, 'जें सन्मत[10] अस्मद्धितें[11] सत्य वदसि ताता! तें.'१९
'द्रुपदगुरो! बा! तूं जा, तुजमागुनि संजयासि पाठवितों,
मीं पांडुपांडवांतें घटिकेंत सहस्रवेळ आठवितों.' २०
तो पांचाळपुरोहित जातां, पळभरि उगें चि राहून,
पाहून विचार मनीं वृद्ध म्हणे संजयासि बाहून. २१
"गावल्गणे[12]! न जाले पुरुष कुरुकुळांत सत्य पांडवसे,
यांचें विष्णुयशासम सुयश, व्यापूनि सत्यपांड[13], वसे. २२
भजले भजतील हि बहु, गुरुसेवेतें सुधा समजतात,
मानिति मनांतुनि प्रभु पांडव परमाबुधास[14] मज तात. २३
हातीं हि चित्रगुप्तें यांविषयीं घेतली नसेल वही,
कैसें काय लिहावें? कीं पुण्य अगण्य, अघ नसे लव ही. २४
द्वेष अशा साधूंचा, रुचला या कुरुकुळांत मत्तनया,

१. आपल्या बच्चाला. २. गोडी. ३. सच्छील मुलाप्रमाणें. ४. अश्रु ढाळणें. ५. वारंवार, रणांत. ६. रुपें. ७. धूळ. ८. सांगितलेलें. ९. भीष्माला हात जोडून. १०. सज्जनास पसंत. ११. आमचें कल्याण. १२. संजया! (गवल्गणाचा मुलगा.) १३. ब्रह्मांड. १४. महामूर्खास.

कीं क्षुद्रा[1] या कर्णा, ऊंचिति हे दुष्ट भाग्यमत्त[2] कथा. २५
हा भाग पांडवांचा मंदात्मा[3] पाहतो हरायास.
ऐकुनि तुमचें निष्फळ जो पार्थपराभवीं[4] हरायास[5]. २६
कृष्णसखासीं युद्धीं होईल दहांत हा कसा मान्य?
नृहरिपुढें[6] चित्र सतीहरि[7]; मग देईल हाक[8] सामोन्य[9]? २७
उलतिल युधिष्ठिराच्या उष्णकटाक्षें कडे हिमाद्रीचे,
न असे भीम जनार्दन, मज भयद न पुत्र ते हि माद्रीचे. २८
यास्तव युधिष्ठिराला भेट, बुधा! कुशळ पूस, जा च कसा,
साधुविरोधें मजला परलोकीं सोसवेल जाच कसा? २९
सुज्ञा! मद्वचनें तूं कुशळ सकळवृष्णिपाळका[10] पूस,
ज्याच्या प्रतापलक्षणवन्हिपुढें[11] होय काळ कापूस. ३०
'धृतराष्ट्र सामकामुक, आपण चि युधिष्ठिरासि वळवावें,'
हें सव्यसाचिसचिवा[12] सद्‌या श्रीकृष्णजीस कळवावें. ३१
वळवील धर्ममन तो, न म्हणेल चि साधु तुच्छ सामास,
नीतींत तसें खळमन जेंवि नळींत श्वपुच्छ[13] सा[14] मास." ३२
संजय युधिष्ठिरातें भेटुनि निधितें[15] असा निवे[16] दीन[17],
कुशळ पुसोनि म्हणे, 'जी! आज्ञेनें तातमत निवेदीन.' ३३
धर्म म्हणे, "तात विदुर भीष्म द्रोणादि कुशळ आहेत?
रे संजया! असावे सर्व सुखी या मनांत हा हेत. ३४
कर्ण बरा आहे कीं? कुशळ असावें सदा वदान्यातें,
जो याचकासि म्हणतो, 'जें वस्तु प्रिय सुखें वदा, न्या तें.' ३५

---

१. नीच कर्णाला. २. ऐश्वर्यानें माजलेले. ३. मूढबुद्धि. ४. अर्जुनाचा पराभव करण्यांत. ५. [किरातरूपी] शंकराचे श्रम. ६. नृसिंहापुढें. ७. देवी-सिंह-पंत. ८. हाक देणें=बरोबरी करणें. ९. अत्र काकु-पंत. १०. सर्व-यादवपालकाला (कृष्णाला). ११. पराक्रमरूप अग्नीपुढें. १२. अर्जुनास सखा देणाऱ्या. १३. कुत्र्याचें शेंपूट. १४. सहा. १५. द्रव्याच्या ठेव्यास. १६. सुख पावतो. १७. गरीब मनुष्य.

ताताश्रेंत सुयोधन आहे कीं? विप्रवृत्ति[1] चालवितो!
बहुधा युयुत्सु[2], दुसरा तात[3] सदा साश्रु भक्त[4] कालवितो! ३६
ताताभिप्राय कसा? वद, सांनिध्यें[5] तुला सकळ कळतें;
काय पुसावें? पितृमन चिंतुनि दीना मुलास कळकळतें." ३७
सूत म्हणे, "प्रभुजी! ते आहेत बरे च तीरगत[6] तरुसे,
तत्कुशळ काय पुससी? बा! ज्यांवरि धर्मनीति सतत रुसे. ३८
ताताभिप्राय मला पुसतां जरि तरि समस्त परिसा, हो!
परि साहो[7] मन, तुमचा महिमा गुरुसा च मान्य परिसा हो. ३९
त्वत्तातमनीं आहे स्वापत्याशिवार्थ[8] सामकामुकता,
म्हणतो, 'सुखा दशमुख न धरिता परविषयकाम[9] कां मुकता?'
परि तुमचा भाग तुम्हां देवुनियां शीघ्र संधि करवीना,
इच्छी कुळहित नाग[10] विभाग न अर्पूनि संधिकर[11] वीनां[12]. ४१
आतां शीघ्र करावें स्वपरहित तुम्हीं च साम साधूनीं,
धरिला न कधीं च परास्वर्थघ्न[13] स्वार्थकाम साधूनीं. ४२
स्पर्श[14] जड हि हित करि जरि अपराधांच्या रची अय[15] शतातें,
बुध हो! युष्मद्योगें जोडावें काय जी! अयश तातें? ४३
जरि आग्रहें कराल ज्ञातींसीं धरुनि राज्यकाम रण,

---

१. ब्राह्मणाची उपजीविका. २. धृतराष्ट्राचा दासीपुत्र. (हा पांडवपक्षाचा होता). ३. विदुर. ४. भात. (युयुत्सु व विदुर यास भोजनसमयीं आमचे स्मरण होऊन बहुधा अन्न जात नसावे). ५. जवळ असल्याने. ६. नद्यादिकांच्या तीरावरील. (नदीतीरावरील वृक्ष सतेज दिसतात; पण पावसाळ्यांत उन्मळून पडतात. त्याप्रमाणें धर्माचरण न करणारे बाहेरून चांगले दिसले तरी शेवटीं नाश पावतात). ७. सहन करो. ८. आपल्या मुलांच्या कल्याणाकरितां. ९. दुसऱ्याच्या वस्तूंची इच्छा. १०. सर्प. ११. साम करणाऱ्या. १२. पक्ष्याचा नायक गरुड यास. १३. परप्राणार्थघ्न—**पंत.** दुसऱ्याचे प्राण व धन हरण करणारा. १४. परिस. १५. लोखंड.

धाम[1] रणन्मणिनूपुर[2]यौवत हि गमेल मसण आमरण. ४४
राज्यश्रीमदिरेच्या[3] निर्वृति[4] कवणासि हो! दिली पानें?
त्यजिली कां भरतानें? त्यजिली तैसी च कां दिलीपानें[5]? ४५
श्री अनुभविली, आतां नित्यसुखयशोर्थ शांतिस वरा, हो!
परिणामशोककर हा स्वगुरुप्रमुखाप्तशांतिसव[6] राहो." ४६
धर्म म्हणे, 'रे संजय! मीं सिद्ध न सिद्ध, जनक, सामातें;
जाणोनि सर्व, दाटुनि दूषिसि तूं साधुजन कसा मातें? ४७
निंद्य स्वधर्मविच्युत[7], मीं तरि युद्धासि सिद्ध उत्साहें,
धर्मन्यायानुसरण[8] पावाया योग्य काय कुंत्सा[9] हें? ४८
सदनुमतें क्षिति[10] अर्पुनि सत्पुत्रकरीं निवे दिलीप तिला,
शोचूं[11] नये चि सुखें, जैसी कन्या निवेदिली[12] पतिला. ४९
जरि हे न सोडवावी द्यूतजिता द्रौपदी तसी महि म्या,
तरि भरतकुळगुरूंच्या लागेना बोल काय गा! महिम्या? ५०
होईन निंद्य दहांत, न सोडवितां श्रीस संजया! परिस,
कुळज्या[13] यश चि, न विधिस हि बहुमत हरिनाभिकंज[14] यापरिस.
हरिकुरुकुळहित इच्छी, तोकाचें[15] नित्य माय जेंवि हित,
करिन तसें चि, प्रभु हा सर्वज्ञ कथील काय जें विहित[16].' ५२
श्रीकृष्ण म्हणे, 'सूता! सर्वांत गृहस्थधर्म सन्मत रे!
या आश्रमांत सर्व स्वपरांचें सफळ करुनि जन्म तरे. ५३
कर्म कसें टाकावें? जी अमृत मुखांत मायसी ओती
ती सद्विद्या, कर्मत्याग न करितां चि, फळवती होती. ५४

---

१. घर. २. शब्दायमान मणिनूपुरानी युक्त आहे यौवत (स्त्रीसमुदाय) ज्यामध्यें असें. ३. राज्यलक्ष्मीरूप मद्याच्या. ४. सुख, समाधान. ५. इक्ष्वाकुकुलांतील एक राजा; रघूचा पिता. ६. आपल्या गुरुआदिकरून आप्ताच्या नाशास कारण असलेला यज्ञ. ७. स्वधर्मभ्रष्ट. ८. धर्मन्यायाचरण. ९. निंदा. १०. पृथ्वी. ११. दुःख करूं नये. १२. समर्पण केलेली. १३. कुलीनाला. १४. विष्णूचें नाभिकमळ. १५. मुलाचें. १६. योग्य.

रविशशिलोकपतिधराप्रमुख सकळ कर्मसिद्ध, हें समज;
कर्मजळ तृप्तिदायक, वाटे नैष्कर्म्य जेंवि फेंस मज. ५५
दूषील कोण वर्णाश्रमनिरता भरतसत्तमा राया!
योग्य चि हा साधु सकळ रक्षाया, सर्व मत्त माराया. ५६
दस्युदमनें हा मुख्य क्षत्रियधर्म, प्रमाण थोरांस,
वास्तव मारावें या प्रभुनें दुर्योधनादि चोरांस. ५७
दस्युदमनार्थ शक्रें चापकवचशस्त्र निर्मिलें आहे,
आहेत घना चातक तैसे धर्मा करूनियां आ हे. ५८
हे अधिक काय? दुर्बळ ते रात्रौ घालिती दरवडा जे,
लुटिलें धन दुःख नसे, परि हृदयीं बहु कुवादरव डाजे. ५९
स्तेन भले, न स्त्रीचा नग्न कारिति हरुनि सावळें काय,
नव्हतों सभेंत आम्हीं म्हणुनि लुटायासि फावलें काय? ६०
जा, सांग, त्वद्वदनें ऐकावें हें चि वाक्य अंधानें,
आहेत सिद्ध पांडव सेवाया प्राण बाणसंधानें. ६१
देतां विभाग करितिल पांडव धृतराष्ट्रदास्य दास तसे,
नाहीं तरि खळ मर्दुनि हास्य, मज असें भविष्य भासतसे.’ ६२
संजय निघे, तयाला धर्म म्हणे, “आयका, वदा तेंगावें,
द्या पांच ग्राम, न दे दासाला राय काय शत गावें? ६३
ताताला भीष्माख्य सांगावीं पाय धरुनि मंत्रमनें,
जोडुनि हस्त म्हणावें, ‘साम करावें चि सुप्रसन्नमनें.’ ६४
आचार्य द्रोण कृप प्रार्थूनि, प्रथम कथुनि मन्नमना,
म्हण, ‘साम भैलतसें मज बहुमत, दुकळांत जेंवि अन्न मना.’
सांग कनिष्ठपित्यातें, ‘बंधुविरोधासि चित्त भी माजें,

१. चंद्रसूर्यादि लोकपाल आणि पृथ्वी आहे मुख्य ज्यामध्यें असे देव वगैरे. २. कर्मरूपी जल. ३. कर्माभाव. ४. वर्णाश्रमधर्माविषयीं आसक्त अशा. ५. चोरांचें शासन. ६. निंदाशब्द, अपवादशब्द. ७. डाचतो. ८. चोर. ९. वस्त्र, लुगडें. १०. टिकावें. ११. माझे नमस्कार. १२. कशा हि प्रकारचें. १३. विदुराला.

करवा; साम भलतसें देइल हरि, इष्ट वित्त भीमा जें.' ६६
कर्णासि वद, 'सख्याला आवर, विजयासि आवरील हरी
समयीं [2]प्रवृत्ति आवरि थोर, जसा सिंधु आवरी लहरी.' ६७
सांग नृपास हि हें कीं, 'साम शुचि, तयांत नाव रायाचें,
[3]सुगति वरायाचें चि न, कर्म उचित यातना वरायाचें.' ६८
गांधारीस म्हणावें, 'पंचो[4]त्तरशत असोत तनय, शतें
तृप्ति नसो चि तुज, करीं जेणें गातील साधुजन यश तें.' ६९
माज्या सुयोधनादि भ्रात्यांच्या बायकांसि कळवावें
कीं, 'स्वहितार्थ तुम्हीं तरि एकांतीं कांतचित्त वळवावें.' ७०
क्लीब-[5]द्वारप-दासीजन-[6]वामन-[7]कुब्ज-दास-दायांतें
'पुशिलें [8]अनामय' असें सांग, पुसावें चि बा! सदा यांतें. ७१
कुरुकन्यांसि म्हणावें, 'तातें पुशिलें तुम्हांसि, ज्या तातें
[9]श्री देवुनि, न दिली [10]ही [11]स्वःकन्याश्रीद्पारिजाततें.'" ७२
ऐसें अजातरिपुमुख शशिमंडल अमृत तेंवि [12]वाचिक [13]वी,
तें बहु असो चि, विस्तरवद्[14]ग्रंथ प्राकृतीं न वाचि कवी. ७३
गेला तेव्हां वाटे ओढुनि दुर्दैव संजया[15] नेतें,
धरिलें होतें जें कविसुकवचहरिपादकंज यानें तें. ७४
धृतराष्ट्रासि म्हणे, 'मीं संजय आलों तया सुताकडुन,

---

१. दुर्योधनाला. २. मनाचा कल. ३. चांगली गति. ४. एकशेंपांच. ५. द्वारपाल. ६. खुजे. ७. कुबडे. ८. कुशल. ९. धन. १०. लज्जा. ११. देव-कन्यांना संपत्ति देणाऱ्या पारिजाताला. (गरिबीमुळें मुलींना द्रव्य देऊन आपणास त्यांचे हेतु पूर्ण करितां आले नाहींत असें सुचवून, धर्म त्याबरोबर च कौरवांचा अन्याय हि ध्वनित करित आहे). १२. निरोप. १३. उत्पन्न करी. (बोले). १४. विस्तृत असा ग्रंथ. १५ अर्थ—संजय परत हस्तिनापुरास गेला तेव्हां त्याला असें वाटलें की, जें सज्जनांचें [रक्षण करणारें] उत्तम कवच च असें श्रीकृष्णचरणकमळ आपण धरिलें होतें तें आपलें दुर्दैव आपल्याजवळून ओढून च नेत आहे! तात्पर्य, त्याला पांडववियोगदुःख असह्य झालें.

वैरंज्वरी[1] चि म्हणती यत्कीर्तिसुधाब्धिच्या[2] उता कडु न. ७५
श्रमलों बहु, मज आज्ञा द्यावी श्रितसुरतरो[3]! निजायास,
सांगेन सभेंत उद्यां प्रभुवाक्तरि[4], भय तरोनि जायास.' ७६
जातां सूत, अनिद्राख्यी भेटे नूतना चि रायास[5],
कीं संतोषा बाळा ये चिंतापूतना चिरायास. ७७
स्मरतां[6] चि विदुर भेटे सद्वैराख्या प्रजा गरा माजी,
सेउनि वांचेल कसी म्हणत्या गुरुस प्रजागरामाजी. ७८
विदुर म्हणे, 'हा आलों, आहें पायासमीप, राज्याजी!
येथें चि म्यां बसावें, तीं च तया योग्यता वरा[7] ज्या जी. ७९
कोणा कार्याकरितां रात्रौ स्मरला तुम्हांस हा जन[8] हो!?
स्वस्थ अहां कीं? आज्ञा काय? प्रणत[9] प्रसादभाजन[10] हो.' ८०
धृतराष्ट्र म्हणे, 'वत्सा! तुजहुनि इतरास काय सांगावें?
आलें असें कपाळा कीं, निंदुनि हंस वायसां गावें. ८१
तिकडुनि येउनि सूतें केलें पाण्यापरीस पातळ तें,
सांगावें काय सख्या! जें हृदया गरळसें[11] चि आंतळतें[12]. ८२
वदला सांगेन उद्यां धर्माचा धर्मधाम[13] संदेश[14],
चिंतेंत बुडाला हा सुज्ञा! त्वद्बंधु सर्वमंदेश[15]. ८३
निद्रा येईल कसी? मच्चिंता होय काय सामान्या?
शूर्पणखीसी हे बा! तुज हा अतिभार कायसा मान्या!? ८४

---

१. वैररूपी ज्वराने पीडित असे. २. ज्याच्या कीर्तिरूप अमृतसागराच्या. ३. आश्रितांच्या कल्पवृक्षा! ४. श्रीकृष्णाचे भाषण हीच नौका. ५. धृतराष्ट्राला झोंप आली नाहीं. ६. अन्वयार्थ—माजी प्रजा सद्वैराख्या (साधुवैरनामक) गरा (विषा) सेउनि कसी वांचेल [असें] म्हणत्या गुरूस प्रजागरामाजी (जागरणामध्यें) स्मरतां चि विदुर भेटे. ७. श्रेष्ठ. ८. "अयं जनः" या शब्दानीं संस्कृतांत आत्मनिर्देश करितात. ९. नम्रजन. १०. कृपापात्र. ११. विषाप्रमाणें. १२. लागतें, स्पर्श करितें. १३. धर्माचें केवळ घरच असा. १४. निरोप. १५. सर्व मूर्खांचा राजा.

बहु धर्मार्थकुशळ[1] तूं वद या जें श्रेय[2] असदवस्थागा[3],
निववू मज बोल तुजा, जैसा पीयूषरस[4] दवस्थागा[5].' ८५
विदुर म्हणे, 'हो! प्रभुजी! बळवंतासीं प्रसंग ज्या पडतो,
स्पष्ट प्रजागर तया हीनबळा हीनसाधना[6] घडतो. ८६
कीं जो हृतधन[7], कामी, तस्कर, रात्रौ न नींज ये त्याला.
देवा! ऐसा काहीं दोष नसे कीं तुम्हांकडे आला? ८७
अथवा परवित्ताचा अभिलाष[8] नसेल कीं मना रुचला?
हा बहु पापद, तापद, यापरि कटुकी[9] न कटु न वा कुचला.'
भूप म्हणे, 'प्राशूं दे धर्मामृतकवळ[10] बोल कानाहीं
त्वत्सम सत्समयज्ञ[11] सुधर्मापतिजवळ[12] बोलका नाहीं.' ८९
विदुर म्हणे, "जो आस्तिक गुरुवेदोक्तीं[13] जयास विश्वास,
मींपण ज्यासि न शिवलें, तो 'पंडित' मान्य होय विश्वासें[14].
दुर्लभ वस्तु न वांछी, न करी जो नष्ट वस्तुचा शोक,
आपत्तींत न मोहे त्या 'पंडित' म्हणति जाणते लोक. ९१
विद्या नसोनि उद्धत, धन नसतां जो उदारपण वाहे,
अर्थांसि[15] नीचकर्में जो संपादावयासि जन पाहे, ९२
नसतां लाभ यशाचा दाटूनि करी परार्थ जो यत्न,
मित्रार्थीं कपट करी, तो साक्षान्मूढजनशिरोरत्न. ९३
मित्रत्व दे अमित्रा, जो मित्रद्वेष दुष्टकर्म करी,
तो 'मूर्ख' असें म्हणती पुरुषपरीक्षा कळे जयांसि बरी." ९४

---

१. धर्म व अर्थ यांविषयीं निपुण. २. कल्याणकारक. ३. वाईट अवस्थेस पोंचलेल्याला. ४. अमृतरस. ५. वणव्यांतील वृक्षाला. ६. हीन आहे साधन (सामग्री) ज्याची त्याला. ७. हरण केलें आहे धन ज्याचें. ८. परवित्ताभिलाष. ९. कुटकी. १०. धर्मरूप अमृताचे ग्रास च असे. ११. चांगला काळवेळजाणणारा. १२. देवसभेचा स्वामी जो इंद्र त्याच्याजवळ. १३. गुरु आणि वेद यांच्या वचनावर. १४. जगास. १५. द्रव्यादिकांस.

इत्यादि बहु वदे तें सोडुनि आली कथा चि आर्यांत,
निजपरिवार[1] त्यागुनि असिं भगवन्मूर्ति[2] गोपभार्यांत. ९५
धर्मार्थकाममोक्षप्राप्तीचे सिद्ध मंत्र ते बोल,
मोल न करवे त्यांचें धनदास[3] हि, सिंधुहूनि जे खोल. ९६
सत्य प्रिय हित सर्वश्रुतिशास्त्ररहस्य विदुर कवि बोले,
तो लेलिह[4] आणों त्या प्रभुवेणुरवामृतें[5] निवे, डोले. ९७
भूप म्हणे, 'बा ! सुज्ञा ! दे सर्व तमासि भीति, परि सवित्या[6]
भी न गुहातम[7], तेंवि न तुज पुत्रप्रेम नीतिपरिसवित्या.[8] ९८
पांडव साधु यशस्कर, अयशस्कर सुत असाधु हें गमतें,
रमतें मन उपदेशीं, पुत्रस्नेहासवें[9] पुन्हां भ्रमतें. ९९
पुरुषप्रयत्न दुर्बळ, दैव बहु प्रबळ, मज असें कळतें,
असता बळवंत पुरुषकार[10], तरि कधीं च चित्त हें वळतें. १००
कथिलें नसेल तें वद, सांगावें फार काय हो ! कवितें[11] ?
सेवावें सेव्य, जऱ्ही पुत्रप्रेमाम्लपित्त[12] ओकवितें.' १०१
विदुर म्हणे, 'राजेंद्रा ! उरलें अध्यात्म[13] तें सुजातानें[14]
सांगावें, परिसावें; याकरितां श्रीसनत्सुजातानें[15] १०२
केली असे प्रतिज्ञा, मृत्यु[16] म्हणति, परि नसे चि असि, काहीं
तद्वदनें परिसावें, तें तत्त्व तुम्हीं विचाररसिकाहीं.' १०३
भूप म्हणे, 'तच्छ्रवणीं आजें अत्यंत मानस त्वरतें,
सांगावें सर्वज्ञा ! मज तें आतां तुवां चि तत्त्वरतें[17].' १०४

---

१. आपली मंडळी, आप्तवर्ग. २. श्रीकृष्णमूर्ति. ३. कुबेरास. ४. सर्प. ५. श्रीकृष्णमुरलीचा नाद हें च अमृत, त्याच्यायोगानें. ६. सूर्यास. ७. गुहेंतील अंधकार. ८. नीति ऐकविणाऱ्या तुला माझें पुत्रप्रेम भीत नाहीं. ९. पुत्रस्नेहरूप मद्यानें. १०. प्रयत्न. ११. शाहण्याला. १२. पुत्रप्रेमरूपी आम्लपित्त. (या रोगांत वांति विशेष होते). १३. तत्वज्ञान. १४. कुलीन मनुष्यानें. १५. सनत्कुमारानें. (हा ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र). १६. जन्ममरणरूप संसार म्हणून आहे म्हणतात, पण तसें नाहीं अशी. १७. तत्व जाणणाऱ्यानें.

विदुर म्हणे, 'आर्या! तें सांगावें ब्राह्मणें न अन्यानें,
ठावें, परि न वदावें स्वमुखें म्यां शूद्रयोनिजन्यानें.' १०५
भूप म्हणे, 'या देहें त्या मुनिचा संग मज कसा घडतो?
केवळ नीच मनुज हा, अमृतफळांचा समुन्नतर घेंड तो.'
चिंती विदुर, म्हणे, 'बा! तुज कथिलें तत्व जें तुज्या तातें,
या दासासि कथावें त्वां करुनि कृपा सनत्सुजाता! तें.' १०७
येउनि सनत्सुजातें कथिलें अध्यात्मशास्त्र अंधातें,
जें तत्काळ छेदी सुदृढतरा[6]नादिमोहबंधातें. १०८

अध्याय चवथा.

आले सभेंत सर्व प्रातःकाळीं च, त्यांत संदेश
सांगे संजय, परिसति भीष्मादि सुधीश ते हि मंदेश. १
संजय म्हणे, "अजी! धृतराष्ट्रमहाराज! सानुजें धर्में,
द्रोणादिकांसह तुम्हां वंदुनि, तुमचीं विचारिलीं शर्में[10]. २
वदला जिष्णु[11] असें कीं, 'माज्या तातासमक्ष, मंदेशा
दुर्योधना, सभेंत स्पष्ट समग्रा हि सांग संदेशा. ३
सावध होउनि सत्वर आम्हां अस्मद्विभाग[12] ओपावा[13],
कोपावा न वृकोदरअहि[14], न तुजा आयुवायु[15] लोपावा. ४
साचें, याची काळीहूनि[16] उणी एक तिळ हि न गदा, हें[17];

---

१. शूद्रयोनींत जन्म पावलेल्यानें. २. अतिशय उंच. ३. घोंस. ४. ब्रह्मदेवानें. ५. ब्रह्मविद्या. ६. अतिशय बळकट अशा प्राचीन अविद्यारूप बंधास. ७. ज्ञात्यांमध्यें श्रेष्ठ असे. ८. धृतराष्ट्रप्रमुख. ९. मूर्खशिरोमणी. १०. कुशलें. ११. अर्जुन. १२. आमचा वांटा. १३. द्यावा. १४. भीमरूपी सर्प (येथें संधि अवश्यक असून कवीनें तो केला नाहीं). १५. आयुष्यरूप वारा. (भीमाला सर्प—वातभुक् म्हटलें म्हणून येथें आयुष्यास वारा म्हटलें आहे). १६. कालिदेवीपेक्षां. १७. हें साचें, खरें.

न मरावे बहु बंधु त्वन्नाशें जेंवि नाग[1] नेंगदाहें[2]. ५
लोभदुरभिमानातें, रक्षाया प्राण यश कटक, टाकीं;
यमसम यम[3] समरीं हे पाहुनि म्हणसील तूं ' कटाकटा ![4] ' कीं.
जागवितो हितें[5] हस्तें सुप्ता[6], तुजला हि हा[7] निरोपानें,
धर्मक्षोभें होइल, तसि न हराच्या हि, हानि रोपानें[8]. ७
हा श्रीकृष्ण प्रभु जरि काय क्रोधेंकरूनि पाहेल,
राहेल कोण कटकीं भट, कीं काळास ही न साहेल. ८
सोसेल रुद्रचक्षु प्रस्फुट[9] जरि वारिल शोणतेला[10] तें,
दीप्तालय[11] विझवाया दाटुनि घालील कोण तेलातें? ९
गांडीव ज्यांत तो सुरपतिस हि नेदीलें[12] विजयलाभ रणः
कुरुराज्य तुज न साजे, प्रभुचें चोरासि जेंवि आभरण[13]. १०
स्पष्ट बुडवितिल सिकवुनि कुमति शकुनि कर्ण हे तुम्हां, तारा,
कां शोकांत बुडवितां बालिश हो[14] ! जन्महेतु[15] म्हातारा? ११
धृष्टद्युम्न शिखंडी सात्यकि अभिमन्यु हे न सामान्य,
वृद्ध द्रोण पितामह शत हि खळ तुम्हीं देहां[16] नसा मान्य. १२
द्यूत न अजातरिपुसीं, भीमासीं जीवनघ्न[17] संगर[18] हा,
रंगें[19] रहाया धरुनि द्रोणविदुरभीष्मबुद्धिसंग रहा. १३
दे भाग, अभय देइल धर्ममहाराज हा अवनतातें[20],
न गणुनि दोषशतातें, करिल करावें जसें अवन[21] तातें. १४
' युद्ध चि करीन ' म्हणसी, परि पश्चात्ताप बहुत बाधेल,
धर्मन्यायविरोधें कोणाचें ही न इष्ट[22] साधेल. १५

---

१. हत्ती. २. पर्वतदहनानें. ३. आवळेजावळे नकुलसहदेव. ४. हाय हाय ! ५. हितकर्ता. ६. झोंपी गेलेल्याला. ७. मी अर्जुन. ८. बाणानें. ९. स्पष्ट. १०. आरक्ततेला. ११. पेटलेलें घर. १२. न देईल. १३. भूषण. १४. मूर्खांनो ! १५. [तुमच्या] जन्मास कारण. १६. चारचौघांना. १७. प्राणनाशक. १८. युद्ध. १९. युद्ध न होण्याला. २०. नम्राला. २१. रक्षण. २२. इच्छिलेलें.

अन्हि तूं सानुज[1] सास[2] प्राप्त[3]महोत्कर्ष आजि सामरसा[4].
पामरसाम्य[5] वराया इच्छिसि कलह, त्यजूनि सामरसा[6].' १६
ऐसें धर्मानुमतें कृष्णानुमतें उद्दंड वदला, हो!
तें बहु काय वदावें? शीघ्र अजातारि[7] राज्यपद लाहो." १७
भीष्म म्हणे, "कुरुराया! ऐक करुनि सावधान कान मन;
दोघे चि देवं न करिति पूर्वी श्रीसत्यनायका[9] नमन. १८
तेव्हां पुसे बृहस्पति विधिला कीं, 'सर्वसिद्धिसदन[10] मुनी,
शक्राद्यखिलसुर[11] हि कृतकृत्य चि होती त्वदीयपद नमुनीं. १९
विश्वगुरो! कां गेले न नमुनि दोघे चि देव हे तूतें?
कुतुकीं[12] सभा बुडतसे, याच्या स्वमुखें चि सांग हेतूतें.' २०
वदला विधि कीं, 'ते श्रीनरनारायण तपोनदीन[13] मुनी,
होती विज्वर[14] सद्यः[15] प्रेमें ज्यां भवमहागदी[16] नमुनीं. २१
मत्तेज त्यांपुढें किति? कीं ते प्रभु मुख्य विश्वपाळक हो!
महिमा अनंत त्यांचा, त्यांसम ते त्रिभुवनांत बाळक हो! २२
जायँ[17] सुरेश्वर, होते ज्या स्थानीं तपत ते प्रभू[18] तरणी,
मागे वर कीं, द्यावें साह्यें मजला यश प्रभूत[19] रणीं. २३
शरणागतशक्रा यश देती होउनि सहाय बहुदा ते,
तदुदारत्वें[20] गतमद[21] मग म्हणतिल कां न 'हाय' बहु दाते? २४
जे प्रभु नर नारायण ते अर्जुन वासुदेव अवतरले,
वदला असें चि नारद, ज्याच्या बोलें असंख्य भव तरले.' २५

---

१. वधूंसह. २. आप्तासह. ३. प्राप्त झाला आहे महोत्कर्ष (महाभाग्य) ज्याला असा. ४. देवांसहित असा. ५. नीचाची बरोबरी. ६. सलोखा हा च रस, त्याला. ७. धर्मराज. ८. नर आणि नारायण. ९. ब्रह्मदेवाला. १०. सर्व सिद्धींचें घर च असे. ११. इंद्रादि सर्व देव. १२. कौतुकांत, आश्चर्यांत. १३. तपःसमुद्र. १४. क्लेशरहित. १५. तत्काळ. १६. संसार हा च महारोग ज्याना असे. १७. पूर्वी एकेकाळी जाय. १८. नरनारायण. १९. पुष्कळ. २०. त्यांच्या उदारपणानें. २१. गतगर्व.

यांसीं विरोध करिती जे ते येथिती असु खलेश[1],
जे यांसि हात जोडिति त्यांसि स्वप्नीं नसे असुखलेश[2]. २६
दुर्जातें[3] कितव[4] खळ जे, ज्यांच्या लाविति यशास डाग मती,
आम्हांहुनि कर्ण शकुनि दुःशासन हित तुला जडा! गमती!
गांडीवसुदर्शनधर नरनारायण समर्थ अमरांत,
बसतिल एकरथीं रथिसारथिभावें[5]करूनि समरांत. २८
मेरु हि खचेल, राया! श्रीधर्माच्या उठोन कोपानें,
हो सावधान या श्रीमदमद्याच्या[6] भुलों नको पानें[7]. २९
तुज काय? शत्रुस हि मीं न स्वप्नांत हि कथीन अहितातें,
मणिहार[8] घालिजेतो शिशुकंठीं कीं महोग्र[9] अहि तातें?" ३०
कर्ण म्हणे, 'हो! पंडित! करितां सद्धर्मनिरत[10]कुत्सा, हें
अनुचित, मीं पांडववध करुनि, करिन मित्रकार्य उत्साहें. ३१
हा क्षत्रधर्मनिष्ठ, स्तुत्य, तिळ हि अघ नसोनि, यास कसा
निंदिसि? न दोष लाविति सुजन न लावून सोनियास कसा.
अजि! पूर्वविरुद्धांसीं[11] करिती कोणी हि तरि शर्म[12] नयज्ञ[13]?
राज्यस्वर्गफलार्थी[14] सिद्धिस नेती च अरिशमनयज्ञ[15].' ३३
भीष्म म्हणे, 'धृतराष्ट्रा! देईल दहांत दैन्य हें मत रे!
खळमळसंसर्गा[16]स्तव न रणकसीं गुरु हि सैन्यहेम[17] तरे. ३४
दावील सूतसुत[18] हा हित ऐसें लेखिल्या[19] विनाशपंथा[20],

---

१. दुष्टशिरोमणी. २. दुःखलेश. ३. नीचकुलोत्पन्न. (कर्ण). ४. जुगारी. (शकुनी). ५. नर रथित्वानें व नारायण सारथित्वानें. ६. राज्यश्रीचा गर्व हें च मद्य, त्याच्या. ७. प्राशनानें. ८. रत्नांचा हार. ९. अतिभयंकर. १०. सत्यधर्मनिष्ठाची निंदा. ११. पूर्वीपासून उलट असलेल्याशीं. १२. संधि. १३. नीतिवेत्ते. १४. राज्यरूप स्वर्गफलाची इच्छा करणारे. १५. शत्रुसंहाररूप यज्ञ. १६. खलरूप मळाच्या संबंधानें. १७. सैन्यरूप सुवर्ण. १८. कर्ण. १९. मानिलेल्या. २०. अकल्याणाच्या मार्गाला.

विधिच्याहि पतंग खळ हि न वळति, फळ देखिल्याविना शपथा.
हा पावला असे निजगुरुपासुनि भंगजनकशापातें,
पापातें वाग्दंडें ताडिति गुरु, नृपजन कशापातें. ३६
अवलंबिला तव सुतें भीमाब्धि तरावयासि हा प्लव, मा!
मारुतिभंग घडेल प्रचुरचणकचर्वणोद्धता प्लवगा? ३७
एकैकें पांडुसुतें केलें जें कर्म, यासि दुष्कर तें;
वाचाळनीचसख्यें न फळ, असें वंध्यदारशुष्करतें. ३८
सिंहें मृगसा, पार्थें गोग्रहणीं गांठिल्या, स्वभावातें
त्यजुनि पळाला कैसा? स्मरत नसे या खळस्वभावा तें. ३९
कोठें गेला तें हा? पार्थें हरितां सुकीर्तिसह वासें,
बुडती च अकुळज्याच्या सत्कुळज्यांची हि कीर्ति सहवासें. ४०
रे! धृतराष्ट्र! जनितसुतशतमिषविषविषमखरतराधे! या
गंधर्वबद्धदुर्योधनमोचनवृत्त पूस राधेया. ४१
पांडव दया न करिते, तरि ते अरि तेज सर्व ही हरिते,
होतों मुनिपीतजलधिकुक्षितसे विगतसार कां न रिते? ४२
आतां बहु गर्जतसे मत्तवृषभसा सभेंत निस्त्रप हा,

---

१. अन्वयार्थ—विधिच्या हि शपथा (ब्रह्मदेवानें शपथपूर्वक सांगितलें तरी) पतग [व] खळ हि फळ देखिल्याविना न वळति. २. भार्गवरामापासून. ३. नाशास कारणीभूत अशा शापातें. ४. पाप्याला. ५. चाबकाच्या तडाक्यानें ६ भीमरूप समुद्र किंवा भयंकर असा समुद्र. ७. नौका. ८. मारुतीचा पराभव. ९. पुष्कळ चणे खाऊन माजलेल्या. १०. माकडाला. ११. बडबडणाऱ्या नीच मनुष्याच्या सख्यानें. १२. वंध्या स्त्रीच्या व्यर्थ समागमानें. १३. दुष्ट स्वभाव ज्याचा त्या (कर्णातें). १४. वसे. १५. हीनकुलोत्पन्नाच्या सहवासानें. १६. उत्पन्न केली आहे शतपुत्ररूपी, विषाप्रमाणें भयंकर आणि अत्यंत तीक्ष्ण अशी मानसिक व्यथा ज्यानें. १७. गंधर्वांनी बांधलेल्या दुर्योधनाच्या सुटकेचा वृत्तांत. १८. अगस्तीनें प्यालेल्या समुद्राच्या एका भागाप्रमाणें. १९. गेलें आहे तेज ज्याचें. २०. माजलेल्या बैलाप्रमाणें. २१. निर्लज्ज.

याच्या चि बळें पांडवपरिभव करणार पुत्र, चि[1]त्र पहा.' ४३
द्रोण म्हणे, 'हें चि करा, भ[2]रतर्षभ स[3]त्यसार वदला हो!
पद लाहो धर्म उचित, शुचितम शम, यश[4] चि घ्या, न वदला हो.
शूर रणक्रूर सकळ काळतसे, तदपि ते दयालु बरे,
पांडव सुयोधना सुख देतील अपार, खेद या लुंबरे. ४५
असति बहु धनुर्धर परि पार्थ सदा न[5]व्यसा चि, समरा या,
हटकाया भट काया सजिल कवण स[6]व्यसाचिसम राया!?' ४६
अंधापासुनि पावे भीष्मद्रोणोक्त ही अनादर तें,
जेंवि अनादरिजे हरिहरकीर्तन सु[7]बधिरें अ[8]नादरतें. ४७
सभ्य म्हणति, 'हा! हे[9] ही धरितो, जसि धूर्यिति कामना स[10]दरी
हां! जनरीति असी, मग कविच्या येइल न कां मनास द[11]री?'
वृद्ध म्हणे, "रे! संजय! अकरा अक्षौहिणीचमूश्रवण,
करुनि अजातारि कसें वदला, नृप बोलिले कसें कवण? ४९
आम्हांकडे मिळालें बहुबळ हें परिसतां, अ[12]नीचेष्टा
धर्मा कैसें गमलें? केली तेणें कसी जनीं चे[13]ष्टा? ५०
आज्ञार्थ युधिष्ठिरमुख कवण पहाती धरूनि स[14]मरेहा?
स[15]म रे! हा त्यां यांच्या ओपुनि आधींस मानस मरे, हा. ५१
'रतला जरि मोहप्रद[16]राज्यश्रीसीं बळें चि मंद रतो,'

---

१. आश्चर्य. २. भरतश्रेष्ठ (भीष्म). ३. सत्याचा मुख्यांश. ४. तोंडपुजे. ५. नवीनाप्रमाणें. ६. सव्यसाचिसम (अर्जुनाप्रमाणे) कवण भट या (पार्थास) हटकाया काया सजिल? ७. अत्यंत बहिऱ्यानें. ८. अरसिकानें. ९. धृतराष्ट्र सुद्धां. १०. सज्जनांचे शत्रु. ११. गुहा. (वनवास). १२. सज्जनप्रियं अशा. १३. उद्योग, वर्तन. १४. युद्धेच्छा. १५. संजया! हाय हाय! हा धृतराष्ट्र त्या पांडवांच्या व या कौरवांच्या चिंतांना आपलें मन सारखें च वाहून काळजीनें मरत आहे रे! १६. मोह उत्पन्न करणाऱ्या राज्यलक्ष्मीसीं.

कोण्हीं असें म्हणे कीं न, शमावा शत्रुसिंधुमंदर तो?"[1] ५२
संजय म्हणे, 'नृपाळा! सद्दात्याचें धनेच्छु संसारी
देखति जसें मुख तसें धर्माचें भीम जिष्णु कंसारी. ५३
आशेची च पहाती वाट स्तविती नृपाळ भाट तसे,
क्षिप्र[2] जयार्थ निघावा प्रभु[3] बाळांस हि असें चि वाटतसे.' ५४
भूप म्हणे, 'कलह नव्हे कार्य[4], तन्हि तयांसि कार्य कां गमला?
आम्हांसीं कोणांच्या सामर्थ्यें भांडणार सांग मला?' ५५
ऐसें सभेंत पुसतां, तो कैाळग्रस्तबुद्धि[5] जाणोनीं,
पडला मूर्छित संजय, चित्तीं भावी अनर्थ आणोनीं. ५६
विदुर म्हणे, 'राजेंद्रा! त्वच्चित्ताला असत्य न गमो हा,
संजय पडला कींजी! जाला वश जन्हि महाजनग[6] मोहा.' ५७
भूप म्हणे, 'बहुधा हा भ्याला भीमादियोधतेज्यानें,
भ्यावा चि तो, निरखिले सहसा सक्रोधयोध ते ज्यानें.' ५८
सूत[7] उठोनि म्हणे, "हो! करणार प्रभु[8] तुम्हांसवें कळहा
धृष्टद्युम्नबळानें; द्रोणवधोत्पन्न कीं[9] महाबळ हा: ५९
जो बकहिंडिबमागधकीचककिर्मीरशमन[10] भीम रणा,
चिंती बहु न विलासा[11], ज्याचें स्वप्नीं हि न मन भी मरणा.
जो गंधमादननगीं क्रीडे प्रभु[12], जेंवि एकला भवनीं,
क्रोधवश[13] वधूनि वदे, 'मज मोटा हा चि एक लाभ वनीं,' ६१
त्याच्या बळें तुम्हांसीं धर्मप्रभु भांडणार, बा! राज्या!

---

१. तो शत्रुरूप समुद्रास मंदरपर्वताप्रमाणें घुसळणारा धर्म शांत व्हावा म्हणून, हा मंद दुर्योधन च तसल्या राज्यश्रीसी रतो असें कोणी म्हणाले नाहींत काय? २. लवकर. ३. धर्म. ४. करण्यास योग्य, कर्तव्य. ५. काळानें ग्रासली आहे बुद्धि ज्याची असा. ६. मोठमोठ्या लोकांत वावरणारा. ७. संजय. ८. धर्म. ९. कीं (कारण), हा द्रोणवधासाठीं उत्पन्न झालेला (धृष्टद्युम्न) मोठा बलवान् आहे. १०. बकादिकांचा नाश करणारा. ११. उपभोगाला. १२. भीम. १३. क्रोधवशा-भिध कुबेरानुचर—पंत.

अपला विराटनगरीं बहु, कहुत वनीं हि अब्द वारा ज्या. ६२
ज्या श्रीगांडीवधनुर्वल्लीतें सैन्यपांड वामी ती,
देवी देती युद्धोत्साह, दुजी सत्य पांडवा नीती. ६३
जो भांडला शिवासीं, प्राप्त हरिहरप्रसादहीरा ज्या,
त्याच्या बळें तुम्हांसीं धर्म प्रभु भांडणार हो! राज्या!. ६४
यक्षें पुरुषत्व दिलें ज्याला, जो धैर्यनग शिखंडी,
करणार तद्बळें रण, कीं तो गांगेयपन्नगशिखंडी. ६५
जो वासुदेव भगवान् सर्वाश्रितकामकल्पनग, राया!
त्याच्या बळें सुरपुरा घेइल, मग कां न अल्प नगरा या? ६६
करिल न्यायब्राह्मणसत्पुरुषाशीर्बळें चि कळहातें,
होतिल अजातरिपुच्या भग्न रणांत क्षणांत खळ हातें." ६७
प्रज्ञाचक्षु म्हणे, 'हे सर्व हि एकीकडे महाबाहु,
एकीकडे वृकोदर मत्पुत्रांतें रणीं न हा बाहू[10]. ६८
भीमापासुनि भितों मीं, हरिपासूनि जेंवि काळविट,
घेइल हा न वधाचा विट, घेइल एकवेळ काळ विट. ६९
अस्त्रीं गुरुसम[11], कोपीं हरसम, वेगीं हि वातसम जो गा!
देवा! मंद सुयोधन भीमविरोधें स्वघात समजो गा!. ७०
नीज न ये रात्रिदिवस, भीमाचें लागलें चि मतिला भें;
आम्हूनि वांचलों कीं, उरले द्यूतांत, या चि अतिलाभें. ७१
म्हणतों, मरूं नका रे! भीमकरें मारवूं नका राजे,
परि न वळती; कसे तरतिल गुरुंच्या[12] लंघिती नकारा[13] जे? ७२
देवासुरां हि दुःसह भीम असो सगर्द[14] कीं असो अगद,

---

१. वर्षें. २. ज्या भीमाला. ३. ब्रह्मांड. (सर्व लोक). हरिहरांचा प्रसाद हा च शुभशकुन. ४. स्थूणाकर्णयक्षानें शिखंडीला पुरुषत्व दिलें. ५. धैर्याचा उत्तम पर्वत. ६. भीष्मरूप सर्पास मोराप्रमाणें असा. (मोर सर्पास खातात). ७. अमरावतीस. ८. हस्तिनापुराला. ९. बोलावो. १०. कंटाळा. ११. द्रोणाचार्याप्रमाणें. १२. वडील माणसांच्या. १३. निषेधाला. १४. गदेसहित.

अंगद्र्पाला[1] वेज्री[2] अरिवृर्पाला हि होय हा अगद[3]. ७३

राजर्षिवर युधिष्ठिर त्याचा ब्रह्मास्त्रसा चि निःश्वास[4],

यांची काय कथा? तो भस्म करील क्षणांत विश्वास[5]. ७४

भीष्मद्रोणकृपांहीं परमात्माहीं सदा सहायांहीं,

भुजबुद्धिबळें दिधला व्यसनांत पडों न दास हा यांहीं. ७५

आतां यांहीं आर्यव्रत[6] कैसें जीवितार्थ सोडावें?

मोडावें मन कैसें? अपशय कैसें नवें चि जोडावें? ७६

कर्ण सदय प्रमादी[7], गुरु भीष्म हि वृद्ध, पार्थ तरणा रे!

आहेत काय कोठें तरि बाहुबळें समुद्र तरणारे? ७७

भीमार्जुनाच्युत रणीं मथितिल अदितितनयां[8] सकटकांतें[9].

आलें, येइल ही जें नृपबळ वधितिल न यांसकट कां तें? ७८

तें सत्य होत आलें विदुरें जें भावि[10] घातलें कानीं,

केला पहा, कसा हा येउनि पोटासि घात लेकानीं! ७९

जो मज ताप कुपुत्रें गिरिस हि पविच्या[11] न दाविला पातें,

न तरेन वृद्ध मीं सुतशोकघनजविषनदा[12] विलापातें.' ८०

संजय म्हणे, 'पहावा स्वतनुजपरिणाम जो भला तातें,

नाचों दिला सुत गृहीं धरुनि द्यूताभिधा[13] अलातातें[14]. ८१

तेव्हां स्मित ये वदनीं, न मनीं ये कीं करील हा हानी,

झालें दीप्त अलातें जें गेह विझेल काय हाहानीं[15]? ८२

आजुनि तरि टाका कीं प्रभु हो! कारालयींत[16] हा कोंडा[17],

---

१. पर्वत–पंत. पर्वताच्या गर्वाला. २. वज्रधारी. (इंद्र). ३. ओखद–पंत. ४. उच्छ्वास. ५. हा धृतराष्ट्र. ६. दासाची उपेक्षा न करणें हें आर्यव्रत. ७. असावध–पंत. ८. देवाना. ९. सैन्यांसह अशा. १०. भविष्य. ११. वज्राच्या आघातानें. १२. पुत्रशोकरूप मेघापासून उत्पन्न झालेल्या विषसमुद्राला. १३ द्यूत-नामक. १४. कोलिताला. १५. हाहाकारानीं. १६. बंदिखान्यांत. १७. अडकवा.

प्रेमकरें पखादे ते कण सांदाल यांत, हा कोंडा. ८३

होय न तें शांखशतें, जें शिवें एकें चि दक्षिणावर्तें;
लोकद्वयीं सुखें, श्री पार्थी ठेवूनि दक्षिणा, वर्ते. ८४

लटिक्या चि अनीशत्वा धरिसी, न बघेल या सभा सोंगा,
हितकर परि परसे तुज जन्हि आम्हीं आप्त दासभासों, गा!'

तेव्हां सुयोधन म्हणे, 'अजि तात! मदुक्तिला हि परिसा हो!
तुमच्या सभेसि यद्यपि मन्मत बहुत चि असह्य, परि साहो.

पांडवभय न धरावें, जाले पांडव कुळांत ते ज्या, तें
आम्हांस हि प्रसवलें, जाणे जग आमुच्या हि तेज्यातें. ८७

धर्मासि भेटले जे कृष्णादि श्याल सर्व हे रानीं,
वदले 'राज्यहरण मद्वध,' तें कथिलें समस्त हेरांनीं. ८८

तेव्हां अभय दिलें मज भीष्मद्रोणादि सर्व गुरुगुरुनीं,
देवीहरिश्रितांचें वनहरि करितील काय गुरुगुरुनीं? ८९

स्वाधीनमृत्यु भीष्म, द्रोण हि उग्रप्रताप, हा रविला
जिंकिल, याच्या तेजें कोणाचा न प्रताप हारविला? ९०

वाखाणिलें मज बळें, भीम मजपुढें धरील न गदेतें,
गुरुचा प्रताप बहु दे, याहुनि अत्यल्प कल्पनग दे तें. ९१

भ्याले पांडव आम्हां कीं प्रार्थुनि पांच मागती गावें,
यश आमुचें कवीला वाटे गावूनि मागती गावें. ९२

---

१. हा दुर्योधन कोंडा आहे; यांत ते पांडवरूपी धान्याचे कण प्रेमरूप हस्तानें (पुत्रप्रेमानें अंध होऊन) कदाचित् मिसळाल. (पांडव हे श्रेष्ठ आहेत; त्यांची आणि कौरवांची बरोबरी आहे असें समजूं नका, हें तात्पर्य). २. कल्याण. ३. ज्यावरील भोंवऱ्याचें वळण उजवीकडे आहे असा. ४. रहा. ५. परवशतेला. ६. सहन होवो. ७. कृष्ण, धृष्टद्युम्न इत्यादि. ८. मेहुणे. ९. दूतानीं. १०. श्रेष्ठ गुरूनीं. ११. दुर्गेच्या सिंहाच्या आश्रितांचें. १२. बलरामानें. १३. पुनःपुन्हां.

ज्याचा तात अयोनिज[1], माय[2] हि, हा वीर काय सामान्य?
अश्वत्थामा, सर्वां धन्वधरां[3] रामरायसा[4] मान्य. ९३
सहजकवचकुंडलधर, रविसा तेजोनिधान कर्ण[5]; वहा
चिंता यास, यशोस्त्रामृतरत्नांचा[6] नृकाय अर्णव हा. ९४
कांपत असेल शस्त्र हि परिसुनि माज्या सुयोधनांमातें[7],
वाहेल कोण योद्धा समरीं राज्या! सुयोधना मातें? ९५
केशव सात्यकि दोघे, पांडुतनय पांच, सात हे तिकडे,
त्यांत हि हरिप्रतिज्ञा असि कीं पाहू नये चि हेतिकडे[8]. ९६
भगदत्त शल्य भीष्म द्रोण कृप द्रौणि कर्ण हे तिपट
वीर मजकडे, यांचे रविस हि आच्छादितील हेतिपट[9]. ९७
भ्यालां कां हो तात!? स्वस्थ रहा, पांडवांसि गिळितील,
खिळितील वायुस हि हे, च्यारि दिवस ते मिशांसि[10] पिळितील.
भीमातें मारिन मीं, वधितिल कर्णादि फाल्गुनासि[11] पणें,
रिपुरक्ताचें खेळों पावुनियां समर[12]फाल्गुना सिपणें.' ९९
धृतराष्ट्र म्हणे, 'सूता! युद्धकथा कोण काय वदतात?
वद, परिसो सुत, परिसो गुरु[13], परिसो कीर्तिनीतिपदं[14] तातें[15].'
संजय म्हणे, "शिखंडी म्हणतो, 'भीष्मासि ठेविना सत्य.'
धृष्टद्युम्न म्हणे, 'मीं द्रोणा, रोगासि जेंवि नासत्य[16].' १०१
निजभाग कल्पिलासे मद्रेशें[17] युधिष्ठिरें अहीनकुळें[18],
शत हि सुत तुजे भीमें स्वविभागत्वें[19], जसे अही नकुळें[20]. १०२

---

१. द्रोणाचार्य द्रोणीनामक यज्ञपात्रांत जन्मल्यानें अयोनिज. २. कृपी ही हि एका अप्सरेच्या दर्शनानें झालेल्या ऋषीच्या रेतस्खलना पासून निर्माण झाली. ३. धनुर्धराना. ४. दाशरथी रामाप्रमाणें. ५. कर्णास—पंत. ६. यश व अस्त्रें हीं च अमृत व रत्नें यांचा. ७. 'उत्तम वीर या' नांवातें. ८. शस्त्राकडे. ९. शस्त्ररूप वस्त्रें. १०. गर्भ वाहतील. ११. अर्जुनास. १२. युद्धरूप फाल्गुन-मासास. १३. द्रोण. १४. कीर्ति व नीति यांचें स्थान च असा. १५. भीष्म. १६. अश्विनीकुमार. (देवांचे वैद्य). १७. शल्य. १८. मोठ्या कुलांत जन्मलेल्यानें. १९. आपला वांटा असें समजून. २०. मुंगसानें.

अर्जुन वदला, 'येतिल दुर्जयवैरीभनक्र[1] समरा जे
कर्णजयद्रथमुख सुखकर माजा भाग, शक्रसम राजे.' १०३
अभिमन्यु बोलिला कीं, 'मोडा घालूं नये चि इतरानीं,
द्यावा मज दुर्योधनदुःशासनपुत्रभाग पितरानीं.' १०४
नकुळ असें वदला कीं, 'भाग उलूकादि[2] आपले खावे
मद्बाणानीं, नाहीं तरि त्यांसम हे हि पाप लेखावे.' १०५
नकुळानुज[3]प्रतिज्ञा म्यां ऐसी परिशिली मुखानें, हो!
कीं, 'शकुनि आपुल्या चि व्यसु[4] पापीं, परि शिलीमुखानें[5] हो.'
आवश्यकक्रिया जो शीघ्र तुम्हीं घ्या च उरकुनीं तीतें,
कोणाची आचरतां लोकांत उरेल उर कुनीतीतें?" १०७
अंध म्हणे, 'दे त्यांचें त्यांला, केल्या जरि प्रतिज्ञा, ते
सज्जन करितिल करुणा, रक्षिति नम्रा अरिप्रति ज्ञाते. १०८
ज्यांच्या बळें उडैसि[6] ते चित्तें तिकडे चि, तुजकडे देहें,
साम करावें त्यांसीं बा,! मज वृद्धासि एव्हडें दे हें.' १०९
'[7]ते हे हि एकजाती[8], ते हे हि क्षोणिवरि रहातात,
मग त्यांचा चि विजय कां? काय म्हणावें तुम्हां अहा! तात!?
न बळें तुज्या, न गुरुच्या, न गुरुसुताच्या, न या हि आज्याच्या,
स्वबळें कर्णबळें मीं हरणार असूंसि धर्मराज्याच्या. १११
करितिल समरीं माज्या ते, मीं त्यांच्या करीन, मथना कीं;
भोगीन भाग्य येथें, कीं हा चि धरूनि भव्यपथ[9] नाकीं[10]. ११२
अतिसूक्ष्में सूच्यग्रें[11] जितुका भूभाग होतसे विद्ध,
युद्धाविना न देइन जन्हि ते तितुका हि घ्यावया सिद्ध[12].' ११३
प्रज्ञाचक्षु म्हणे, 'रे! देईल न एकवेळ विष मरण,

---

१. अजिक्य शत्रुगजाला नक्राप्रमाणें. २. शकुनिपुत्रादि. ३. नकुलाचा धाकटा भाऊ सहदेव याची प्रतिज्ञा. ४. प्राणरहित. ५. बाणानें. ६. गर्व करितोस. ७. दुर्योधन म्हणतो. ८. एका जातीचे. ९. कल्याणाचा मार्ग. १०. स्वर्गीं. ११. सुईच्या टोंकानें. १२. तयार.

अशनि[1] हि दहन[2] हि, परि जो भीमासीं तो अतीव[3] विषम रण.
न करीं दुराग्रह, अरे! वत्सा! हो सावधान, रे! शम[4] रे!
त्यजितां जळ मीन, तसा धर्मनय त्यागितां नरेश मरे. ११५
खवळेल भीम हरिसा, मन्मतिला तों असें गमे रुससे[5]
व्हाल तुम्हीं, कीं विधिवरि[6] त्याचें ऐकोनि सत्य मेरु रुसे. ११६
नग[7] जगतीवरि न तसे न तुटातिल धृतायुधा[8] सुतारा[9] जे,
भीमा भी माजें मन, दुःसाध्य न या पृथासुता राजे. ११७
ज्या अहित पितृपितामह, सांगावें काय त्या मग दहानीं?
स्मरासिल मद्वच जेव्हां प्राणांची करिल तो सगद[10] हानी. ११८
संजय! कंजयशोहरनयन[11] कसें काय बोलिला वद, रे!
आइक, हो सुखपद्, "रे![12] मंदरेचितसद्यशोनिधे[13] सदरे![14]" ११९

अध्याय पांचवा.

संजय म्हणे, "पुसाया गेलों लोकैकनायका यदुज्या,[15]
तेव्हां वदला प्रभु तें कथितों, सांगों रहस्य[16] काय दुज्या? १
एकीं शयनीं होते नरनारायण पिवूनि हालों[17] हो!
तद्दर्शनामृताचा आज्ञेनें घे भिवूनि हों[18] लाहो[19]. २
जेथें अभिमन्यु नकुळ सहदेव अशांसही न शिरवे च,
तेथें शिरतां कवणा न म्हणेल स्वापराध[20] 'शिर वेच'? ३

---

१. वज्र. २. अग्नि. ३. फार च. ४. शांत हो. ५. हरिणासारखे. ६. ब्रह्मदेवावर, दैवावर. ७. वृक्ष. ८. धारण केलें आहे शस्त्र ज्यानें अशा. ९. शत्रु. १०. गदा धारण करणारा (भीम). ११. (कमलाचे यश हरण करणारे आहेत नेत्र ज्याचे तो) कृष्ण—**पंत**. १२. पुत्र—**पंत**. १३. मदेन रिक्तीकृतः सद्यशोनिधिर्यस्य—**पंत**. गर्वानें रिक्त केला आहे चांगला यशःसमुदाय ज्याचा अशा. १४. सज्जनांच्या शत्रो! १५. कृष्णाला. १६. गुप्त गोष्ट. १७. मद्य. १८. मी (संजय). १९. लाभ. २०. तेथें शिरणें हा आपला अपराध.

ध्यावुनि ज्यासि निवाले सज्जन अमृतें जसे, न हाले तें
कृष्णाख्य तेज, निजलें होतें, राया ! पिवून हालेतें. ४
कृष्णा[1] भामा[2] देवी साक्षाद्देवी च ज्या जना दिसती,
होत्या कृष्णांपाशीं[3], हरिहरनिकटीं जशा अनोंदिसती[4]. ५
जेणें किरातरूपिप्रभुसीं केला प्रसिद्ध बाढ[5] कली,
तो मजकडे स्वपादें कांचनमय पादपीठ बा ! ढकली. ६
शरणागताधिगिरिचें[6] बा ! केलें ज्या कृपाकरें पीठ
प्रभुयुग[7] वंदुनि महिवरि बसलों स्पर्शुनि नृपा ! करें पीठ[8]. ७
वदलों, वाचिक[9] सांगा, आलासे दास हा निरोपाला,
कुरुसंततितुळसीच्या स्पर्शो द्यावी न हानि रोपाला. ८
मद्वचनातें परिसुनि, पाहूनि द्रौपदीवदन; रंगडी
वदवाया स्वांकस्थ[10] श्रीभामाजानिचें[11] पद नरंगडी[12]. ९
पार्थ म्हणे, 'यदुराया ! वाचिक या संजयासि सांगावें,
पिकपतिपुढें[13] वसंतीं पृथुकानें[14] त्यजुनि पान[15] कां गावें ?' १०
श्रीकृष्ण उठोनि म्हणे, 'संजय ! दुर्योधनासि सांग असें,
वारासारें[16] करुनि यमसदना जायास साप्त सिद्ध असें. ११
'गोविंदा ! धाव' असें व्यसनीं मारुनि सभेंत हाकेला,
या कृष्णेनें तेव्हांपासुनि केवळ ऋणी च हा[17] केला. १२
फेडायास्तव करितों तेरा वर्षे हि जप तप रिणा मीं,
वाहों न शकें, असतें हें[18] द्याया दुःख जपत परिणामीं. १३
जे त्वत्सहाय आम्हीं भीमार्जुनशौरि हे तिघे, त्यांतें

---

१. द्रौपदी. २. सत्यभामा. ३. कृष्णार्जुनांपाशीं. ४. लक्ष्मी व पार्वती. ५. मोठा. ६. शरण आलेल्यांच्या चितारूप पर्वताचें. ७. कृष्णार्जुन. ८. तें कांचनमय पादपीठ (आसन). ९. निरोप. १०. आपल्या मांडीवरील. ११. श्रीभामा जाया (पत्नी) ज्याची त्या श्रीकृष्णाचें. १२. मित्र अर्जुन. १३. कोकिलश्रेष्ठापुढें. १४. पालकानें. १५. स्तनपान. १६. निरबानिरव, कामाची व्यवस्था. १७. हा मी कृष्ण. १८. हें ऋण.

मारूं रणांत, सोडूं तृण घेत्यांतें, न हेति[1] घेत्यांतें.'" १४
भूप[2] म्हणे, 'पुत्राचा अभिमान पिता धरील हा नियम,
धर्मप्रियार्थ, वत्सा! त्वत्कटकांची करील हानि यम. १५
मारुत[3] हि कसपटेंसीं कटकें कुंतुकेंकरूनि उडवील,
विजयध्वजस्थ[4] मारुति सर्वांस हि सागरांत बुडवील. १६
शक्र त्रिदशांकरेंवीं[5] त्वद्वीरशिरोंबुजांसि[6] खुडवील,
चिंतुनियां ऐरावत वैरा, बत[7]! वादिवीर[8] तुडवील. १७
संरक्षितील नानोपायें त्यां[9] वैद्यराज नासत्यें[10];
ज्याच्या बळें उडसि तूं दैवबळ नसे चि या जगा सत्य.' १८
हांसुनि म्हणे सुयोधन, 'धरितिल सुर काय जी नवि प्रकृती[11]?
ऐसें न म्हणति नारदमार्कंडेयादि जीर्ण[12] विप्र कृती[13]. १९
जरि कामकोपलोभद्वेषांतें सुर मनुष्यसे धरिते,
तरि कां न काननाप्रति जातां प्रियपुत्रसाह्य ते करिते? २०
माझाठायीं केवळ मनुजबळ न, दैवबळ हि बहु वसतें,
नानोत्पातें[14] शमवितों मीं हि, असे मच्चरित्र बहुवसें[15] तें. २१
गडबड वडवड करिती जरि तीव्रें[16] न पावतील परि भूतें[17],
परिभूतें होतील चि मन्मंत्रबळें पळांत अरिभूतें[18]. २२
जें शुभ अशुभ ध्यातों, सिद्धिप्रति पावतें चि ताता! तें,
मेघांतें दहनातें वर्तवितों[19] मीं तसें चि वातातें. २३
स्नेह तुम्हांसि भिववितो आच्छादुनि निरुपमा हि मन्महिम्या,

---

१. शस्त्रें धारण करणारांस. २. धृतराष्ट्र. ३. वायु. (भीमाचा पिता). ४. अर्जुनाच्या पताकेवरील. ५. देवांच्या हातून. ६. तुझ्या वीरांच्या शिरकमलाना. ७. हाय हाय! ८. शत्रूंचे योद्धे. ९. नकुलसहदेवाना. १०. अश्विनीकुमार. (यम, मारुत, शक्र व नासत्य हे पुत्राभिमानानें पांडवपक्षपाती होऊन तुमचा नाश करितील). ११. स्वभाव. १२. वृद्ध. १३. चतुर, ज्ञाते. १४. अनेक अनर्थ. १५. नानाविध. १६. मोठी. १७. पृथ्वीला. १८. शत्रुरूप भुतें. १९. [माझ्या इच्छेप्रमाणे] वागवितो.

उद्धरिजेल वराहें[1] जसि तसि लीलेकरूनि मन्महि[2] म्या. २४
स्वल्पें काळें पुत्रें पांडव मथिले[3] असें चि परिसाल,
काढिन दगडाची ही मीं कोण्हा हि न निघेल परि साल. २५
स्वश्लाघा[4] न बरी, परी तुमच्या आश्वासनार्थ हे राहो,
इतरा पुसों नका, हें प्रज्ञानेत्रें[5] तुम्हीं च हेरा हो!.' २६
कर्ण म्हणे, "त्यजिजेतो जो दुर्लभवस्तुकाम[6] तो भानें[7],
गुरुपासीं 'ब्राह्मण मीं' ऐसें वदलों महास्त्रलोभानें. २७
कळतां चि कपट वदला कीं, 'अस्त्रस्मृति नसेल तुज अंतीं[8],'
भस्म चि करिता, परि बहु कारुण्यामृत, न कोपविष, संतीं.
आयुष्य असे तोंवरि अस्त्रस्मृति मन्मनांत राहेल,
गुरुशापार्थ[9] असा, मग कोण मजकडे रणांत पाहेल? २९
गुरुचा प्रसाद नसतां मज्जीवित निमिषमात्र[10] न रहातें,
उरलों अद्यापि म्हणुनि निश्चित माज्या मरेल नर[11] हातें. ३०
न स्वभ्यस्तास्त्राची[12] स्मृति मजला यावदायु[13] सोडील,
जोडील कीर्ति द्याया मज माजें मन कधीं न मोडील[14]. ३१
द्रोण हि भीष्म हि राहो, राजे हि तुम्हांसमीप राहोत,
पार्थांसि[15] मीं च वधितों, मद्विक्रम लोकपाळ[16] पाहोत." ३२
भीष्म म्हणे, 'रे कर्णा! कां स्वाश्रित धार्तराष्ट्र बुडवाया
इच्छिसि दुष्टा! दाटुनि दृष्टिदहन[17] दंदशूक[18] तुडवाया? ३३
कृष्णांच्या[19] दृष्टिपुढें जातां चि तुजा पडेल आवें[20] रिता,

---

१. वराहावतार घेणाऱ्या विष्णूनें. २. माझी पृथ्वी. ३. मारले. ४. आत्मस्तुति. ५. ज्ञानदृष्टीनें. ६. मिळण्यास कठिण अशा पदार्थाची इच्छा करणारा. ७. सारासारविचारशक्तीनें. ८. मरणसमयीं. ९. गुरु परशुरामाच्या शापाचा भावार्थ. १०. पळभर. ११. अर्जुन. १२. उत्तम प्रकारें अभ्यास केलेल्या अस्त्रांची. १३. जोंपर्यंत आयुष्य आहे तोंपर्यंत. १४. याचा कर्ता पूर्वार्धातील 'स्मृति.' १५. पार्थांसि=अर्जुनासि. (?). १६. अष्टदिक्पाल. १७. दृष्टीनें जाळणारा. (चक्षुर्विष). १८. सर्प. १९. कृष्णार्जुनांच्या. २०. धैर्य.

आम्हां[1] नावरसी जरि, असता,आयुष्यशेष आवरिता. ३४
जन्हि खांडवदाह श्रुत तरि तुज कां चित्त नावरे? घे[2] तें
विजयाचें सद्गणनीं[3] जें ये पहिल्या चि नाव रेघेतें[4]. ३५
या हरिच्या शक्तिपुढें त्या हरिची[5] काय पामरा[6] शक्ती?
तेज अजितभक्तिपुढें[7] मिरवील क्षुद्रदेवताभक्ती? ३६
जिंकील देवसेना[8] निजतेजें सिंहवाहसासूतें[9]?
शक्तिधरावरि[10] जासी घेउनि तूं इष्टसाहसा[11]! सूतें[12]. ३७
तुजसह होइल भस्म व्याळमुख[13] शर हि धनंजयशरानीं[14],
न तुम्हीं पुरीं मिळविलें जें तेणें मिळविलें सुयश रानीं. ३८
मारिन ज्यासि म्हणसि तो शर्वप्रतिमल्ल[15] काय नर कोंचा[16]?
तद्रक्षक तो, केला ज्या प्रभुनें भस्म काय नरकाचा[17]. ३९
तुजहुनि कोटिगुणाधिक वीरवर्यी जे समर्थ ते ज्यातें
प्रभुभुज रक्षिति, त्याच्या केंवि सहासी[18] समर्थ तेज्यातें?' ४०
कर्ण म्हणे, 'मज आहे विदित बहुसमर्थ यदुप[19] हा साचा,
महिमा वर्ण्य[20], परि बहु प्रेमा भीष्मासि मदुपहासाचा[21]. ४१
उपहासाचें फळ मीं दाखवितों रोकडें चि अन्यांस[22],
वृद्ध अलंघ्य, असे हा[23] तों म्यां केला चि शस्त्रसंन्यास[24]. ४२

१. जरी तूं आम्हांला आवरला जात नाहीस तरी तुझे आयुष्य कांहीं उरलेलें असते तर त्यानें तुला आवरलें असतें; पण तें हि नाही. २. लक्षांत घे. ३. चांगल्या [वीरांची] गणना करितांना. ४. ओळीला. ५. इंद्राची. ६. क्षुद्रा अशी. ७. कृष्ण-भक्तीपुढें. ८. स्नुषारूपा—**पंत.** पार्वतीपुत्र कार्तिक याची पत्नी देवसेना. ९. सिंह-वाहिना भगवती श्वश्रूरूपा—**पंत.** १०. शक्तिनामक मोठे आयुध धारण करणारावर. ११. इच्छिलेले आहे साहस ज्यानें अशा! १२. सुईला. १३. सर्पमुख. १४. अर्जुनाच्या बाणानीं. १५. शंकराचा प्रतिस्पर्धी वीर. १६. कच्चा, कमी योग्यतेचा. १७. एतन्नामक दैत्याचा. १८. सहन करशील. १९. कृष्ण. २०. वर्णन करण्यास योग्य. २१. माझ्या निंदेचा. २२. भीष्मेतरास. २३. हा वृद्ध भीष्म. २४. शस्त्रत्याग.

त्यजिली सभा हि आजि[1] हि, जेव्हां होशील काय शांत, नवा
समरचमत्कार जना दाविन मीं वीरराय शांतनवा[2]!.' ४३
ऐसें वदोनि मानी तेजस्वी कर्ण जाय गेहाला,
बुध म्हणति मनीं, 'कुमते[3]! अधिका तुजहूनि काय गे! हाला[4]?'
स्मित करुनि सभेंत नदीतनय म्हणे, 'रे! सुयोधना! सत्य,
रिपुगदनाशार्थ[5] बरे मेळविले हे सुयोधनासत्य[6]. ४५
हा सूतात्मज[7] आधीं वदला कीं, मीं करीन अर्यंत[8],
आतां म्हणतो, संगर[9] न करीन मर्दंतकाळपर्यंत[10]. ४६
सत्यप्रतिज्ञ लोकीं हा चि, नसे यासमान राजन्य[11],
सांगा घडेल कैसें यासीं नारायणा नरा जन्यं[12]. ४७
मज्जीवनक्षयावधि जें स्पष्ट उपेक्षिणार तव नाशा,
तें मित्रें[13] काय? त्याच्या वचनें धरितोसि काय अवनाशा[14]?
करुनि श्रीगुरुवंचन[15] सर्व बुडविलें स्वपुण्यतप यानें,
ऐसें नसतें, तरि कां याला घडतीं रणांत अपयानें[16]?' ४९
गांधारि[17] म्हणे, 'तज्जय[18] कां? त्यां आहेत काय बा! सिंगें?
कीर्तिवर म्हणुनि विधिनें बांधियलीं त्यांसि काय बासिंगें? ५०
न तुजा, न द्रोणाचा, न कृपनृपांचा हि भरवसा धरिला,
दुःशासनकर्णबळें स्वबळें म्या युद्धयज्ञ आदरिला. ५१
मारूनि पांडवांतें यज्ञ करीन, द्विजांसि तर्पीन,
मणि कांचन हय रथ गज गृह गो ग्राम प्रकाम[19] अर्पीन.' ५२
विदुर म्हणे, "दम[20] तारक सुज्ञांसि गमे, खळांसि न दम हित;

१. युद्ध. २. भीष्मा! ३. हे दुष्ट बुद्धि! ४. मद्य. ५. शत्रुरूप रोगाचा नाश करण्याकरितां. ६. उत्तम योद्धे हे च अश्विनीकुमार. ७. कर्ण. ८. शत्रूचा नाश. ९. युद्ध. १०. मी मरेपर्यंत. ११. क्षत्रिय. १२. युद्ध. १३. कांहीं कांहीं स्थळीं संस्कृत शब्दांचें लिंग पंत कायम ठेवितात. १४. रक्षणाशा. १५. परशुरामाची प्रतारणा. १६. पलायन. १७. दुर्योधन. १८. त्या पांडवांचा जय. १९. पुष्कळ. २०. इंद्रियनिग्रह.

दमसम अमृताच्या ही होईल न .सज्जनासि नव माहितें. ५३
जो सोडिला दमें तो पावेल ध्रुवपदा[2] न वेदांतें,
विजयसुखोत्कर्ष बरे अनुभविले बहु सदा नवे दांतें[3]. ५४
पाशीं[4] पसरिता आला गहनांतें[5] धरावयासि खग नीचें[6];
दोघे पत्री[7] पाशीं गुंतुनि भरले उडोनि गगनीं च. ५५
मग गगनगखग[8] देखत धांवे जो व्याध त्यास पाहोनीं,
कोणी तापस पावुनि आश्चर्य पुसे समीपं[9] बाहोनीं[10]. ५६
व्याध म्हणे, 'मानावा मद्यत्न व्यर्थसा न हा तांतें[11],
कलहें गळतिल गगनगखग, मग येतील कां न हातातें?'
सांपडले व्याधाला घेउनि पाशासि जे बहु पळाले,
ते कलह करुनि गुंतुनि खग गगनींहूनि भूवरि गळाले. ५८
व्याधा खगसे, काळा सांपडति करुनि कलिप्रति ज्ञांती[12],
भूमि न द्याया केली जी काय नव्हे भलि प्रतिज्ञा ती. ५९
मेले किरातें[13] पाहुनि मधुतें चि, न पाहुनि प्रपांतातें[14],
हें तें च, घातली त्वां स्पष्ट कुसंतति[15]विषप्रपा तांतें[16]. ६०
अंकीं धर्म चि घ्यावा, न शिरीं त्वां दोष हा कुलीना! गा!
अल्पा हि सत्रमू बहु खळा, न हरिमूर्ति धाकुली नागा[17]." ६१
वृद्ध म्हणे, 'वत्सा! त्वां गणिला अतिहित अतिस्वनाशपथ,

---

१. पूज्य. २. ब्रह्मपदाला. ३. इंद्रियनिग्रह करणारानें. ४. विदुरानें येथून एका गोष्टीस सुरुवात केली आहे. ५. अरण्यांत. ६. क्षुद्र, पारधी. ७. पक्षी. ८. आकाशांत गेलेले पक्षी. ९. जवळ. १०. बोलावून. ११. आपण. १२. स्वजातीय, भाऊबंद. १३. भिल्ल. (विदुर आपण गंधमादनपर्वतावर फिरत असतां पाहिलेली दुसरी एक गोष्ट दृष्टांतादाखल सांगत आहे. त्याच्याबरोबरच्या भिल्लांनीं पर्वताच्या खोल दरीत असलेलें मधाचें पोळें पाहतां च, ते त्याच्या लोभामुळें अविचारानें तेथपर्यंत गेले असतां तेथील सर्प चावल्यामुळे त्यांना मृत्यु आला). १४. पर्वताच्या कड्याला. १५. दुष्ट संततिरूप विषाची पाणपोई. १६. त्वां धृतराष्ट्रानें. १७. कालियसर्पाला.

हा ! यासि वारिता मी निष्फळ जेंवि प्रतिस्वनीं[1] शपथ. ६२
संजय ! काय धनंजय वद्ला ? वद्, लागला मला आधी[2],
होत्ये मूर्छित माजी या संतापें करूनियां आ धी[3].' ६३
" अर्जुन कृष्णमुखातें पाहत वद्ला अशा चि वचना कीं,
' मंदासि सांग, रडसिल आठवुनि अनादृतार्यवच[4] नाकीं[5]. ६४
अन्यायें मेळविलें देतें, न[6] करूनि वाणि[6], हानि धन,
धर्मविभाग न देतां करिल चि गांडीवपाणि[7] हा निधन. ६५
प्राणघ्न परार्थांची[8] चित्तांत धरूनि काय हो ! माया
द्याना, तरि तुमचे शरदहनीं[9] आलों चि काय[10] होमाया.' " ६६
न वदे किमपि सुयोधन, बैसुनियां बहुतकाळ मग राजे
गेले उठोनि तेथुनि ते, सांपडणार काळमगरा[11] जे. ६७
एकांतीं अंध म्हणे, ' इकडे तिकडे कसें किती बळ हें
वद्, संजया ! तयां हे किंवा ते जिंकितलि यां कळहें ?' ६८
संजय म्हणे, ' नृपाळा ! प्रायः प्रभु ते समर्थ करिशील[12],
नसतां विदुर पितामह, परिसोनि मदुक्त कोप करिशील. ६९
केवळ दशमुखमतिस चि न कपिवच[13] रुचे, न सर्व लंकेला,
गांधारी हि असावी, मग बोलेन त्यजूनि शंकेला.' ७०
आणवितां एकांतीं गांधारी विदुर आणि शांतनव,
व्यास प्रकटे जैसा राकेचा[14] भव्यकायकांत[15] नव. ७१

---

१. प्रतिध्वनीला, तूं होऊं नकोस अशी घातलेली शपथ जेंवि निष्फळ, तेंवि त्या दुर्योधनाचें निवारण करणारा जो मीं तो निष्फळ झालों. प्रतिध्वनीला जसा ध्वनि कारण, तसा दुर्योधनाच्या उच्छृंखलपणाला मी च कारण आहें, असें तात्पर्य. २. हृद्रोग. ३. बुद्धि. ४. अनादरिलेला श्रेष्ठांचा उपदेश. ५. स्वर्गीं. ६. उणेपणा न करून, पूर्णपणें. ७. अर्जुन. ८. शत्रूंच्या धनाची. ९. बाणरूपी अग्नींत. १०. देह. ११. काळरूप नक्राला. १२. हत्तीसारखा आहे स्वभाव ज्यांचा असे. १३. अंगदाचें भाषण. १४. पूर्णिमेचा. १५. भव्य आहे देह (मंडल, घेर) ज्याचा असा पति (पूर्णचंद्र).

व्यास म्हणे, 'रे! संजय! सांग सुतें जें विचारिलें कांहीं
वुडविति बळें, भुलविले हे काळें जेंवि चारिलें कांहीं.' ७२
संजय म्हणे, "नृपा! मज तिकडिल इकडिल किती कसें बळ हे
पुससी, पुनःपुन्हां यांकरवीं त्यां मारवावया कळहें. ७३
तरि परिस, पुन्हां कथितों, वीरानीं अर्जुनाच्युत नमावे,
त्यांचें ब्रह्मांडांत हि तेज ब्रह्मेश्वरस्तुत[3] न मावे. ७४
वधिले इहीं प्रतियुग प्रकटुनि दुर्जन सदानव[4] सदवना,[5]
यांसि[6] पहाया वाहति सुर करुनि शिवा सदा नवस दवना.[7] ७५
जिंकिल चक्रधराला[8] कवण? तयाचा अगाध महिमा गा!
कोण स्वालंघ्यत्वें लाजविल दुजा अगाध[9] म हिमागा[10]? ७६
प्राणांपरीस परमप्रिय पांडव पुंडरीकनयना[11] त्या,
बहु जपतो तो आश्रितकल्पद्रुम विश्वगीतनय[12] नात्या.[13] ७७
कथितों तुला समासें,[14] तिकडिल बळ फार काय बोलून?
'विश्वाधिकें[15] कृष्णप्रभु' कथिलें वेदें मनें चि तोलून. ७८
ह्री[16] सत्य धर्म आर्जव[17] जिकडे, तिकडे चि कृष्ण जाणावा,
जिकडे प्रभु तिकडे जय जाय, न लागे स्तवूनि आणावा. ७९
मिष करुनि पांडवांतें भस्म चि करणार या तव सुतातें,
द्यावें शील चि, द्यावें केवळ व्हाया न घात वसु[18] तातें. ८०
परमाधर्मनिरत तव सुत केवळ हे न मान्य वालिशता,
दशमुखशाता हि, यांला यांची च करील भस्म बालिशता.[19] ८१
सद्रक्षण, खळमर्दन, नारायणसा न तो नर विसरला,

१. पुत्र जो धृतराष्ट्र त्याने. २ सैन्य. ३. ब्रह्मदेव व शंकर यानी स्तविलेले. ४. दैत्यांसह. ५. सज्जनांच्या रक्षणाकरिता. ६. नरनारायणांस. ७. दवणा व बिल्वपत्र ही शकराला प्रिय आहेत. ८. श्रीकृष्णाला. ९. क्षुद्र पर्वत. १०. हिमालयास. ११. कमलनयन कृष्णास. १२. जगानें वर्णिली आहे नीति ज्याची. १३. भक्त व देव यांच्या परस्पर संबंधाला. १४. संक्षेपानें. १५. जगापेक्षां श्रेष्ठ. १६. लज्जा. (मर्यादा). १७. सरळपणा. १८. धन. १९. मूर्खपणा.

सर्वस्व तेज लोकांमाजि खिलरितां सदा न रवि सरला." ८२
भूप म्हणे, 'मीं नेणें, तुज ईश्वर कृष्ण हें कसें कळलें ?'
संजय म्हणे, 'मदीय ज्ञान अविद्यामळें नसे मळलें.' ८३
राजा म्हणे, 'अविद्या, ज्ञान हि कैसें, यथार्थ बोलावें;
त्वद्भाषणें [1]सुरांच्या गुरुनें असुरांचिया हि डोलावें.' ८४
संजय म्हणे, "[2]अविद्या 'मीं' 'माजें' म्हणासि हे चि, गा! राया!
विद्या, असें न म्हणणें जें, हे चि समर्थ होय ताराया. ८५
ज्याचें मन सच्छ्रुतिमतपथ[3] सोडुनि दुष्पथीं कदा न रते,
पावति भगवंताच्या जाणुनि सद्भक्तिनें पद्म नर ते. ८६
माजी विद्या वाढे, त्वद्विद्या नित्य गारसी विघरे,
दी[4]प्तालयसम दुर्जनसंगांतुनि झडझडोनि बा! निघ रे!" ८७
अंध म्हणे, 'रे! पुत्रा! त्यजुनि दुराग्रह, [5]यदूद्वहा नम, रे!
[6]अमरेश मरे ईशा न विनत, जो विनत [7]मर्त्य ही न मरे. ८८
जा शरण ईश्वरा श्रीकृष्णा, बा! लोभ हठ पुरे, शम रे!
करुनि असा चि दुराग्रह [8]अमरमहित [9]कनकमयपुरेश मरे. ८९
जें त्या श्रीकृष्णाचें चरित मनीं आपल्या पहा रे! तें,
[10]अशुचिस्पृष्टा [11]सच्छ्री म्हणवि भली तापल्या पहारेतें.' ९०
[12]भूप म्हणे, 'त्या कृष्णा शरण, मरणभय तरीं, न जाईन,
सुयशीं तरोन जाइन, कीं स्वर्गाप्रति मरोन जाईन. ९१
त्या ईश्वरासि जावें शरण, [13]अनेकत्र सदय हित सम जो.
कृष्ण महेश, परि नवा, हें सत्य तुम्हां पित्यासहित समजो.

---

१. सुरांच्या व असुरांच्या हि गुरूनें, बृहस्पतीनें न शुक्रानें. २. अज्ञान. ३. चांगल्या लोकांस वेदाप्रमाणें मान्य असलेल्या मार्गातें. ४. पेटलेल्या घरासारख्या. ५. यदुश्रेष्ठ कृष्णाला. ६. इंद्र. ७. मनुष्य, अवश्य आहे मृत्यु ज्याला तो. ८. देवपूज्य. ९. सुवर्णमय नगरी (लंका) तिचा पति रावण. १०. अपवित्रानें स्पर्शिलेली. ११. सज्जनांची संपत्ति. १२. दुर्योधन. १३. सर्वत्र.

ईश्वर तरि कां तिसऱ्या त्या पांडुसुतासि[1] मात्र काखेला
वाहे? पाहे हेमांसह[2] तोलाया बळें चि लाखेला.' ९३

अंध म्हणे, 'गांधारि! त्वत्सुत आतो बळें चि नरकास,
नरकासह्यबळ[3] यदुप[4], घाली हा[5] तज्जयार्थ नर कास[6].' ९४

अंध मनिं म्हणे, 'अंधा! सुखलीला दाविल्या पहा रेतें[7],
न कुसंततितें द्यावें आलिंगन, ताविल्या पहारेतें.' ९५

देवी[8] म्हणे, 'मजकडे कारुण्य करूनि गाढ[9] बा! हेर,
शोकांधकूपपतितनां[10] आम्हां अंधांसि काढ बाहेर. ९६

जा शरण ईश्वराला, दे ज्याचें त्यासि राज्य, जोड कर;
जोड कर सुकीर्तीची, तूं चि कसा कुरुकुळांत खोडकर? ९७

तूं काय? भीम मोडिल अमरवराची[11] हि तट्टकर[12] मान.
यों[13] अनया भरणार स्वासुधनें काळभट्टकर मान. ९८

प्रभुनमनें[14] सुखशोभा, होतां अंगोष्टकांत[15] आठ वण,
भीम वधिल तैं करिसिल मद्वचनाची मनांत आठवण.' ९९

व्यास म्हणे, 'धृतराष्ट्रा! ज्ञानें या संसृतीसि[16] तरशील,
वरशील[17] साधुसंगें जोडावें, त्यजुनियां इतर शील. १००

संजय हित कथिल तुला, बहुमत याहुनि न अर्थ दुसरा यों[18],
सुसरा[19] यांद[20] तसा तूं पाव ब्रह्मा[21], उपाय पुस रायां[22]!' १०१

भूप म्हणे, 'संजय! वद हित, मज हें दुःख बा! पहावेना,

---

१. अर्जुनाला. २. सोन्याबरोबर. ३. नरकासुराला असह्य आहे बल ज्याचें. ४. कृष्ण. ५. हा दुर्योधन. ६. कास घाली=तयार होई. ७. पुत्रोत्पादक वीर्यानें. ८. गांधारी. ९. पूर्णपणें. १०. शोकरूप अंधारकूपांत पडलेल्यांला. ११. इंद्राची. १२. कटकन्, तांडकन्. १३. त्वां आपुल्या प्राणधनें काळब्राह्मणकरातें भरणार असें या अन्यायातें मानावें–**पंत.** १४. कृष्णास नमस्कार केल्यानें. १५. आठ अंगांत. १६. संसाराला. १७. उत्तम स्वभाव. १८. संजयाला. १९. चांगल्या सरोवराला. २०. जलचर प्राणी. २१. ब्रह्मपदाला. २२. हे धृतराष्ट्र!

पुत्र नव्हे, दुर्योधन रिपु, ओढा होय पाप हा वेनां.[1] १०२
आणोनि हृषीकेशा[2] जेणें पावेन मुक्तिसि, कवीना[3] !
तें सांग; कोण सज्जन पुसतां हितहेतुयुक्ति[4] सिकवीना?' १०३
संजय म्हणे, 'न जाणे अजितेंद्रिय[5] सर्वथा हृषीकेशा,
केंवि पिकेल ढका[6] जी लेश हि लागों न दे कृषी[7] केशा? १०४
भेदें न हो कुरुक्षय म्हणुनि सदय देवदेव[8] येणार,
घेणार जो खळांचें सर्वस्व प्रभु भल्यांस देणार.' १०५
अंध म्हणे, 'कृष्णप्रभु आपण येणार काय गा! इकडे?
योग्य चि त्या हें; वत्सप्रेमें लंघिति न काय गाइ कडे? १०६
ते धन्य भाग्यवंत प्रभुला अवलोकितात डोळस जे,
मीं तेंवि उशीरासह[9] घ्याया बहुमान जेंवि 'मोळ[10] सजे. १०७
जरि मीं केवळ अंध, न गंध नयाचा असे मदाचरणीं,[11]
करिल भवबीजरंधन,[12] बंधनहर गुण वसे सदा चरणीं. १०८
प्रभु लोकसंग्रहार्थ[13] द्रोणा भीष्मा मला हि वंदील,
बंदी[14] लक्ष[15] निगम[16] ज्या यत्पदरज शंभुचें हि मंदील[17]. १०९
निवविल सत्य प्रियहितवचनें स्पर्शें मला ससभ्यास,[18]
त्या विश्वपाळका बहु आहे सद्रीतिचा चि अभ्यास. ११०
मीं त्या जगद्गुरुप्रति गेलों शरण स्मरोनि महिमा, गा!
म्हणतों राज्येच्छा तरि, सुत हो! त्या चि प्रभूसि महि मागा.'

---

१. या नांवाच्या दुराचारी राजाला. २. कृष्णाला. ३. पंडितश्रेष्ठा! ४. कल्याणाला कारणीभूत असा उपाय. ५. जिंकलेलीं नाहींत इंद्रियें ज्यानें असा मनुष्य. ६. केशा ढका लागणें=इजा होणें. ७. शेती. (जी शेती आपणाला नांगराची उपाधि मुळीं च लागू देत नाहीं ती कशी पिकेल)? ८. देवांचा देव, श्रीकृष्ण. ९. वाळ्याबरोबर. १०. एकप्रकारचे निर्गंध गवत; हे वाळ्याच्या जागीं च येतें. ११. माझ्या आचरणांत. १२. संसारबीजाचा नाश. १३. लोकांस वळण लागण्याकरितां. १४. भाट, स्तुतिपाठक. १५. अनंत. १६. वेद. १७. मुकुट. १८. सभासदांसह अशा.

अध्याय सहावा.

धर्म म्हणे, 'श्रीकृष्णा! बुडतों मीं सत्य जाण, तार मला,
भव[1] बुडवी म्हणुनि च तव भजनीं सनकादि[2] जाणता रमला. १
बुडतें कुरुकुळ भीमार्जुनकोपें, त्वां चि वांचवावें हो!
गावें पांच बहु, नको स्थळ पांचां काय पांच वावें हो!?   २
भुलला[3] पुत्रप्रेमें, येथें नाहीं च संशय, शमाया
कथितो, बा[4] दाखवितो, बुडवाया सर्व अंश[5] यश, मार्या[6].   ३
जेणें न बुडे कुरुकुळ, धर्म, यश, न्याय, त्या चि सदुपाया
सांग, सख्या! भ्रमला हा जन, केवळ तूं चि आप्त यदुपा! यां[7].' ४
श्रीकृष्ण म्हणे, 'दैवा[8]! जातों मीं त्याकडे हित वदाया,
काय सुयोधन? न शके पचवाया वृत्रहा[9] हि तव दाया[10].'   ५
धर्म म्हणे, 'हितें[11] हि तया अहित, अहि तसा चि तो परम खळ गा!,
व्यसनीं भल्यासि पाडी, दुष्ट गजा जेंवि पिहित[12]मुख खळगा.' ६
शौरि म्हणे, "राजेंद्रा! यद्यपि बळवान् तथापि शुनकानें[13]
हरिचें काय करावें? परिसो तो[14] हितकथा पिशुन[15] कानें.   ७
या त्वद्दूतीं[16] अरि जरि भलतें चि करावयासि पाहेल,
राहेल पळ न तो, हीं[17] खळ[18]कृतनिजलंघना न साहेल.   ८
जिंकिल काय हरा तो? जिंकी कुतुकें[19] चि मन्मथ[20] नरा ज्या,
करिल हरिमथन शशा[21], तरि करिल सुयोधन हि मन्मथन[22] राज्या!
योजीन युक्ति सामीं सांदीपनि[23]च्या तुज्या बहु नव्या ही,

१. संसार. २. सनक इत्यादि देवर्षि. ३. [धृतराष्ट्र] भुलला. ४. बाप. ५. भाग, वांटा. ६. लोभ. ७. मला. ८. राजा धर्मा! ९. इंद्र. १०. याला. ११. हित करणारा. १२. झांकलें आहे मुख ज्याचें असा. १३. कुत्र्यानें. १४. दुर्योधन. १५. दुष्ट. १६. तुझ्या दूतावर, (माझ्यावर). १७. मीं. १८. दुष्टानें केलेल्या आपल्या अवमानास. १९. अगदीं सहज. २०. मदन. २१. ससा. २२. माझा नाश. २३. माझ्या गुरूच्या.

प्राणांपरीस बहु मज जैंवि तुम्हीं तेंवि तो बहु न व्याही[1]. १०
माय करी बाळांचें नित्य श्रमवूनि काय जेंवि हित
तेंवि करितसे मन्मति, होव निजदयेसि काय जें विहित. ११
देइल अंश सुयोधन, तरि आम्हां पावला सदाशिव हो!,
म्हणतोसि तूं हि, मीं ही कीं, 'प्रज्ञाचक्षुचें सदा शिव[2] हो.' १२
हो सिद्ध अंश द्याया, द्याया स्वप्राण सिद्ध अथवा हो,
कथवा हो[3]! त्याकरवीं यश नाकीं, वीरलोकपथ[4] वाहो. १३
अंश न देइल जरि अरि, तरि हि महादेव पावला नवसा,
न वसावासि पराक्रम न करुनि, केवळ अशक्त मानवसा." १४
श्रीराम जसा प्रेषी सिकवुनि सामोक्ति[5] अंगदा साच्या,
धर्म तसा प्रभुला, जो कार्यां देणार अंग दासाच्या. १५
भीम म्हणे, "केशवजी! मृदु बोला, उग्र तो सुयोधन हो!
बा! त्यासीं सख्य चि हो, युद्धीं हत[6] एक ही सुयोध न हो. १६
इतर असो, लाजेल चि त्या नित्य मदांध[7] सुरगज[8] गदीशीं[9],
दुर्योधना 'गुरु' असें म्हणतिल गरळांध[10] उरग[11] जगदीशा!"
श्रीकृष्ण म्हणे, 'हा! रे! भीमा! जरि तूं महाभुज गदीन[12].
झ्यालासि, होय जैसा चिंतुनि गरुडा महाभुजग दीन. १८
आम्हां तुझा भरवसा बहु कीं खळ मर्दिसील तूं अगदीं,
निर्वीर्यत्वें[13] चिकित्सासमयीं[14] आलें चिरार्चीतीं[15] अगदीं[16]. १९

---

१. दुर्योधन. (दुर्योधनाची कन्या लक्ष्मणा ही कृष्णपुत्र सांब याला दिली असल्यामुळें कृष्णदुर्योधन हे व्याही होत). २. कल्याण. ३. पांडव हो! त्याच्याकडून आपलें यश स्वर्गामध्यें वर्णन करवा. ४. वीरांचा [रणांगणीं मरून स्वर्गास जाण्याचा] मार्ग चालू असो. ५. संधीचीं भाषणें. ६. हत हो=मारला जावो. ७. उन्मत्त. ८. ऐरावत. ९. गदाधारण करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा (दुर्योधनाला). १०. विषानें अंध (धुंद) अशा. ११. सर्प. १२. गदाधर. १३. निःसारता. १४. योजनेच्या वेळीं. १५. पुष्कळ दिवस पूज्य मानिलेल्या. १६. औषधाचे ठिकाणीं.

देवी[1] गदा द्रुपदजा अवलंबुनिया[2] भुजाप्रति ज्ञात्या!
लज्जेत बुडाल्या कीं झाल्या वंध्या[3] तुज्या प्रतिज्ञा त्या.' २०
भीम म्हणे, "हां[4] द्याया सुतशोक पित्यासि[5] यादवा! लाजे,
भस्म चि होतील सकळ ते सांपडतील या दवाला[6] जे. २१
देवा! तुज्या प्रसादें विजयश्रीकंठरत्नहार[7] गडी
हा काळाचा हेरसखकटकें[8][9], नें[10] करूनि यत्न, हा रगडी. २२
माज्या या बाहूंचें स्मरण करुनि तूं मनीं पहा शील,
अथवा रथवाजिद्विपभटकोटिप्रशमनीं[11] पहाशील. २३
वर्णूं काय स्वमुखें? स्वपराक्रम वर्णितील सुर साधू,
म्हणतिल 'सकलबलिमदा[12]' भगवज्जन[13] 'भीमकीर्तिसुरसा[14]! धू.'"
यदुनाथ म्हणे, 'भीमा! खळकौळाच्या[15] महाभुजा भावा!
तुज निंदिलें न; तैसें वदलों जाणावया तुज्या भावा[16].' २५
अर्जुन म्हणे, 'सख्या! जें कीर्तिकर असेल तें चि कर जा, गा!
सांगावें काय? तुजा प्रणतत्राणीं[17] असे चि कर जागा.' २६
नकुळ म्हणे, 'जगदीशा! रक्षाया हा स्वधर्म जें विहितें[18]
तें चि करितां, करितसे न विनवितां वृद्ध माय जेंवि हित.' २७
सहदेव म्हणे, 'देवा! दे वात्सल्यें करूनि युद्धवर
उद्धव[19] रणसम कैंचा क्षत्रांला[20]? हा चि धर्म शुद्ध वर[21].' २८
कृष्णा हि म्हणे, 'कृष्णा! म्हणसि जिला प्रियसखी, पहा हे ती

---

१. देवी गदा आणि देवी द्रौपदी. २. आश्रय करून. ३. निष्फळ. ४. मीं. ५. धृतराष्ट्राला. ६. दावानलाला. ७. विजयश्रीच्या गळ्यांतील रत्नांचा हार च असा. ८. मित्र. ९. कुबेर-**पंत.** (सौगंधिक कमलांसाठीं पूर्वीं भीमानें कुबेर-सैन्याचा नाश केला होता). १०. अनायासें. ११. कोट्यवधी रथ, हत्ती, घोडे व वीर यांच्या नाशाच्या वेळीं. १२. सर्व बलिष्ठांच्या गर्वाला. १३. भगवद्भक्त. १४. हे भीमाच्या कीर्तिरूप उत्तम जला! १५. दुष्टशास्त्याच्या बंधो! १६. अभिप्रायाला. १७. नम्र भक्तांचें रक्षण करण्याच्या कामीं. १८. उचित. १९. उत्सव. २०. क्षत्रियाला. २१. श्रेष्ठ.

विसरो तुजी न समर्थी ईस [1]श्रितभव्यदा महा हेती[2].' २९
बहु गहिंवरोनि, दाउनि दुःशासन[3]पाणिकृष्टकेश, वदे,
बहु दीर्घ उष्ण सोडुनि सुसकारा, तीस अभय केशव दे. ३०
श्रीमद्युधिष्ठिराच्या दूतत्वा परम लाभ मानुनि घे,
[4]दुर्योधनप्रमुखखळखद्योततदन्यपद्मभानु निघे. ३१
प्रभुला पूजिति निघतां वाल्मीकिवसिष्ठवामदेवादि
[5]नारद हि, जया निजयश माथां घेऊनि वाम दे वादी. ३२
जो जाय दूर पावित[6] सानुज नृप धर्म त्या [7]अपापरता
प्रभुवर म्हणे, 'रहा, या कार्याच्या सिद्धिला जपा, परता.' ३३
धर्म म्हणे, 'शीघ्र सुखें ये जोडुनि सिद्धि कीर्तिसह, देवा!
मातेसि नमुनि वद कीं, आहे आरोग्य साधु सहदेवा. ३४
तूं जेंवि देवकीला भेटसि, तैसें चि भेट आतेला,
आम्हांहुनि तूं चि अधिक, [8]घृत सोडुनि कोण करिल आ तेला?
स्वपदभ्रष्ट[9]सुतांचा भाजितसे तीस नित्य [10]नव्याधी;
व्याकुळ करी जसा हा तैसा शूलज्वरादि न [11]व्याधी. ३६
कृष्णा! कळेल तैसें वद कुंतीला न दुःख बाधावें,
पंकीं[12] धेनु श्रमती, पुण्यश्लोका! मुरारि! बा! धावें. ३७
धृतराष्ट्र भीष्म बाल्हिक विदुर कृप द्रोण सर्व शुचि तज्ज्ञ[13]

---

१. आश्रितांना कल्याण देणारी. २. शस्त्र. ३. दुःशासनाच्या हातानें ओढिलेले केश. ४. दुर्योधनादि दुष्ट हे काजवे व तदितर (पांडव) ही कमळें याना [अनुक्रमें निस्तेज व विकासित करणारा] सूर्य च असा (श्रीकृष्ण). ५. अन्वयार्थ—वादी (भांडखोर माणूस) निजयश माथां घेऊनि (भांडखोरपणाच्या लौकिका-विषयींचा आपला गर्व विसरून) जया वाम दे (डावी देतो, मानतो) तो नारद हि प्रभुला पूजी. नारद हा प्रसिद्ध कलहप्रिय खरा; पण तो हि या वेळी सामप्रिय झाला, असा भावार्थ. ६. पोंचवित. ७. पुण्यनिरता. ८. तूप. ९. आपल्या राज्यावरून च्युत झालेल्या पुत्रांचा. १०. नवीन चिंता. ११. रोग. १२. चिखलांत. १३. जाणते.

जे त्यांसि भेट, वद हित, सांगों तुज काय? तूं चि उचितज्ञ[1]. ३८
म्यां पुसिलें कुशळ असें कर्णासि सुयोधनासि सांगावें,
येतां पंचम[2] टाकुनि कर्णकटु पिकें[3] शिकोनि कां गावें?' ३९
ऐसें अजातरिपु नृप सूचित[4] सूचवुनि शौरिला परते,
मग विजय म्हणे, 'देवा! येवूं द्यावे न मजपुढें पर[5] ते. ४०
कर जोडिले तुज, पहा, साम घडो, राहवीन कोदंड,
आर्या! भीमापासुनि अंधसुतां आहवीं[6] नको दंड.' ४१
खळबळमथनोत्साहें[7] भीमें गर्जोनि लोक कांपविला,
खचले रवें नग[8] मग; न म्हणतिल तद्वाहु[9] तोकें[10] कां पविलों[11]?
प्रभु पांडवांसि फिरवुनि जातां पाहे पथांत नाकर्षी[12]
राजर्षि ब्रह्मर्षि[13] स्वयश[14] जयांच्या मनासि आकर्षी. ४३
उतरोनि रथाखालें साधूंचे वंदिले अनेक थवे.
प्रभुनें दिलें तयां सुख, मुखलक्षें करुनि ही न तें कथवे. ४४
इच्छा पुसतां वदले, 'बा! तुजसम अन्य बोलका नाहीं;
प्रौशूं[15] धृतराष्ट्रसभेमाजि तुजे धन्य बोल कानाहीं[16]. ४५
दे या अंयास[17] याया आज्ञा सदया! महोदया परिसा.'
यापरि साधुमनोरथ जाणोनि म्हणे मुकुंद, 'या, परिसा[18].' ४६
'सामार्थ प्रभु येतो' ऐसें धृतराष्ट्र आयके कानीं,
बहुतृषित[19] अंधचातक मेघागमें[20] जेंवि काय केकानीं[21]. ४७

---

१. योग्य कर्तव्य जाणणारा. २. गायनांतील स्वरविशेष. ३. कोकिलानें. (कोकिलाप्रमाणें आपणास गोड बोलतां येत असतां मुद्दाम कटु भाषण कां करावें, असा भाव). ४. अत्यंत योग्य. ५. शत्रु. ६. युद्धामध्यें. ७. दुष्टांच्या सैन्याचा नाश करण्याच्या उत्साहानें. ८. पर्वत. ९. त्या भीमाचे भुज. १०. मूल. (अल्प मुलाप्रमाणें क्षुद्र). ११. वज्राला. १२. देवर्षि. १३. ब्रह्मनिष्ठ मुनि. १४. कृष्णाचें यश. १५. आदरानें ऐकूं. १६. लोहास. १७. यावयाला. १८. ऐका. १९. फार तहान लागलेला. २०. मेघाचें येणें. २१. मोरांच्या शब्दानीं.

मार्गीं सभादि सर्व हि बहु साहित्य प्रतिस्थळीं करवी,
कीं आपणावरि दयादृष्टि करावी यदूत्तमें बरवी. ४८
देव न पाहे तिकडे कीं तें करणें नव्हे चि निष्कपट,
[1]मैंदांचे स्वीकारिल कवण [2]विचक्षण अमूल्य [3]निष्कपट? ४९
तें सर्व [4]डावलूनि प्रभु गेला गजपुरासि परभरा,
हा चि भल्यांचा आप्त, स्वशिरीं घेईल कोण [5]परभारा? ५०

अध्याय सातवा.

धृतराष्ट्र म्हणे, 'विदुरा! जो साधुमनें स्वसद्गुणें हरितो,
येइल [6]वृकस्थळाहुनि आम्हां भेटावया उद्यां हरि तो. १
दासी शत, दास हि शत, आठ [7]महानाग, [8]रुक्मरथ सोळा
देईन तो हि [9]सन्मणि शुचितेज्यांचा चि जो गमे गोळा. २
जें मनु[10]योजनगामी [11]स्वस्वानें [12]व्रीडदान दे वाद्या,
माझ्या आज्ञेनें तें [13]अश्वतरीयुक्त [14]यान देवा द्या. ३
सद्भूषणें सुवस्त्रें पुष्कळ येतां चि हरिस अर्पावीं,
[15]सैन्यें [16]सदन्नपानें बहु बहुमानेंकरूनि [17]तर्पावीं. ४
[18]दुःशासनमंदिर द्या उतराया माधवासि पौरव! हो!
[19]स्वाप्तासि प्राप्त तुम्हांपासुनि बहुपरमपूर्ण गौरव हो.' ५
विदुर म्हणे, 'कपट मनीं, प्रेम वरि असें करूं नको, पावें,

१. ठकाचें. २. शाहणा. ३. सोन्याचें नाणें आणि वस्त्र. ४. झिडकारून. ५. दुसऱ्याच्या ओझ्याला. ६. या नांवाच्या नगरीहून. ७. मोठे हत्ती. ८. रुप्याचे रथ. ९. चांगलें रत्न. १०. छप्पन कोश जाणारें. ११. आपल्या शब्दानें. १२. लज्जादान. १३. खेचरी जोडलेलें. १४. वाहन. १५. कृष्णाबरोबर आ-लेलीं सैन्यें. १६. उत्कृष्ट खाद्यपेयानें. १७. तृप्त करावी. (येथें प्रथम 'अर्पावीं' असें लिहिलें आहे). १८. दुर्योधनाच्या मंदिरापेक्षां दुःशासनाचें मंदिर चांगलें असल्यामुळें तें देण्यास सांगितलें आहे. १९. आपला आप्त जो कृष्ण त्याला.

तुजवरि न ईश्वरानें करुणा परती करून कोपावें. ६
सर्वस्व प्रभुचरणीं अर्पिति बुध होउनी शुचि तराया,
देणार हें किति? क्षिति[2] दे; या पूजेसि तो उचित, राया! ७
पांचां पुत्रां द्यावीं पांच, न होउनि खळांसि वश, गावें,
तें तों न करिसि जेणें प्रभुनें स्वमुखेंकरूनि यश गावें. ८
गुळखोबरें विलोकुनि भलत्या हि जनासि बाळक[3] वेळावा,
सत्य प्रेम चि दावुनि सुज्ञें तो विश्वपाळ कवळावा. ९
[4]कपटादरें वळो [5]पर [6]पर परमेश्वर कसा वळेल हरी?
[7]कृष्णकृपामृतनिधिची [8]अकपटविनताकडे वळे लहरी. १०
येतो साम कराया, होय [9]यशोर्थी च, तो यश [10]लाहो,
देणार तुम्हीं [11]हय, गज, रथ, दासी, दास हें कशाला हो!? ११
[12]समजाल तरि करिल हरि हर्षें पावोनियां [13]विडा [14]लास्य,
नाहीं तरि [15]खेददं त्या सर्व जसें [16]प्रस्थिता [17]विडालास्य. १२
प्राण हि सोडिल परि हरि पांडवसख्य न पळार्ध सोडील,
[18]कृष्णप्रीति न मोडिल [19]पटु कोण्ही ब्रह्मलिपि हि खोडील.' १३
तेव्हां सुयोधन म्हणे, 'सत्य न सोडील सख्य हरि [20]त्यांचें,
न पुरेल [21]कृष्णमानसहरणीं बळ मेरुच्या हि हारित्यांचें. १४
कृष्णासि वस्तु संप्रति किमपि न द्यावें तुम्हीं अहो! तात!
[22]भ्याले म्हणेल, मान्य न अवमानाला कुलीन होतात. १५
त्रिभुवनपूज्यतम प्रभु सत्य चि हें [23]किंच तो असे ज्याही,

---

१. पाठमोरी. २. पृथ्वी. ३. वश व्हावा. ४. कपटाच्या सत्कारानें. ५. इतर मनुष्य, सामान्य लोक. ६. परंतु. ७. कृष्णकृपारूप अमृतसागराची. ८. निष्कपट अशा नम्राकडे. ९. यशाची इच्छा करणारा. १०. मिळवो. ११. घोडे. १२. साम करण्यांत हित आहे असें मानाल. १३. फक्त विडा मिळाला तरी. १४. नृत्य. (आनंदप्रदर्शन). १५. दुःखजनक. १६. प्रयाण करणारास. १७. मांजराचें तोंड. १८. कृष्णावरील प्रेम. १९. शाहणा. २०. पांडवांचें. २१. कृष्णाचें मन वळविण्याविषयीं. २२. "कौरव भ्याले" असें कृष्ण म्हणेल. २३. आणि.

परि संप्रति सेव्य नव्हे, सेवूं कृष्णेतरा[1] असेव्या[2] ही. १६
जें वैर वाढलें तें आतिथ्यें करुनि काय हो! शमतें?
अवमान नव्हे जेणें तें क्षत्रोचित[3] असें मला गमतें.' १७
भीष्म म्हणे, 'रे! पुत्रा! धृतराष्ट्रा! ईश्वरप्रभावज्ञा[4]!
जीवपतंगा[5] योग्या न प्रभुदीपार्हणाप्रभावज्ञा[6]. १८
मधुर वदा, प्रिय चि करा, प्रभु पूजा परम शुद्धभावानें,
तत्प्रिय हें कीं, भावांसह न करावें चि युद्ध भावानें.' १९
तों दुर्योधन बोले, 'ताता! मज हें चि युक्त भासतसे,
अन्नाच्छादन देवुनि पाळावे पांडुपुत्र दासतसे[7]. २०
उडतात शत्रु ज्याच्या सामर्थ्यें त्यासि[8] आकळायाचा[9]
योग उद्यां चि असे, हा मंत्र[10] नव्हे केशवा कळायाचा. २१
बळिविवरवसति[11] जसि तसि चिर अनुभवु कृष्ण एकला खोली,
वाहो[12] शिवा शिव्यांची, स्तुतिची मज नित्य एक लाखोली.'
धृतराष्ट्र म्हणे, 'पुत्रा! न वद असें, कृष्ण सोयरा, ज्याला
पूजावें त्या बंधन, हें कर्म अयोग्य होय राज्याला. २३
बंधार्ह[13] नव्हे, आला सामार्थ वरूनि दूतपण साचें,
बाहेरि गमे नीरस परि अंतर मधुर पूत[14] पणसाचें[15].' २४
भीष्म म्हणे, 'दुर्मंत्रित[16] परिसावें काय यापरी तातें?
भजसी भस्म कराया शोकीं कुळ काय या परीतातें[17]? २५
प्रभुचा किजेल येणें भंग, विपतिचा[18] न कां नवा टोळें?

---

१. कृष्णाहून अन्यास. २ सेवन करण्यास अयोग्य अशाला ही. ३. क्षत्रियाला योग्य. ४. ईश्वराचें सामर्थ्य जाणणाऱ्या! ५. जीवरूप पतंगाला. ६. प्रभु हा च दीप, त्याच्या पूजारूप तेजाचा अवमान. ७. सेवकाप्रमाणें. ८. त्या कृष्णाला. ९. बांधण्याचा. १०. गुप्त मसलत. ११. पाताळवास. (बळिनामक दैत्याचें विवर म्हणजे पाताळ). १२. कृष्ण, आपल्याला बंधन घडलें म्हणून ईश्वराला शिव्याची व माझ्या कारस्थानपटुत्वाबद्दल मला स्तुतीची लाखोली वाहो. १३. बंधनाला योग्य. १४. शुद्ध. १५. फणसाचें. १६. वाईट मसलत. १७. प्रतिकूळ—**पंत.** १८. गरुड—**पंत.**

हा! हा! हा ऐसा खळ सुयशाचें करिल कां न वाटोळें? २६
[1]हरसा [2]हरि प्रतापी, [3]हा होय स्पष्ट दुष्ट [4]अंधकसा,
[5]कुसुत हि अमृतरस चि तरि सेवुनि तूं अंतरीं हि अंध कसा?
तुटतो [6]यन्नामें [7]भवबंध तया [8]हा करील बंध कसा?
सभ्यें सोडावा चि [9]स्वपरविकृतिकर कुसंग [10]गंधकसा.' २८
'न भलें [11]भगवदवज्ञाफळ' ऐसें कळकळोनि आयकवी,
परि न वळे, म्हणुनि निघे तेथूनि, खळासि करिल काय कवी?
[12]वृष्णिप वृकस्थळाहुनि येतां भीष्मादि सुज्ञ ते सर्व
जन सामोरे गेले, [13]अंदुक जाला सुयोधना गर्व. ३०
धरिलें असतें जरि तें [14]कृष्णांबरकर्षणादि [15]आग मनीं
[16]आगमनिगमनुत·प्रभु आदर करिता कशास आगमनीं? ३१
'[17]दिनें धन्य धन्य' ऐसें प्रभुला पाहोनि सर्व पौर वदे,
सर्वांसि योगिदुर्लभ दर्शन तारावयासि [18]पौरव दे. ३२
धृतराष्ट्रगृहा नेती राजपथीं हळुहळू च [19]हरि हरितें,
[20]त्यां पशु म्हणेल तो पशु, त्याचें सकृपत्व अतुळ हरि! हरि! तें.
भेटे धृतराष्ट्राला, [21]तत्कृतपूजेसि बहुत [22]मानुनि घे,
मग जगदीश्वर तेथुनि [23]त्याचा निववावयासि [24]भावु निघे. ३४

---

१. शंकराप्रमाणें. २. कृष्ण. ३. दुर्योधन. ४. या नांवाच्या शंकराच्या शत्रूप्रमाणें. ५. अन्वयार्थ–[जर] कुसुत हि अमृतरस चि [म्हणसी] तरि तूं [त्यातें] सेवुनि अंतरीं हि अंध कसा? ६. ज्या कृष्णाच्या नामानें. ७. संसारपाश. ८. दुर्योधन. ९. स्वतःला व दुसऱ्याला अपकार करणारा. १०. गंधकाप्रमाणें. ११. कृष्णाच्या अमर्यादेचा परिणाम. १२. कृष्ण. १३. पायबंद, बेडी. (दुर्योधनाला त्याचा गर्व च प्रतिबंधक झाला.) १४. द्रौपदीवस्त्रहरणादि. १५. अपराध. १६. शास्त्र व वेद यांहीं स्तुत. १७. दिवस. १८. दुर्योधनादि–**पंत.** १९. घोडे. २०. त्या घोड्यांस. (ते घोडे हळुहळू चालले म्हणून सर्वांस ईश्वरदर्शन घडलें, अर्थात् हा त्यांचा मोठा उपकारच होय; मग त्यांस पशु कसें म्हणावें)? २१. धृतराष्ट्रकृत पूजेला. २२. मानून. २३. त्या धृतराष्ट्राचा. २४. विदुर.

'[1]हरि न म्हणतां [2]स्वधीतें ही होती वाणि! देवि! दुरधीतें.'
ऐसें [3]म्हणती तें सुख भेटुनि [4]अरिपाणि दे विदुरधीतें. ३५
विदुर म्हणे, [5]अमृतकरा! निववूं आलासि या चकोराला,
[6]मुक्त्यर्पितमाळाश्री देत्ये त्वद्दास्य [7]यांचकोराला. ३६
त्वद्दर्शनें सुख विभो! जालें जें काय मीं कथूं तुज तें?
बा! [8]यांवरी च टेंकळा घालूनि ज्ञानिचित्त ही सुजतें. ३७
[10]सुरभीच्या कासेसि न सुखें होवूनि वत्स लागावें,
तुझिया चि दास होवुनि लागावें, तुज चि वत्सला! गावें. ३८
आहेत सुखी पांडव? देवा! आलासि काय सामास?
खळ न वळेल झिजविला जरि करितां बोध [11]कायें [12]सामांस. ३९
सर्वज्ञा! जगदीशा! देवा आलासि काय सामास?
सामास हंस मौक्तिक वर्णूं, प्रिय फार वायसा मास. ४०
तव अवमान करावा ऐसें याच्या असे मनीं कांहीं,
परि होसि प्रेमानीं बद्ध, न दुष्टांचिया [13]अनीकांहीं. ४१
भीष्मद्रोणव्यासप्रभृति सकळ [14]भागले [15]महाभाग,
विश्वगुरो! करुणाब्धे! तूं हि खळा [16]कथुनि हित [16]पहा, भाग.

---

१. हे देवि वाणि! हरि न म्हणतां (हरिः ॐ असा उच्चार न करितां) स्वधीतें दुरधीतें होतीं (चांगलीं अध्ययन केलेलीं वेदशास्त्रें निष्फल होतात), ऐसें [ज्ञाते] म्हणती; तें (अध्ययनापासून होणारें) सुख कृष्ण विदुराच्या बुद्धीस देता झाला. २. सुष्ठु अधीतं--**पंत.** ३. ज्ञाते-**पंत.** ४. चक्रपाणि-**पंत.** ५. हे चंद्रा! ६. सलोकता, समीपता, सरूपता व सायुज्य या चार मुक्ति जींत ओंविल्या आहेत त्या माळेची शोभा. ७. भक्तहृदयाला. (तुझी सेवा करीत असतां भक्ताला आपल्या हृदयांत चारी मुक्ति दृश्यमान होतात. [मुक्तीपेक्षां तुझें दास्यच श्रेष्ठ आहे, असें तो समजतो]. ८. तुझ्या दर्शनावर च. ९. इच्छा ठेवून. १०. कामधेनूच्या. ११. शरीर. १२. सहा महिने. १३. सैन्यानीं. १४. थकले. १५. मोठे भाग्यवान. १६. हित कथुनि पहा, असा अन्वय मूळांत च अन्वयांक देऊन कवीनें दर्शविला आहे.

विदुरासि भेटल्यावरि भेटे सर्वाप्तराज कुंतीतें,
जीस असुख सह्य गमे दे जें भेदूनि हृदय कुंती तें. ४३
वैकुंठाच्या कंठीं घालूनि मिठी रडे पृथा आर्या,
प्रह्मास हि गहिवरवी महिपरवीरेंद्र पांडुची भार्या. ४४
प्रभुला म्हणे, "मुकुंदा! बा! तूं चि करिसि सुखी सखेदास,
संप्रति आहेत कसे मद्बाळक ते तुजे सखे दास? ४५
म्हणतां, 'नृपर्षि पुण्यश्लोक कवि शरण्य' वासरा ज्याला
आहे कैसा? आला ज्या प्राप्त अरण्यवास राज्याला. ४६
खळमळजळबळ विश्रुतवीर्य वृकोदर कसा असे आजी?
आ जीवना पसरित्ये विकळा अभिमन्युची जया आजी. ४७
ज्याचा प्रतापपावक[10] खळदितिदनुतनुजबळयवसें[11] खातो,
आहे कसा? कसा जो पुररिपुच्या[12] उतरला तव सखा तो. ४८
जे म्हणति, 'स्वर्गाला गेली कुंती च, माय हे माद्री,'
आहेत कीं सुखी ते[13] वत्स गुणामरनिकाय[14] हेमाद्री[15]? ४९
प्रियसुतविरह सुदुःसह, देहविरह बहु बरा सुसह, देवा!
पावेन कधीं? बा! मीं म्हणतें स्वर्बाहिश्चरासु सहदेवा. ५०
वत्सा! सहदेवा! मीं मेल्यां, त्वां 'हाय!' नच वदावें हो!
तेरा पळें हि नसती माता, हें हायन चवदावें हो! ५१
श्रीकृष्णा! श्रीकृष्णा कैसी आहे, असें मज न पुसवे;

---

१. सर्व आप्तांमध्यें श्रेष्ठ. २. भाला धारण करणारा. ३. कृष्णाच्या. ४. राजांत व वीरांत श्रेष्ठ अशा पांडुराजाची पत्नी. ५. दुःखितास. ६. वत्साला. (धर्मराजाला). ७. दुष्टरूप मलाला जलरूप आहे बल ज्याचें. ८. प्रसिद्ध पराक्रम ज्याचा असा. ९. अन्वयार्थ—अभिमन्युची विकळा (व्याकुळ—तृषाक्रांत) आजी (मी कुंती) जया (ज्या भीमापाशीं) जीवना (पाण्यासाठीं) आ पसरित्ये तो भीम. १०. प्रतापाग्नि. ११. (खळ जे दैत्यदानव त्यांचें बळ हें च) तृण—पंत. १२. त्रिपुरारि शंकराच्या. १३. नकुलसहदेव. १४. (गुणरूप देवांचें) मंदिर—पंत. १५. मेरु पर्वत. १६. माझ्या देहाबाहेर फिरणारा प्राण. १७. वर्ष—पंत.

कीं, तीच्या कुसं[1]न्यानें लाजविले स्पष्ट आमुचे कुसवे. ५२
ते काय रक्षिती त्या व्यसनीं पांच हि न एकलीला जे?
बहु लाजल्या सुतवती[2], तीस न, हे मात्र एकली लाजे. ५३
तूं[3] नाथ, राम नाथ, प्रद्युम्न हि नाथ, सत्य हें नातें
असतां पृथा रडावी, व्हावें धड एक सत्य हें ना तें. ५४
बहु येतें तेज[4] म्हणुनि तुझिया रमतात विप्र भजनांत,
खळहृतसर्वस्व[5] तुझे सेवक गमतात विप्रभ[6] जनांत. ५५
मृत्युंजयाश्रितांच्या[7] प्राणाहीं बा! कसा रमे यम रे!?
दैव तुजपुढें प्रभु हें चित्र[9], हरिपुढें न सारमेय[10] मरे." ५६
प्रभु अश्रु पुसोनि म्हणे, "जें संकल्पित घडेल सत्वर तें.
आत्याबाई! कवणें ऐसे श्रम भोगिले न सत्वरतें[11]. ५७
मच्चित्त कौरवांचे चितूनि असाधुवाद[12] तळमळतें,
असतों मीं [13]तैं, तरि न व्यसनमळें[14] धर्मपादतळ[15] मळतें. ५८
आहेत त्वत्पुत्रा पुण्यश्लोका बुधा सुर सहाय,
होइल कीर्ति, म्हणेल त्रिदशानादृतसुधासुरस[16] 'हाय!' ५९
आहेत सदारें[17] सुखी देवि! नमस्कार हे तुला सां[18] जे,"
ऐसें सांगुनि वंदी, तें त्या श्रितशर्महेतुला[19] साजे. ६०
समजाउनि कुंतीतें, भेटे दुर्योधना असेव्यां[20] ही,
कीं तो स्वसुता स्वसुता देवुनियां जाहला असे व्याही. ६१

---

१. कुशीनें. २. पुत्रवती. ३. तूं, बलराम व प्रद्युम्न हे सर्व समर्थ अहां, तुमचें आमचें नातें ही खरें आहे, असें असतां मला दुःख कां? धड साम ही होत नाहीं व धड युद्ध ही होत नाहीं. ४. सामर्थ्य. ५. दुष्टानी हरण केलें आहे सर्वस्व ज्यांचें. ६. निस्तेज. ७. मृत्यूस जिंकणारा जो शंकर त्याच्या सेवकांच्या. ८. बलवत्तर. ९. आश्चर्य. १०. कुत्रा. ११. सात्विक मनुष्यानें. १२. दुष्ट भाषणें. १३. त्या द्यूतक्रीडेच्या वेळीं. १४. संकटरूप मलानें. १५. धर्माच्या पायाचे तळवे. १६. [तुझ्या कीर्तिरसापुढें] देवानीं तुच्छ केलेला अमृतरूप रस. १७. सपत्नीक १८. सहा. १९. आश्रितांच्या कल्याणास कारणीभूत अशाला. २०. सेवनानर्हास.

लघु[1] म्हणति जे सुयोधन दुःशासन[2] शकुनि कर्ण येनातें,
परिरंभपात्रें[3] केले; प्रभुचें सौजन्यें[4] वर्णवेना तें. ६२
पूजुनि घे प्रभु, होइल जलनिधिला तृप्तिदायक विहीर?
थोरपण अनंताचें अनंत वर्णील काय कविहीर[5]! ६३
'भोजन करा' म्हणे शठ, देव म्हणे, "मज कशास होकरितां[6]?
जेवा तुम्हीं च; दांवुनि[7] आदर आग्रह कशास हो! करितां?
असतों जरि अन्नार्थी प्रथम चि म्हणतों 'अवश्य' मीं तुजला,
प्रेमार्थी पांडवसख हा अन्नाकारणें नसे सुजला." ६५
प्रभुला म्हणे सुयोधन, 'तिकडे इकडे हि सम असे नातें,
ज्या कारणें करावा अस्मदनादर[8] तुवां असेना तें[9].' ६६
देव म्हणे 'केवळ ते न सोयरे, मदसु[10] सर्व वसु[11] देव,
मान्य जसे अक्रूरोद्धवबळभद्रोग्रसेनवसुदेव. ६७
जे तत्सख[12] तद्रिपु ते मत्सख मद्रिपु खरे अगा! राया!
द्विषदन्न[13] न सेवावें, म्यां येवूं ही नये अगारा[14] या. ६८
हें काय बरें? खळ हो! साधु तुम्हीं सर्वकाळ जाचावे?
सद्वैरि[15] असह्य मज, असा अहि[16] हि न जो सर्व काळजा चावे.' ६९
खोटा सुयोधन म्हणुनि विदुरगृहा जाय, देव नच खोटा,
गोपोच्छिष्टा[17] वळला, वळता कां वासुदेव न चखोटा[18]? ७०
तैसी ही तरली जी स्तन्यमिषें[19] दे वकी[20] सुताप चि ती,
ठावी कथा, परि घडे न खळाला देवकीसुतापचिती[21]. ७१
द्रोण कृप भीष्म बाल्हिक सर्वस्व[22] निवेदिती, परि न परते,

---

१. लहान. २. या नांवाच्या दुष्ट राजाला. ३. आलिंगनयोग्य. ४. चांगलेपणा. ५. कविश्रेष्ठ. ६. बोलवितां. ७. मनांत नसतां, उगीच वरवर. ८. आमचा अनादर. ९. तसें करणें. १०. माझे प्राण. ११. धन. १२. त्यांचे मित्र. १३. शत्रूचें अन्न. १४. घराला. १५. सज्जनांचा शत्रु. १६. सर्प. १७. गवळ्यांच्या उष्ट्याला. १८. चांगला. १९. दुधाच्या निमित्तानें. २०. पूतना. २१. कृष्णाची पूजा. २२. अर्पण करिती. (द्रोणादिकानीं कृष्णानें परतावें म्हणून शिकस्त केली).

खळसंसर्गें प्रभुच्या अंतरले पूजना जरि न पैर ते. ७२
प्रभु त्यांसि म्हणे, 'केली मदपचिति तुम्हीं, गृहासि आ च कसे;
चित्त प्रसन्न नसतां उपचाराग्रह नव्हेत जाच कसे?' ७३
दुःसंगनक्रदत्तक्लेश निवारूनि सर्व विदुरगजा
मुक्त करी हरि, लाजे गातां गुणकीर्ति सर्व विदुरग ज्या. ७४
विदुर प्रेमें जेंवि ब्रह्मादि कवि प्रसन्न यज्ञानें
प्रभुला तेंचि न करिति व्यासादिक विप्र सन्नयज्ञानें. ७५
शतसंख्य वाजवी ज्या जेववितां माय देवकी चिटक्या,
तो नित्यतृप्त भगवान् विदुरगृहीं भोजनांत दे [illegible]टक्या. ७६
आले ढेंकर, दिधल्या मिटक्या, बहुसौल मारिले भुरके,
उरके सर्वांमागुनि अशन, परि न ताट चाटणें उरके. ७७
ज्याच्या चरणें स्वरजाकरवीं प्रणतासि मोक्ष देवविला;
देव विलासमनुजतनु विदुरप्रेमें यथेष्ट जेवविला. ७८
मग रात्रौ एकांतीं सर्वज्ञाला हि साधुराय कवी
पाय रगडितां दुर्जनदुर्योधनदुर्मतासि आयकवी. ७९
'खळमंडळप्रवेश प्रभुचा हि मला प्रशस्त भासेना,
बहुत मिळाल्या असती शत्रूंच्या दुःसहप्रभा सेना. ८०
भासति पांडव जैसे तैसा मज तूं हि वत्ससा स्नेहें,
अनुकारितसे सतत संकंपत्वें हृदय वत्ससास्ने हें.' ८१
देव म्हणे, 'वांछिसि हित, वांछावें जेंवि मायबापानीं,
जें शिवें सदुक्तिपानीं तें अमृताच्या हि काय बा! पानीं? ८२

१. शत्रु. २. माझी पूजा. ३. दुर्जनसंगतिरूप नक्रानें दिलेले क्लेश. ४. विदुररूप गजाला. ५. सर्व वेत्ति जानाति स चासौ उरगश्चेति शेष इत्यर्थः–**पंत.** ६. चांगली नीति व ज्ञान यानें. ७. पुष्कळ. ८. भोजन. ९. लीलामानुषदेही. १०. दुष्ट मंडळींत प्रवेश. ११. असह्य तेज ज्यांचें अशा. १२. अनुकरण करितसे. १३. कंप पावत असल्यानें. १४. गलकंबल–**पंत.** वासराच्या गळ्यांतील लोंबणारा भाग, पोळी, तिला. १५. कल्याण. १६. सज्जनांच्या उपदेशाचें सेवन करण्यांत.

सुख यश नसे विरोधीं, सुमति रमति [1]सुखयशोजनकसामीं,
आलों करावया उपदेश, उपेक्षूं सुहृज्जन कसा मीं? ८३
वळतील, तरि अपयशें यां सर्वांचीं मुखें न मळतील,
चळतील नीतिमार्गीं, [2]धर्मक्षोभानळांत जळतील. ८४
म्हणतां [3]सुहृदुत्तम मज, मग त्यां समयीं कसें न राखावें?
विदुरा! वाइट वाटे, [4]कुलजा हि [5]असद्रसें नरा खावें. ८५
बहुकामकोपलोभां उग्रां असुरां समस्त सुर भीती,
हे व्याघ्र चि बा! विदुरा!' जी कीर्ति स्पष्ट होय [6]सुरभी ती.'
पंगु हि मेरुवरुनि हि न माथां धरितां [7]यदंघ्रिरज निसरे,
त्या दीनबंधुची ती चिंता न सरे, परंतु [8]रजनि सरे. ८७
प्रातःकाळीं सशकुनि दुर्योधन ये स्वयें बहायाला,
प्रातर्विधि करुनि प्रभु जाय [9]प्रज्ञांबका पहायाला. ८८
[10]स्वस्वीकृति करितां शुचि यश फोडिल कां न हाक विदुरापें?
कीं त्यासि घे रथीं तो यच्चरणरजें [11]महाकविदुरापें. ८९
जनदृष्टिचातकी जी [12]तूर्यरवें करुनि देत ओ तीतें,
प्रभुमेघ दर्शनामृत दुर्लभ जें [13]तन्मुखांत ओती तें. ९०
ज्याच्या [14]दयातरीनें स्वमनोरथसागरांत सुरभि तरे,
केले धीट जयाच्या [15]स्मृतिकवचें [16]वासवादि सुर भितरे, ९१
[17]जो [18]पर, [19]महित, [20]परम-हित-पर, [21]महितरिकर्णधार, [22]यदुपकृती

---

१. सुख व यश उत्पन्न करणाऱ्या सामात. २. धर्मराजाच्या क्रोधाग्नीत. ३. मित्र-श्रेष्ठ. ४. कुलीनाला. ५. वाईट रसानें, असत्यप्रीतीनें. ६. कामधेनु. ७. ज्याचें पदरज. ८. रात्र. ९. प्रज्ञाचक्षुः—**पंत.** १०. शुचि यश स्वस्वीकृति (आपला स्वीकार) करितां विदुरापें (विदुराजवळ) हाक कां न फोडील? (आपण होऊन कां येणार नाहीं)? ११. मोठ्या पंडितांस ही दुर्लभ. १२. वाद्यांच्या शब्दानें. १३. त्या दृष्टिरूप चातकीच्या मुखांत. १४. कृपारूप नौकेनें. १५. स्मरणरूप चिलखतानें. १६. इंद्रादि. १७. श्रीकृष्ण. १८. श्रेष्ठ. १९. पूज्य. २०. अत्यंत हित करणारा. २१. पृथ्वीरूप (संसाररूप) नौकेचा नावाडी., २२. ज्याचे उपकार.

बहु जीवांवरि, पावे तो त्या कौरवसभेसि यदुप कृती[1]. ९२
जातां चि सभेंत नभीं देवर्षिप्रमुख देखिले विप्र,
प्रभुनें सत्कारविले भीष्माकरवीं महामुनि क्षिप्रं[2]. ९३
भीष्में धावोनि पुढें जावुनि अत्यादरें पदीं नमुनीं,
पूजुनि वरासनीं[3] बहु तोषविले ते दयानदीन[4] मुनी. ९४
मग जी जलद[5]श्यामा करुणा[6] बसली नवासनावरि[7] ती,
जीच्या उपासकजनाप्रति विषयांच्या न वासना वरिती. ९५
केवळ जवळ बसविला विदुर प्रेमेंकरूनि मापानें[8],
तद्यश न मोजवेल ब्रह्मांडायेवढ्या हि मापानें. ९६
झाले प्राप्त कुरुसभेमध्यें त्या दुर्लभा अवसरा जे,
आले शतजन्म करित ते श्रीगौरीश्वरा नवस राजे. ९७
टकमक पाहत होते प्रभुमुखचंद्राकडे चि चातकसे,
नसतील जोडिले श्रवणीं[9] हि वसाया मनासि हात कसे? ९८
सभ्य श्रुतिवदनातें[10] पसरिति सेवावया भगवदुक्ती[11],
प्राशावयासि जेंवि स्वच्छस्वात्यंबुला[12] जलधिशुक्ती[13]. ९९

अध्याय आठवा.

देव म्हणे, 'धृतराष्ट्रा! राया! मोटी जगीं तुजी पदवी,
पद[14] विद्यांचें तूं परि परिसें[15], मज बळें चि आप्तता वदवी. १

---

१. चतुर. २. लवकर. ३. श्रेष्ठ आसनावर. ४. दयेचे केवळ सागर च असे. ५. मेघश्यामा. ६. साक्षात् कृपा. (श्रीकृष्णमूर्ति). ७. नवीन आसनावर. ८. लक्ष्मीपतीनें, (कृष्णानें). ९. चंचल मनानें स्वस्थ राहून प्रभूचें भाषण ऐकूं यावें म्हणून कान मनाची प्रार्थना केल्याशिवाय कसे राहिले असतील? १०. कर्ण व मुख यांतें. ११. कृष्णाचें भाषण. १२. स्वच्छ स्वातिनक्षत्रांतील पाण्याला. १३. समुद्रांतील शिंप. १४. स्थान. १५. ऐक.

श्रुतवृत्तादिसुगुणमणमंडितकुळसनृपांत हे [1]महित,
जे आले, यांत तयां गमलें बहु यश चि हित, न हेम[2] हित. २
[4]जें मेळविलें चंदनसम झिजवुनि परसुखार्थ आंगातें,
केवळ कृपाळु पूर्वजसद्यश मळविसि बळें चि कां गा! तें? ३
आल्हाद तुम्हां होतो, वढिला परदुःखदर्शनें त्रास,
तूं दाविसि अनुकंपा न, शशिकळा जेंवि दर्शी नेत्रास. ४
कौरव करीत आले बहु यत्न परासुख[6]प्रहाणातें,
ऐसें कारुण्यकुलव्रत सोडिल कोण गा! शहाणा तें? ५
दुःख परासि न द्यावें, सत्य वदावें, क्षमा न सोडावी,
जोडावी कीर्ति, असी कुळरीति तुम्हीं कधीं न मोडावी. ६
केले गुप्त प्रकट व्यवहार अनर्थहेतु तनयानें,
तें कां न वारिलें त्वां? कैसें होईल कुशळ अनयानें? ७
जी वेश्या बुध वरिल त्यजुनि अमर्यादरा जनीं तीतें?
भजतो अनीतितें हा त्यजुनि अमर्याद राजनीतीतें. ८
मुख्य स्वबंधु पांडव, तन्नाशातें चि हे अंकवि[10] टपती,
वि[11]श्वस्तां मीनांतें[12] परदारांतें[13] जसे बक[14] विटपती[15].[9]
[16]त्वन्नंदनदुर्मति हे क्षिति बुडवायासि, तापदा, आली

---

१. शास्त्र, ज्ञान व सदाचारादि उत्तम गुणानीं युक्त अशा कुळांतील चांगल्या राजांत. २. पूज्य. ३. सुवर्ण. ४. येथील आर्येचा सुरुवात कवीनें प्रथमतः पुढील चरणानें केली होती—**भारत करीत आले यत्न पराच्या सुखार्थ आंगातें.** ५. अमावास्या. ६. दुसऱ्याच्या दुःखनाशार्थ. ७. दुःखाला कारण. ८. बुध, जी वेश्या तीते, अमर्यादरा त्यजुनि जनीं वरिल? हा अमर्याद राजनीतीते त्यजुनि, अनीतितें भजतो, असा अन्वय, पदशः अन्वयांक घालून कवीनें येथें सुचविला आहे. ९. [आपल्याला वरावें या हेतूनें] अप्सरेनें केलेल्या आदराला. १०. मूर्ख. ११. विश्वास पावलेल्यां. १२. माशांला. १३. परस्त्रियांला. १४. बगळे. १५. जारश्रेष्ठ. १६. तुझ्या मुलांची दुर्बुद्धि.

काळाच्या क्रीडेची, तुझिया सद्मांत आपदा आली. १०

या व्यसनातें चितुनि मन कुद्शोला भिवूनि हळहळतें;
शमवावें त्वां, प्रभुनें[1] जेंवि शमविलें पिवूनि हळहळ तें. ११

स्वसुतासि शमीव नृपा! स्वसख्यासह शमविजेल भीम हि म्या
पुत्र[2] अजातरिपुच्या तूं साक्षाद्गुरु हि तरि हि भी महिम्या.

पांडव[3] करूत तुजला, त्यां[4] ही सिंहांसि[5] हे ससे नमनें,
देतील भत्करीं स्वप्राणांसह जरि हि ते ससेन[6] मनें. १३

तूं प्रभु, सुयोधनादिक हे पुत्र तुझ्या करीं असावे च,
अन्यरणीं[8] प्राणांचा योग्य, पारि न योग्य हा असा[9] वेचें[10]. १४

वाढिव धर्मा प्रेमें, वाढवि मज जेंवि नंद नवनीतें[11],
सत्पुत्रानीं भवनीं सुरतरुनीं न सुख नंदनवनीं तें. १५

त्यजिले इष्टद[12] पांडव कां उन्मूलन[13] करूनि सुरतरुसे?
बा[14]! उर्वशी च, एकीं पार्थी, न पवोनि एक सुरत, रुसे. १६

पांडव सहाय असतां, तुज होतिल सर्व लोक वश्य, पहा!
त्वद्भाग्योत्कर्षातें श्रवण करुनियां म्हणेल कश्यप[15] 'हा!' १७

म्हणतो युधिष्ठिर, 'नको पायें लोटूं मला अवनतातें[16].'
वचनकरापत्यांचें न करावें काय हो! अवन[17] तातें? १८

क्रमिले तसे चि कथिले होते त्वां त्यांसि अब्द[18] तेरा जे,

---

१. शंकरानें २. पुत्रवत् जो अजातरिपु त्याच्या. ३. कवीनें येथील अर्धवट रचन खोडलेला चरण असा आहे—**सत्य शमातें इछिति साधूंचे राय ते ससे**... ४. पांडवरूप. ५. दुर्योधनादि. ६. सेनेसह असे. ७. पांडव सर्वस्वीं माझ्या म्हणण्याप्रमाणें चालतील, असा भावार्थ. ८. पांडवेतररणीं. ९. आपसांत कलह करून. १०. व्यय. ११. लोण्यानें. १२. इच्छिलेले देणारे. १३. उपटून. १४. बा! एकीं पार्थी एक उर्वशी च सुरत न पवोनि रुसे. (अर्जुनानें केलेल्या उर्वशीमनोभंगावांचून अन्यत्र केव्हां हि व कोणाचा हि पांडवानीं मनोभंग केला नाहीं, असा भाव). १५. देवांचा पिता. १६. अत्यंत नम्रातें. १७. रक्षण. १८. वर्षें.

'धन्य' म्हणत होते जे लावितिल तुला चि शब्द ते राजे. १९
सुखसंततिसुकृतर्धिप्रीतिश्रीपुण्यकीर्ति[1] या लाभें[2]
साम करीं साधूंसीं, नाहीं तरि पावलें चि याला[3] भें[4].' २०
बहुसत्य बहुप्रिय बहुहित बहुमत बहुदुराप[5] बहुरुचिर[6]
शुचि[7] रम्य श्रीरधिजाननचंद्रचकोर[8] बोलिला सुचिरं[9]. २१
त्या बोधामृतपानें निवुनि म्हणति सभ्य, 'वर्णं[10] हे व्यास!'
सुरगुरु[11] हि म्हणे, 'रसने! या सद्रिपुच्या हि वर्ण हे व्यास.' २२
मग भृगुराम म्हणे, "हे दुर्योधन! भूमिपाळ! सत्य जुनी
कथितों समयोचित हितहेतु[12] कथा, परिस, आळस त्यजुनीं. २३
होता अत्युद्दाम क्षितिपति दंभोद्भवाख्य[13] पर्वतसा,
त्याच्या हृदयांत असा, नव्हता कोणाचिया हि गर्व तसा. २४
नित्य मुनींस पुसे कीं, 'मजसीं संगर[14] करी असा मान्य
कोणही असेल जरि तरि सांगा लोकांत जो असामान्य.' २५
ते कांटाळूनि म्हणति, 'काय उणें? बहु समर्थ आहेत;
जा गंधमादनीं[15], नरनारायण पुरवितील हा हेतु[16].' २६
सेना घेउनि गेला दंभोद्भव गंधमादनागातें,
सिद्धाश्रमासि[17] पावे, विश्व जया सिद्धिसदना[18] गातें. २७
जातां[19] चि भेटले त्या प्रभु, बहु दुर्लभ तपोनि धीरा जे,

---

१. सुख, सतति, पुण्य, समृद्धि, प्रीति, लक्ष्मी आणि पवित्र कीर्ति. २. यांच्या लाभाकारणे. ३. सुखादिकाला. ४. भीति. ५. (इतरास) मिळण्याला फार कठिण. ६. फार सुदर. ७. शुद्ध. ८. लक्ष्मीमुखचद्राचा चकोर च असा श्रीकृष्ण. ९. पुष्कळ वेळ. १०. वर्णन कर. ११. बृहस्पती म्हणाला, हे वाणि! सज्जनाचा द्वेष करणाऱ्या या दुयोधनादिकाचें हि वर्णन कर; कारण त्यानीं पांडवाशीं द्वेष केला, म्हणून च आज कृष्णाचें भाषण ऐकावयास मिळालें. १२. हिताला कारण अशी. १३. दभोद्भवनामक. १४. युद्ध. १५. या नावाच्या पर्वतावर. १६. इच्छा. १७. नर-नारायणाश्रमास. १८. सिद्धीच्या घरास. १९. ज्यांचें दर्शन सज्जनांस तपश्चर्या केल्यानें हि मिळण्यास कठिण ते नरनारायण दंभोद्भवास जातां च भेटले.

ज्यांला चिंतुनि तरले बहु भरतादिकतपोनिधी राजे. २८
पाहुनि भृश[1] कृश[2] तो नृप हांसे, हृदयांत फार अवमानी.
परमार्थ न कळतां कां हांसावें न परमांसि अवमानीं[3]? २९
पूजुनि नरनारायण म्हणति, 'मनें इच्छिलें कळिव राज्या!
द्यावें सर्व सुरनगें[4] समभिलषित[5] काय जें अळिवरा[6] ज्या.' ३०
'ऐकुनि यश समरार्थी[7] मीं आलों हें' असें म्हणे मळधी[8].
खळ धीटपण प्रकटी, तें पाहुनि हांसले दयाजळधी. ३१
स्मित करुनि प्रभु वदले, 'पशु हि न या आश्रमांत उद्धत रे!
येथें असंगशस्त्रें[9] कवि षंडरींतें[10] चि करुनि युद्ध तरे.' ३२
हांसति मुनि त्या मंदें समर चि वरितां धुन्हां, तपोराशी
म्हणति मनांत, 'न खेळों द्यावें या या उन्हांत पोरासी.' ३३
मूढात्याग्रह पाहुनि जो नरमुनि साध्वसाधुभावज्ञ[11],
धरि मुष्टिभरि ईषीका[12] सकरुण सस्मित सलील सावज्ञ[13]. ३४
दंभोद्भवाप्रति म्हणे नारायणसख, 'बुधा! न वरें[14] समर,
दाटुनि मरसि, जरि गरळरस[15] गिळुनि, वमुनि सुधानवरस[16], मर.
हूं, ऊठ, तुजी युद्धश्रद्धा हरितों, वहां[17] सहायांतें[18].
शस्त्र कशास? तुज बहुत मुष्टिइषीका, पहा, सहा यांतें.' ३६
भूप म्हणे, 'उठलों, परि उचित इषीकास्त्र मज नव्हे राया;
धर्मज्ञा! तूं हि नव्हसि योग्य अशाला असें अव्हेराया.' ३७
शस्त्रास्त्रांचें दावी तो नृप बहुधा तया सकटक बळ,

---

१. फार. २. क्षीण. ३. अवमानी (हीनानीं) परमार्थ न कळतां (सत्यार्थ, वस्तुस्थिति कळत नसतांना) परमांसि (श्रेष्ठ पुरुषांस) कां न हांसावें! हांसावें च. ४. कल्पवृक्षानें. ५. इष्टवस्तु. ६. भ्रमरश्रेष्ठाला. ७. युद्धार्थी. ८. दुष्टबुद्धीचा. ९. वैराग्यरूप शस्त्रानें. १०. कामक्रोधादिकांस. ११. साधु (चांगला) व असाधु (वाईट) अभिप्राय जाणणारा. १२. गवताच्या काड्या. १३. तिरस्कारपूर्वक. १४. स्वीकार. १५. विषरस. १६. अमृताचा नूतन रस. १७. बोलाव. १८. साह्यकर्त्यांतें.

कांडोचा हि न ज्याच्या तेजा बहु घातयासकट कवळ[2]. ३८
नरमुनिवरि सोडियला भूपें शस्त्रौघ जो निशात[3] रणीं,
त्यासि इषीकानीं च छेदी रिपुवाहिनीनिशातरणी[4]. ३९
करितां पुराणमुनिनें ऐषीकास्त्रप्रयोग, नाकांत[5]
सुख आणि इषीकाशत कोंदे अरिच्या सर्व[6] चि नाकांत. ४०
एका हि सैनिकाला पात्यानीं लोचनां न झाकों दे,
ते ऐषीक न केवळ खळबळनयनीं[7] नभांत ही कोंदे. ४१
नेत्रांत घ्राणांत[8] श्रवणांत मुखांत सर्व कटकाच्या
बहु शिरकल्या इषीका, जेंवि जगीं शक्ति विश्वघटकाच्या[9]. ४२
ऐसा मुनिवर्यासीं करुनि हठें विजयकामनाश[10] रण,
तत्काळ विमद[11] होउनि जाय, धरुनि कुशळकामना[12]. शरण. ४३
देवुनि अभय, म्हणति नरनारायण, 'होतसे मद नरा ज्या
तो सर्व बुडे व्यसनीं, होय मलिन या मळें वदन, राज्या! ४४
जा, स्वपदीं स्वस्थ रहा, सुदृढ धरुनि कास साधुपदवीची[13],
वद, वीचि[14] प्राशावी द्युनदीची[15] कीं नृपा! कुनदवीची[16]?' ४५
रुचि लागली तशास हि फार सदुपदिष्ट[17] साधुरीतीची,
दुर्योधना! त्यजुनि अभिमान पहा तूं हि माधुरी[18] तीची. ४६
यापरि नर प्रतापी, नारायण अधिक बहु नराहून,
ते चि धनंजय[19] माधव[20]; न कळति[21] साधूंत बहु न राहून." ४७

---

१. क+अंड=ब्रह्मांड. ज्याच्या (ज्या नरमुनीच्या) तेजा घातयासकट (ब्रह्मयासह) ब्रह्मांडाचा हि ग्रास बहु न. २. कवळ, ग्रास. ३. तीक्ष्ण. ४. शत्रुसैन्य ही च रात्रि, तिला सूर्याप्रमाणें नाशक. ५. स्वर्गांत. ६. एकदम. ७. दुष्टसैन्याच्या डोळ्यांत. ८. नाकांत. ९. जगत्कर्त्याच्या. १०. विजयेच्छेचा नाश आहे ज्यांत असा. ११. निगर्व. १२. कल्याणाची इच्छा. १३. सज्जनांच्या मार्गाची. १४. लाट. १५. स्वर्नदीची. (भागीरथीची). १६. वाईट नदीची लाट. १७. साधूनीं उपदेशिलेल्या सज्जनांच्या मार्गाची. १८. गोडी. १९. अर्जुन. २०. कृष्ण. २१. साधूंमध्यें पुष्कळ दिवस वावरल्याशिवाय ओळखत नाहींत.

कण्व हि म्हणे, “कुरुवरा! परिस तुला हा हि सांगतो काहीं,
कीं धाळावें[1] भरिलें जें पंकें[2]करुनि आंग तोकांहीं[3]. ४८

प्रख्यात शक्रसारथिवरमातलिदेहसंभवा[4], नावें
गुणकेशी, रूप जिचें अमृत, न पररूप[5]अंभ वानावें. ४९

तीस वर देवमानुषलोकांत न आढळे म्हणुनि साधी[6]
मातळि नारदयत्नें पाताळीं, जेंवि निधि खणुनि साधी. ५०

आला मनास आर्यकनागाचा पौत्र सुमुख जामाता,
गुणकेशीची व्हावी हृष्टा[7] अवलोकितां चि ज्या माता. ५१

आर्यक म्हणे, ‘सुरर्षे! कवणा न रुचेल हें असें नातें?
परि ज्या बळें करावें संतोषें मान्य त्यां असेना तें. ५२

भक्षुनि माज्या पुत्रा चिकुरातें सर्पकाळ पक्षीन
वदला या मत्पौत्रा सुमुखातें कीं, ‘तुला हि भक्षीन.’ ५३

वदला तैसें चि करिल, दुःसाध्या काय या प्रतिज्ञा त्या?
ऐसें असतां देसी गुणकेशी काय याप्रति ज्ञात्या!’ ५४

मातलि म्हणे, ‘दिली च स्वसुता त्यां, वचन काय फिरवावें?
जिरवावें दुःख तुम्हीं, या मुनिला[10] पौत्ररत्न निरवावें[11]. ५५

आम्हीं दोघे विनवूं सुरपतिला, तो समर्थ रक्षील,
पक्षी लक्ष्मीशप्रिय[12] परि अरिभावें[13] न यासि लक्षील[14].’ ५६

नाग म्हणे, ‘न्या, न पडों द्यावें शोकांत आर्यका! मातें,
न तसे स्वपितर हि, जसे येती लोकांत आर्य[15] कामातें.’ ५७

ज्याची[16] महापुराणीं व्यास भगवदुक्तिसी[17] च मात[18] लिही,

---

१. धुवावें. २. चिखलानें. ३. मुलानीं. ४. इंद्राचा श्रेष्ठ सारथि मातली, त्यापासून उत्पन्न झालेली. ५. इतर स्त्रियांचें रूप हें च पाणी. ६. चिंतायुक्त. ७. आनंदित. ८. येथें प्रथम ‘मातळि’ असें चुकून लिहिलें होतें. ९ गरुड. १०. नारदाला. ११. अर्पण करावें. १२. विष्णुप्रिय. १३. शत्रुत्वानें. १४. पाहील. १५. सज्जन. १६. ज्या नारदाची. १७. भगवंताच्या वचनासारखी. १८. गोष्ट.

तो अभय आर्यकाला दे, सुरपतिसूतसचिव[1] मातलि ही. ५८
नारद मातलि घेउनि आले सुमुखाहिला[2] सुरसभेला,
सुरदृष्टिमक्षिकांचा[3] मोहक तो इक्षुचा[4] सुरस भेलों[5]. ५९
प्रसवोनि परम धन्या झाली लोकत्रयांत ज्या माता
तो ही तेव्हां होता क्षीरधिचा[6] सुरसभेंत जामाता. ६०
यद्यशबुजगवणें[7] दे भक्तांसि शिवों न काळकाकातें[8],
‘सदय शरण्यवर[9]’ असें श्रुतिशत[10] ज्या विश्वपाळका गातें. ६१
पुरुषार्थांसि[11] न गावुनि सत्संसद्[12] ज्याचे सुवृत्त[13] भुज गातें,
त्या प्रभुच्या पायांवरि घाली मुनि कथुनि वृत्त भुजगातें[14]. ६२
देवें[15] म्हणे, ‘हो! दादा[16]! द्या अमृत, न द्यावया पळ उशिर हो;
न स्वशरणागताचें काळ[17] बळें आपुलें पळउ शिर हो!’ ६३
शक्र म्हणे, ‘चक्रधरा[18]! तन्नखर[19] न साहवे नव क्रकच[20],
होइल त्या खगपतिचा मळकें एक ही न वक्र कच[21].’ ६४
जिष्णुसि[22] विष्णु सिकवि कीं, “आधीं तों अमृत आणवा, हूं, द्या,
त्याजवळि[23] मज ‘न मत्कृत[24], सत्कृत हें’ असि च आण बाहुं द्या.
पात्रमुखीं न पडे जरि, तरि अमृत वृथा कशास सांचविलें?
तें सत्य वांचणें, जें शरणागत सर्व सत्व वांचविलें.” ६६

---

१. इंद्राचा सारथि व प्रधान. २. सुमुखनामक सर्पाला. ३. देवदृष्टिरूप मधमाशांचा. ४. उसाचा. ५. रवा (ढेप). ६. क्षीरसमुद्राचा जावई, कृष्ण. ७. ज्याचें यश हा च बागुलबोवा. ८. कालरूप कावळ्याला. ९. रक्षण करणारांमध्यें श्रेष्ठ. १०. शेकडो वेदवचनें. ११. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चतुर्विध पुरुषार्थांसि. १२. सज्जनांची सभा. १३. वर्तुलाकार. १४. सुमुखसर्पातें. १५. विष्णु. १६. हे इंद्रा! (इंद्र हा विष्णूचा वडिल भाऊ). १७. काळ बळें आपुलें शिर पळउ; [पण] शरणागताचें न. १८. चक्रपाणे, विष्णो! १९. त्या गरुडाचीं नखें. २०. करवत. २१. केस. २२. इंद्राला. २३. या ठिकाणीं ‘त्यापासी’ असा शब्द कवीनें प्रथम लिहिला होता. २४. हें कृत्य माझें नव्हे; दुसऱ्या कोणा सज्जनाचें आहे, असें मी गरुडाला सांगेन.

साधुस्वीकृतें[1] म्हणुनि प्रभुनें अहिला हि अमृत पाजविलें,
सांजविलें[2] कारुण्य, ब्रह्मांड भरूनि सुयश गाजविलें. ६७

स्वर्गावरि, जागवुनि द्वेषिकरींचे[3] महात पाख, वळे,
येउनि सभेंत इंद्रोपेंद्रांवरि[4] बहु महातपा[5] खवळे. ६८

'वद विष्णो! मजवांचुनि जरि मेळविलें असेल यश कांहीं?
मद्बळ देवानीं जरि हरिजेल, व्यजन[6] कां न मशकांहीं?' ६९

देव म्हणे,[7] "कवि म्हणती, 'मीपण अयशा न बाहु लावा' हें.
मज मीं च वाहतों, तूं काय? बरें एक बाहुला वाहें." ७०

ऐसें वदोनि देतां स्कंधीं[8] बहुभव्यभुजभर,[9] भरे हो!
प्रभुचा प्रताप तो तन्मदकक्षीं[10] हव्यभुज[11] भरभरे[12] हो! ७१

हरि गरुडाचें मीपण हरिबाहुभरप्रताप[13] सारें च,
त्याचा[13] गळतां मळसा मद, उतरे सर्व तापसा रेंच. ७२

भुज मोही त्यासि, जसा रव[14] शिशुदर्वीकरा[15] शिखंडींचा,[16]
तो भर दुःसह रचिला वत्सावरि जेंवि राशि खंडींचा. ७३

गरुडाचा गुरुतरमद[17] उतरुनि निजभुज हि उतरिला अजितें,[18]
अजि![19] तें सदयत्व अतुळ विधिहस्तें विघडल्यास ही सजितें.

---

१. सज्जनांनीं अंगीकारिलेला. (नारद व मातली यानीं सुमुखाचा अंगीकार केला होता.) २. शोभविलें. ३. शत्रुरूप हत्तीचे महात च असे आपले पंख जागवून. ४. इंद्र व विष्णु यांवर. ५. मोठें तप ज्याचें तो गरुड. ६. पंखा. ७. विष्णु म्हणाला, मीपणरूप अपकीर्तीला हात लावूं नका, असें शहाणे लोक म्हणतात. वास्तविक माझा भार मी च वाहतों; तुझा पाड किती? बरें, तुझें म्हणणें खरें, तर माझा एक हात तरी सहन कर पाहूं. ८. खांद्यावर. ९. [आपल्या] अत्युन्नत बाहूचा भार. १०. गरुडाच्या गर्वरूप गवतांत. ११. अग्नि. १२. पेटे. १३. त्या गरुडाचा मद विष्टप्रमाणें गळून पडल्यावर सर्व तापसाना आपण गर्व वाहूं नये असा वचक बसला. १४. शब्द. १५. बालसर्पाला. १६. मोराचा. १७. फार मोठा गर्व. १८. विष्णूनें. १९. अहो!

सावध होउनि गरुड प्रभुसि म्हणे वंदुनि ‘क्षमस्व’[1] असें,
‘घे दास्य तसें चि पुढें, जरि हि असा मंद अक्षम, ‘स्व’[2] असें.’
जो[3] काय सुरसदूषक अघपरिहरिता तसा चिकुर वाळी
निर्गर्व करुनि चुकला बहु परि हरि तातसा चि कुरवाळी. ७६
तैसा तूं हि करिसि बहु गर्व, परि सुयोधना! न हें हित रे!
कर साम पांडवांसीं, सत्सख्यें संकटीं कुजन हि तरे. ७७
हा[4] नारायण, पांडव धर्मादिसुरांश[5] सबळ हे, राया!
वचके काळ हि ज्यां, त्यां शक्त तुम्हीं काळकवळ[6] हेराया[7]?”
त्यातें सुयोधन म्हणे, ‘तुमच्या होणार काय हाकानीं?
ईश्वरसंकल्प[8] बळी, परिसों चि नये प्रलाप[9] हा कानीं.’ ७९
नारद म्हणे, “गुरुवचन न गणुनि घेतोसि करुनि किति हास?
दुर्योधना! न आग्रह हित, याविषयीं च परिस इतिहास. ८०
पूर्वी साक्षाद्धर्म[10] क्षुत्क्षाम[11] वसिष्ठरूप घेवून,
सत्वपरीक्षार्थ[12] शिरे विश्वामित्राश्रमांत येवून. ८१
गाधिज सादर सत्वर आंगें बहु पाककष्ट[13] साहोनीं
धावुनि जाय तदर्थ[14] स्वशिरीं सिद्धान्नपात्र वाहोनीं. ८२
धर्म म्हणे, ‘राहेल क्षुधित[15] द्विजमंडळीं कसा चिर हा?

---

१. क्षमा कर. २. स्वजन. ३. जो काय सुरसदूषक (यमुनेचें पाणी दूषित करणारा कालिया) अघासुर, चिकुरनामक सर्प आणि वाळी वानर यांस परिहरिता (शासन करणारा) हरि गरुडा निगर्व करुनि चुकला, परि [तो] तातसा चि [प्रेमाने] बहु कुरवाळी. ४. कृष्ण. ५. यमधर्म इत्यादि देवांचे अंश. ६. काळाच्या मुखांतील ग्रास. ७. पहाया. ८. ईश्वरेच्छा. ९. बडबड. १०. प्रत्यक्ष धर्म. ११. भुकेनें व्याकुल झालेला. १२. सत्व पाहण्याकरितां. १३. स्वयंपाकाचे श्रम. १४. त्या यमाकरितां. १५. यम म्हणाला, भुकेला ब्राह्मण फार वेळ तिष्ठत कसा राहील? मी दुसऱ्या ब्राह्मणमंडळींत जेवलों; तथापि हें तुझें अन्न हि पुनरपि घेऊन मी सेवन करीन; मात्र तोंवर हें अन्न घेऊन तूं असा च उभा रहा.

सेवीन हें हि पुनरपि येउनि, तोंवरि उभा असा चि रहा.' ८३
ऐसें वदोनि आतां गाधिज राहे उभा चि वर्षभर,
पात्रभर न बहु, गालवपरिचरणें बहुत होय हर्षभर. ८४
भेटे वसिष्ठवेषें वर्षांतीं गाधिजासि येवून,
सेवून नवोष्णान्न प्रेमें उद्गार फार देवून, ८५
तो, 'साधु ब्रह्मर्षे! साधु' असें वरद धर्म बोलोनीं
तोलोनि वसिष्ठासीं जाय, भले डोलवूनि डोलोनीं. ८६
गाधिज शिष्यासि म्हणे, 'वत्सा! झालासि धन्य, जा गेहा:
जैसा दासहितार्थ, स्वहितार्थ तसा सदा न जागे हा. '८७
रक्षी गुरुसेवा हे सच्छिष्यशिशूसि गालवा! जिवंती,
प्रिय ईश्वरासि ते बहु, वंदुनि जे काय गाल वाजिवती.' ८८
गालव म्हणे, 'वहावी पायांवरि काय दक्षिणा सांगा?'
गाधिज म्हणे, 'दिली बहु, वत्सा! वदलासि तूं असें कां गा!?'
'कांहीं मागा चि' असें असकृत् फुगवुनि उगेच गाल वदे,
अत्याग्रहें करूनि श्रीगुरुहृदयासि ताप गालव दे. ९०
गाधिज म्हणे, 'विधुधवल अष्टशत श्यामकर्ण दे वाजी.'
शिष्य 'अवश्य' म्हणे वरि, परि निजचित्तांत, 'हाय! देवाजी!'

---

१. पात्राचें ओझें. २. गालवनामक शिष्याच्या सेवेनें. ३. ढेंकर. ४. तुलना करून. ५. मी. (विश्वामित्र). ६. उत्तम शिष्यरूप मुलास. ७. गळ्यांतील ताइत; (यामुळें मुलास बाधा होत नाहीं). ८. शंकराला. शंकरानें दक्षप्रजापतीचा शिरश्छेद केला; परंतु, नंतर एका बोकडाचें शिर त्याच्या धडावर लावलें, तेव्हां दक्षानें बोकडाचे मुखानें (अर्थात् 'बु बु बु' असा शब्द करून) शंकराची स्तुति केली व ती त्याला फार आवडली, अशी कथा आहे. शिवभक्त लोक गाल वाजवून शंकरापुढें आपली लीनता व्यक्त करितात, या गोष्टीचें या कथेशीं अनुसंधान आहे. ९. गुरुदक्षिणा. १०. वरचेवर. ११. चंद्राप्रमाणें शुभ्र. १२. काळे कान ज्याचे असे घोडे. (असे घोडे अश्वमेधोचित आहेत). * ब्रह्मर्षे! वाहवा! योग्य!

झाला त्या [2]चिंतेनें केवळ कृश [1]हरिणकाय गालव तो;
राजा! आधिहरिविणें भलत्या [3]कविहरिण काय गा! लवतो?
जेव्हां म्हणे बहु [4]मनोरुगजगरग्रस्तकाय गालव 'हा!'
[5]गरुडें म्हणे, 'उडविन [6]नग, मग मित्रा! आधि काय? गा! लव हा!'
वाहे पृष्ठीं, पाहे, बहु यत्न करुनि [8]तदाधि वाराया,
परि गालवासि न पुरे धीर, परमविकळ होय गा! राया! ९४
गरुड नव्हे मूर्तिमती [9]ब्रह्मण्या विष्णुची दया ती, तें
बहु कारुण्य असो, बहु भेटवि [10]वित्तार्थ मग ययातीतें. ९५
तेणें नाहीं [11]तादृग्धनसंग्रह म्हणुनि [12]माधवी [13]दुहिता
दिधली [14]कीर्त्युपदेशें भावि नृपांच्या करावया सुहिता. ९६
विकिली [15]हर्यश्वदिवोदासोशीनरनृपांसि ती कन्या
तद्दत्तशट्शतहयांसह मग गुरुला हि अर्पिली धन्या. ९७
पुत्र प्रथम वसुमनानामा संप्राप्त होय हर्यश्वा;
गमला ज्या नरसिंहापुढें रणीं [16]शत्रुभूपवर्य श्वा. ९८
मानी प्रतर्दनाख्यें पुत्रें, बहु आत्मतप, दिवोदास;

---

१. पांडुरकें शरीर ज्याचें असा. २. चितारूप सिंहाखेरीज. ३. सुज्ञपुरुषरूपी हरिण. ४. मनोव्यथारूप अजगराने ग्रासलें आहे शरीर ज्याचें. ५. गरुड हा विष्णुभक्त गालवाच्या गुरुभक्तानें संतुष्ट होऊन त्याच्या साह्यार्थ आला. ६. पर्वत. ७. अगदीं लहान. ८. त्याची चिंता. ९. ब्राह्मणाविषयीं दयाळु अशी. १०. [आठशें घोडे विकत घेण्यास लागणाऱ्या] द्रव्याकरितां. ११. तशा प्रकारचा (घोडे विकत घेण्यास पुरण्यासारखा) धनसंचय. १२. या नांवाची. १३. मुलगी. १४. कीर्तीनें व उपदेशानें. १५. हर्यश्व, दिवोदास व उशीनर या तीन राजांना गालवानें तीन वेळा माधवी विकली, व या प्रत्येकानें हिच्यापासून एक पुत्र झाल्यावर दोनशें श्यामकर्णांसह ती गालवाला परत दिली. अखेर गालवानें सहाशें श्यामकर्ण व उरलेल्या दोनशेंच्या ऐवजी ती कन्या विश्वामित्राला अर्पण करून गुरुदक्षिणेची पूर्तता केली. १६. शत्रु असलेला राजश्रेष्ठ.

ज्या उपजतां चि धावुनि गुण देती, जेंवि संपदि 'घो' दास.
शिबिनामक पुत्रातें पावे हो! वरुनियां उशीनर ती,
यद्गुणजित निजपतिची पाहे स्थिर कोरडी उशी न रती. १००
विश्वामित्रा चढवी सुयशाच्या पुत्र अष्टक विमानीं,
साक्षाद्गरुड चि त्यातें सर्वाधिव्याळदष्ट कवि मानी. १०१
गाधिज म्हणे, 'अहा! रे! गालव! बा! लव हि तूज न विचार,
देतासि माधवी मज होते ऐसे चि पुत्र कवि चार.' १०२
ऐसा हरिभक्त हि मुनि गुर्वर्थ हि करुनि आग्रह श्रमला,
गमला तत्सख गरुड हि दुर्बळ; कीं तो हि त्यासह भ्रमला.१०३
यास्तव दुराग्रह नव्हे हित, सदुदित वाक्य कर उगा, राया!
सन्मतधर्मपरावरि काळ हि न शकेल कर उगाराया. १०४
मानें तो हि ययाति स्वर्गापासूनि पावला पतन,
दौहित्रें साधु साधुनि देती त्याचें तयासि तें वतन." १०५

अध्याय नववा.

धृतराष्ट्र म्हणे, 'कृष्णा! मज हा दुर्वृत्त आकळेना गा!
होतो मदांध जो, त्या स्वहित अहित काय गा! कळे नागा? १
तूं प्रभु परमाप्त म्हणुनि, करुनि कृपा या सुयोधना वळिव,
बळि वळविला तुवां, हा किति? याला स्वहित बा! पुन्हां कळिव.'

---

१. तत्काल. २. ज्याच्या गुणानीं जिंकिलेला मदन रडून रडून आपली उशी भिजवित असे तो उशीनर, असा भावार्थ. ३. विश्वामित्राला माधवीपासून झालेला पुत्र. ४. त्या गालवातें. ५. सर्व चितारूप सर्पांनीं चाविलेला. ६. गालव. ७. गुरूकरितां. ८. गालवासह. ९. साधुकथित. १०. सज्जनांस मान्य अशा धर्माचे ठिकाणीं जो तत्पर अशावर. ११. अभिमानानें. १२. मुलीचे मुलगे. १३. स्वस्थान, स्वर्ग. १४. दुराचारी दुर्योधन. १५. हत्तीला. १६. या नांवाचा दानशूर दैत्य. (याचेकरितां च वामनावतार झाला होता). १७. दुर्योधन.

ज्याच्या वचनीं ब्रह्मप्रमुख कवींचा उदंड विश्वास,
निश्वासे[1] वेद ज्याचे, पाळी जो परम आप्त विश्वास, ३
तो प्रभु करी परोपरी, परिहाराया अनर्थ[2], उपदेश,
जेणें केला केवळ बाळ ध्रुव साधुमान्य सुपदेश[3]. ४
परि तो न घे चि लेश हि आंत जसा कलश पालथा नीच.
अहितकरत्व[4] स्वमतें कल्पी अल्पायु बाल थानीं च. ५
जैसा निर्भाग्यानीं सर्वार्थद[5] दत्त अतिथि वारावा,
खळकर्णे अनादरिती त्यापरि त्या दुर्लभा हि आरावा[6]. ६
"दुर्योधना! शिरावें न व्यसनशतांवहीं[7] दुरभिमानीं,
भीष्मद्रोणविदुरकृपधृतराष्ट्रगुरूक्तिला सुरभि मानीं. ७
भ्रमवि, श्रमवी, मळवी, पळवी सत्कीर्तिला दुराग्रह, रे!
सेव्य सदुपदेश सुधाग्रह[8]; असदुपदेश हा सुराग्रह[9], रे! ८
पांथाचा ताप नृपा! तिळ तरि पावोनि सरें[10] अपयं[11] शमला?
शम, लाभ यांत आहे, आइक, देवूं नको अपयश मला. ९
सेवूत सुरर्षिमुखें स्वर्गी सादर यशःकथा पितर,
मद्रचितसामपोतें[12] दुस्तरविपदब्धि[13] जन्हि तथापि तर. १०
काय तुम्हीं? भंगील स्वगदाघातेंकरूनि भीम नगीं[14].
त्रिपुरारिसखाचें[15] ही पाहुनि निजयक्षकदन[16] भी मन, गा! ११
सुत बंधु जनक जननी गुरु मित्र कळत्रें[17] यांसि पाव कसा;

---

१. श्वासोच्छ्वास. २. [कुलक्षयरूप] संकट. ३. उत्तम पदाचा अधिकारी. ४. मरावयास टेकलेला मुलगा आईचें दूध च अपायकारक आहे असें समजतो. ५. सर्व इष्ट वस्तु देणारा. ६. सदुपदेशशब्दातें–**पंत.** ७. शेंकडों संकटें उत्पन्न करणाऱ्या. ८. अमृताचा स्वीकार. ९. मद्यस्वीकार. १०. सरोवर. ११. उदकहीन. १२. मी तयार केलेल्या सामरूप नावेनें. १३. तरून जाण्यास कठिण असा दुःखसमुद्र. १४. पर्वताला. १५. कुबेराचें. १६. आपल्या यक्षांचा नाश. (सौगंधिककमलहरणप्रसंगीं भीमानें कुबेरसेवकांशीं युद्ध केलें होतें). १७. स्त्री.

तुझिया बळांसि केवळ दुःसह अर्जुन, तृणांसि [1]पावकसा. १२
वदला ईश्वर, 'पार्वति! अर्जुन मजसीं भला झगडला, गे!'
किति त्यापुढें बळ तुझें? [2][illegible] मेरुला दगड लागे? १३
[3]दिनमणिपुढें पळांत प्राप्ता गति होय अंधकारा, ती
तुज त्या [4]राजर्षिपुढें; कीं तो [5]प्रभु जेंवि [6]अंधकाराती. १४
सेना व्यसनीं तुजला तारिल? कोपेल जरि अजातारी,
हरि खवळतां भयांत स्वपतिप्रति काय गा! [7]अजा तारी? १५
त्याचा प्रसाद हो बहु, [8]कुरुदारांच्या न कोप [9]तिलकीं हो,
नकुळ सहदेव केवळ [10]अनळानिळसे चि कोपतिल कीं हो! १६
ते पांच त्यांत साचा [11]हा, याचा कोप या न साध्य ही,
अभि[12]मत [13]तसे न माझ्या जामात्यांसकट मानसा व्याही. १७
सत्य सुदुःसह आम्हीं [14]कृष्ण [15]त्रिदशेश्वरास ही, राज्या!
त्या काय [16]टंकें भंगिल घन ही भंगूं शके न [17]हीरा ज्या? १८
हो सावध, [18]सत्सख्यें [19]सुरससमसा सुखें कर विलास;
तूं लोभें भ्रांत शकुनिदुःशासनवृषमुखें करविलास." १९
भीष्म हि म्हणे, 'कुरुवरा! दे यश यदुनायकासि बा! शम, रे!
कोणही हि [20]सदुपदेशामृतलव हि प्राशितां कधीं न मरे.' २०
द्रोण म्हणे, 'कृष्णाचें भीष्माचें वचन आयकावें च,
[21]सद्वाक्चिंतारत्नें विखरिसि कां? भरतनायका! [22]वेंचें.' २१
विदुर म्हणे, 'शम, यावें प्रेमें, शोकेंकरुनियां न रडें,

---

१. अग्नीसारखा. २. मेरुपर्वताला ढांसळविणारा दगड कोणास तरी मारतां येईल काय? ३. सूर्यापुढें. ४. धर्मराजापुढें. ५. धर्म. ६. शंकर. ७. शेळी. ८. कौरवस्त्रियांच्या. ९. कुंकवाचे ठिकाणीं. १०. अग्नि व वायु यांसारखे. ११. मी कृष्ण. १२. मान्य. १३. त्या पांडवांसारखे. १४. कृष्णार्जुन. १५. इंद्राला हि. १६. टांकी. १७. हिऱ्याला. १८. सज्जनांच्या स्नेहानें. १९. देवश्रेष्ठ इंद्रासारखा. २०. सज्जनांचा उपदेश हें च अमृत त्याचा कण हि. २१. सज्जनांचें भाषण हे च चिंतामणि. २२. गोळा कर.

पितरांचें न पिळावें सुतशोकखुंटें[1] धरूनियां नरडें.' २२

धृतराष्ट्र म्हणे, "पुत्रा ! निर्भय अंतःपुरीं[2] सुखें रम, रे !
शम रे ! गमो युधिष्ठिर इंद्र जगीं तूं उपेंद्रसा[3] गम, रे ! २३

व्हावा, वळला अहित हि; मग देव म्हणेल कां 'मका' व्याही ?
रक्षील तेज, यापरि नीति न गुरुला[4] कळे, न काव्या[5] ही." २४

भीष्म द्रोण विदुर हे काथिति पुन्हा ही असें खळास हित,
'न शिरें हठें[6] वृकोदरकाळमुखीं[7] बंधुनृपबळासहित. २५

कृष्णकरें भेट नृपा ! स्वांकीं[8] श्रीधर्मराज तुज वाहो,
त्याचा तूं राज्यभरप्रोद्वहनसमर्थ[9] बाहु उजवा, हो.' २६

तो दुष्ट म्हणे, "कृष्णा ! सर्व तुम्हीं दूषितां मज चंखोटा,
पांडुसुतांला म्हणतां 'फार भले'[10] सानुजा[11] मज च 'खोटा.'

ठावा नसे मज, तुम्हीं सांगा अपराध कोण तो याचा[12] ?
बहु जनवाद[13], अनावर[14] वेग निरोधील कोण तोयाचा[15] ? २८

केलें स्वयें सुखार्थ द्यूत, निपुणता नसोनि, धर्मानें,
हारविलें धन कांहीं, पडला व्यसनांत तो स्वकर्मानें. २९

तेथें दोष शकुनिला लावितसा कां मला हि अनघाला[16] ?
जाणोनि पक्षपातीं कां घालितसा ? नयांत मन घाला. ३०

तें हि धन फिरोनि दिलें, तऱ्हि लावितसा बळें चि अघ[17], लावा;
साधुसमाधिस्थगळां[18] जेंवि खळव्याळ आळ न घलावा[19]. ३१

घडला वनवास, बरें, केला होता तिहीं तसा च पण;

---

१. पुत्रशोकरूप लांडग्यानें. २. जनानखान्यांत. ३. विष्णूप्रमाणें. ४. बृहस्पतीला. ५. शुक्राला. ६. दुराग्रहानें. ७. भीमरूपी काळाच्या मुखामध्यें. ८. आपल्या मांडीवर. ९. राज्याचा भार वाहण्यास समर्थ असा. १०. चांगल्याला. ११. बंधूंसह. १२. माझा. १३. लोकापवाद. १४. आवरण्यास कठिण असा. १५. पाण्याचा. १६. निष्पापाला. १७. दोष. १८. समाधीमध्यें मग्न झालेल्या साधूच्या गळ्यांत ज्याप्रमाणें दुष्ट सर्प त्याप्रमाणें माझ्या गळ्यांत हा आरोप घालूं नये. १९. घालावा.

अज्ञातवाससमयीं परि त्यांहीं रक्षिलें न साचेंपण.[1] ३२
अपराध काय ? म्हणतां कां सर्व 'युधिष्ठिरा करीं नमनें ?'
मीं क्षत्रिय मानातें सोडुनि, हें मान्य कां करीन मनें ? ३३
सांगा, करीन शतदा या सर्वद्विजजनासि मीं नमन,
न विटे ब्राह्मणनमना क्षत्रमन,[2] जसें वनांसि[3] मीनमन.[4] ३४
पांडव काय ? पविधर[5] हि येइल कापावयासि जरि मान,
तरि मानवेंद्र[6] मीं न नमीन उपेक्षुनि[7] निमेषभरि[8] मान. ३५
न मज समजलें तेव्हां जेव्हा दिधला विभाग[9] मत्तातें,[10]
जें धन धूर्तें[11] हरितसे, काय कळे तत्प्रयोग मत्तातें ? ३६
जितुकें काय सुतीक्ष्णें सूच्यग्रें[12] भेद भूमितळ पावे,
तितुकें हि अदेय;[13] तयां कीं मज खायासि गृध्र तळपावे. ३७
आम्हीं त्याहीं हि महादेवापरि या धरांधवा[14] गावें,
मागावें दास्य सदा, वचनीं विमदापराध[15] वागावें. ३८
कुरुगुरु भीष्म द्रोण द्विषत्तमोराशिचे[16] रवि धुरीण,[17]
कैसें न फेडितील प्रभु[18] हे श्रितचित्तकुमुदविधु[19] रीण ? ३९
मरणभयें अरिसि कसा मानाधिक गणुनि काय[20] हा लवतो ?
अचळ[21] अशनिनें[22] होइल चूर्णशिखर,[23] म्हणुनि काय हालवतो ?

---

१. खरेपणा. २. क्षत्रियाचे मन. ३. पाण्याला. ४. माशाचें मन. ५. इंद्र. ६. मनुजनाथ. ७. सोडून. ८. पळभर. ९. वांटा. १०. धृतराष्ट्रानें. ११. दुष्ट मनुष्य जें धनहरण करितो ते धनहरण आणि त्याकरितां केलेला उद्योग यांचें त्या मदांधाला स्मरण राहते काय ? धर्मानें धृतराष्ट्राला फसवून जो विभाग घेतला त्याचें त्याला आतां स्मरण कसे राहील ? कारण, उन्मत्त मनुष्य आपण केलेलीं कृत्यें तत्काळ विसरतो, असा भावार्थ. १२. सुईच्या टोकानें. १३. द्याव-यास अयोग्य. १४. पृथ्वीपति कृष्णाला. १५. गर्वापराधरहित. १६. शत्रु-रूप अंधकारसमूहाचे. १७. श्रेष्ठ. १८. समर्थ. (भीष्मादि). १९. आश्रितांचें मन हें च चंद्रविकासी कमल, त्याला चंद्रासारखे. २०. देह. २१. पर्वत. २२. वज्रानें. २३. चूर्ण झालें आहे शिखर ज्याचें असा.

मजपासुनि पावेल न शक्र हि, मग कोण बलिनर[1] विभागा ?
भा[2] गातां ज्याची तो विधु, कवि हो! होय मलिन; रविसम मग."
केशव कोपोनि म्हणे, "काय वदसि कविसभेंत अन्याया ?
दुर्योधना ! बहुमता तुजला विं तुज्या, न उक्ति अन्या या. ४२
अपराध नसे केला ? स्मरण नसे काय ? मन न आठव दे ?
तरि परिस, मीं च वदतों, समयीं[3] कोण न असोनि पाठ वदे ?
अपराध तुजे विश्वश्रुत[4], त्यांचा लोपला नसे लव ही;
कुशला हि चित्रगुप्ता लिहितां गुरु[5] हि पुरली नसेल वही. ४४
घूकासि[6] जसा दिनकर[7] तुज सुजनोत्कर्ष फळ पहावेना,
तन्नाम तुला, अहिला गरुडाचें नामसें, सहावेना. ४५
कितवाकरवीं[8] कपटद्यूतीं त्वां पांडुपुत्र नागविले
वागविले जे भीष्में स्वकरतळस्फोटसे[9], न भागविले[10]. ४६
ज्या साध्वीनें केली न सतींच्या तिळ हि हानि रीतीची,
सोडित होता स्वकरें दुःशासन दुष्ट हा निरी तींची. ४७
माराया भीम, तुजा धरि संकोचासि न भुज गरदानीं[11].
या त्वद्गुणांपुढें बहु मिरवावें तेज न भुजंगरदानीं[12]. ४८
त्वां वारणावतीं[13] जतुसदनीं[14] कोंडुनि जाळिले होते,
परि वांचले तशा हि व्यसनीं दैवें चि पाळिले हो! ते. ४९
ऐसे अपराध तुजे मेरुसम, न थांसमान वेनाचे,
बहुमत्त आपणाला, न मनुनि धिक्कार, मानवे[15], नाचे. ५०
या साधूंचा बहुमत बोध सदा सुरसभाजना[16], आर्मी[17]

---

१. बलवान् मनुष्य. २. तेज. (ज्याचें तेज वर्णन करिता तो धर्मरूप चंद्र निस्तेज झाला आहे). ३. योग्य वेळीं. ४. जगप्रसिद्ध. ५. मोठीं. ६. घुबडाला. ७. सूर्य. ८. जुगारी शकुनीकडून. ९. आपल्या तळहातावरील फोडासारखे. १०. दुखविले. ११. विष देण्याचे कामी. १२. सापाच्या दातानीं. १३. इंद्रप्रस्थीं. १४. लाक्षागृहांत. १५. आपला आपण च श्रेष्ठ मानितो. १६. देवसभेंतील देवांस. १७. स्तव.

बाळांचा, हा धरवे न तुज, जसा सुरस[1] भाजनां[2] आमा[3]. ५१
देतोसि, पाजितां हितबोधामृत, जरि बळें[4] चि ओकारे,
'ओ' कारेसि[5] यमाच्या देसिल, शोकाग्नि या हि ओकों[7] रे!"
तों दुःशासन बोले, 'राया! व्यसनांत वांच, धर्म[6] करीं.
साम न करितां, कौरव तुज बांधुनि ओपितील धर्मकरीं. ५३
भीष्म द्रोण विदुर हे तुज मज कर्णासि बद्ध करितात,
हरितात प्राणांतें, जाला पँर परमहित हि जरि तात[8].' ५४
ऐसें म्हणतां चि, उठे, क्षिप्र[9] निघे दुष्ट मंडळीसहित[10];
सत्सत्पति[11]पासुनि हि प्राप्त नव्हे दुष्टमंडळीस हित. ५५
चित्तीं भीष्म म्हणे, 'रे[12]! गंतासि हरिं विलंघ्य करिप! क?'
देवासि म्हणे, 'प्रभुजी! न वळति ते, ज्यांसि काळ करि पक्क.'
भीष्मद्रोणप्रमुखां वृद्धांसि प्रभु म्हणे, 'अहो! परिसा;
चुकतां न्यायासि कसे? बांधावा दुष्ट हा तुम्हीं अरिसा. ५७
म्यां दुष्ट कंस वधिला, वधितां हि नसे चि पाप मत्तातें;
अनुभविला सर्वं ही वंशें, केवळ न ताप मत्तातें[13]. ५८
देवासुरांत पूर्वीं ऐसा चि विरोध होय, बहुधा त्या
लोकलयीं[14] चुकवाया लागे हृदयांत आधि[15] बहु धात्या[16]. ५९
मग धर्माला[17] सांगुनि बांधुनि दैतेय[18] निरोविले[19] वरुणा,
ऐसी केली विधिनें लोकांवरि त्या खळांवरि हि करुणा. ६०
दुर्योधन दुःशासन कर्ण शकुनि खळ तसे चि करकरुनीं
बांधुनि धर्मकरीं द्या; लोक बुडवितील हे निकर[20] करुनीं. ६१

---

१. उत्तम रस. २. भांड्याला. ३. कच्च्या. ४. बंधनागारास. (तुरुंगाला). ५. [ह्या आपल्या] घराला. ६. धर्माचरण. ७. शत्रु. ८. धृतराष्ट्र. ९. लवकर. १०. दुःशासनादिकांसह. ११. सज्जनश्रेष्ठापासून. १२. रे करिप! हरिं विलंघ्य क गंतासि?=हे गजश्रेष्ठा! सिंहाला (पक्षी) श्रीकृष्णाला उल्लंघून कोठें जाशील? १३. वसुदेवानें. १४. लोकनाशाला. १५. चिंता. १६. ब्रह्मदेवाला. १७. यमाला. १८. दैत्य. १९. स्वाधीन केले. २०. कहर.

पुरुष कुळार्थ, ग्रामाकरितां कुळ, तो हि जनप[1]दाकरितां,
आत्मा[2]र्थ भू[3] त्यजावी, असि नीति कळोनि कां असें करितां?
अजि धृतराष्ट्र! अजि महाराज! न हा[4] साधु, बांधवा यास,
न करावा व्यर्थ तुम्हीं हित[5]सूचक सा[6]धुबांधवायास.' ६३
धृतराष्ट्र म्हणे, 'विदुरा! जा, बाहुनि आण येथ गांधारी,
सोडु[7]नि कर कांतारीं करुण कवि नव्हे निजानुगांधारी!' ६४
'जी! जी!' म्हणोनि जावुनि घेउनि आला सभेंत भावजये[8],
पतिजवळिं[9] कळत्र नये कां हो!? सिद्धाश्रमांत सा[10]वज ये. ६५
स्त्रीस म्हणे तो नृप, 'सति! तूं तरि दुर्योधनासि बोध करीं,
देणार अंतकांच्या[11] स्वासुं[12]सह सकळ सहाय योध करीं.' ६६
देवी म्हणे, 'शिकवितां देवर्षि[13] महायशा हि उ[14]परमला;
उपरमला भीष्म विदुर कृष्ण हि, कथितां अशा हि उ[15]पर मला!
ऐकेल काय गुरुवच सुत? आपण ऐकिलें कितिकसें जी!?
पावेल सुयश सुसुख प्रसवुनि सुतशत हि हे दिति कसें जी!?
सांगेन यथामति, परि कोठें तो?' नृप म्हणे, 'ब[16]हा भ्रा[17]त्या.'
आणी सभेंत पुनरपि वळुनि विदुर वातसा म[18]हाभ्रा त्या. ६९
गांधारी त्यासि म्हणे, "वत्सा! बहु कष्टतो दुरभिमानी,
कां त्यजिसि गुरूक्ति? इला आत्माधिक बहुगुणें सुरभि मानी.
अन्यायकृष्णवर्त्मा[19] न स्पर्शो कीर्तिकापुरा, तनया!
ज्या लोभा भजसी तूं, भजले नाहींत बा! पु[20]रातन या. ७१

---

१. देशाकरितां. २. स्वतःसाठीं. ३. पृथ्वी. ४. दुर्योधन. ५. हित सुचविणारा. ६. साधु असा बांधव जो विदुर, त्याचे श्रम. ७. हे आपल्यामागून जाणाऱ्या अंधळ्याच्या शत्रो विदुरा! अरण्यांत [आंधळ्याचा] हात सोडून मनुष्य शाहणा किंवा दयाळू होत नाही. ८. संबोधनं—पंत. ९. सभेमध्यें सुद्धां पतीजवळ साध्वी स्त्री कां हो! येणार नाहीं? १०. शिकारीचें श्वापद. ११. यमाच्या. १२. आपल्या प्राणांसह. १३. नारद. १४. थकला. १५. इतकें असून ही. १६. बोलाव. १७. विदुराला. १८. मोठ्या ढगाला. १९. (अन्यायरूपी) अग्नि—पंत. २०. पूर्वज.

कामें कोपें लोभें मागविले अमित, यांस जे भुलले,
यांच्या कुदृष्टिपातें तेजस्वी पुरुषहीर[1] ही उल्ले[2]. ७२
न उगाचि मूकसा तूं चित्तांत धरूनि दंभें[3] दर्प रहा,
बा! दुरभिमान न बरा, देइल धनपतिकरीं[4] हि खर्परें[5] हा. ७३
अहित कथील तरि कसा गुरु? बाप कसा? तसीच आइ कसी?
नाइकसी गुरुवचन, क्षुद्रवचन बहु जपोनि आइकसी. ७४
सत्यप्रेमें स्वामी न म्हणविती[6] हे द्याभ्रें[7] मामाजी,
'मीं राजा' ऐसें जें काय म्हणसि खेद या भ्रमाःकाजि[8]. ७५
राज्यार्ध पांडवां दे, तूं घे राज्यार्ध, बहु तुला बा! हें,
साम करीं, यश रुसलें, मुरडुनि तुज पाहतें, मुला! बाहें. ७६
निष्कंटक राज्य करिसि, हा महिमा सख्य[9] पांडवांचा रे!
सत्संख्य करूनि यशें धवळें करा सत्वपांड[10], बांधा रे! ७७
भीष्मद्रोणाचार्य प्राणांतें सोडितील, न तयांतें;
सामर्थ्य असोनि अधिक, बहु ते आहेत साधु नत यांतें. ७८
क्षुद्र शकुनिदुःशासनकर्ण; यश क्षुद्रसंगरहितास[12];
कोण्या होइल केला भूतबळें[13] रुद्रसंगर[14] हितास? ७९
सर्वसुहृत् श्रीकृष्ण प्रभु, याची कास धरूनि सर्व तरे,
तूं किति? तरले यच्या नामें बहु सागरांत पर्वत रे! ८०
तुज पांडवजय दुर्घट; नाल्ळ हरिजेल काय खर्वतरें[15]?
कृष्णोकें सख्य करीं, या कि उपायें अनिष्ट सर्व तरें.' ८१
ऐसें मातृवचन ही लंघुनि गेला उठोनि पुनरपि तो,

---

१. पुरुषरूपी हिरे. २. भंग पावले. ३. ढोंग. ४. कुबेराच्या हातास. ५. खापर. ६. सत्यावर प्रेम असल्यामुळें आपण राजा म्हणवून न घेता केलेल्या प्रतिज्ञेनुसार भीष्मानी सत्यवतीच्या मुलास राज्य दिलें. ७. दयामेघ. ८. [त्वा यष्याज्ञा] बोलव. ९. सज्जनांशीं (पांडवांशीं) मैत्री. १०. शुद्ध, शुभ्र. ११. ब्रह्मांड. १२. नीच मनुष्याची संगति न करणारास. १३. पिशाच्चांच्या मदतीनें. १४. शंकराशीं युद्ध. १५. अत्यंत वामन—पंत. अतिशय खुज्ज.

ओ भव्यं पावणारा सद्गुरुसद्वाक्सुधेसि सुजन पितो. ८२
जावुनि सुयोधन म्हणे दुःशासन कर्ण शकुनि यांपाशीं.
'आम्हीं हितशत्रूंच्या कळत पडावें न ठकुनियां पाशीं. ८३
जोंवरि आहों आम्हीं स्वाधीन, न बद्ध जाहलों अवघे,
कृष्णास चि बद्ध करूं, म्हणजे मेले चि शत्रु ते अवघे.' ८४
कर्णादि म्हणति, 'बांधूं यदुपा, सदुपाय हा बरा सुचला,
शीघ्र उठा, लीळेनें पांडुसुतांतें करूं परासु, चला.' ८५
तें इंगितज्ञ सात्यकि कृतवर्म्याला हळु च जाणवुनीं,
प्रथम कुरुसभाद्वारीं सिद्ध करवुनि स्वसैन्य आणवुनीं, ८६
जावुनि सभेत आधीं श्रीकृष्णाला कुमंत्र आयकवी,
राज्यासि म्हणे मग भगवदनुमत समस्तसार्धुराय कवी. ८७
'अजि धृतराष्ट्र! प्रभुजी! मीं सात्यकि, किमपि विनवितों, परिसा;
तुमच्या सुतें करावा बद्ध श्रीवासुदेव हा अरिसा? ८८
हा सांपडतो एका प्रेमा सुखकीर्तिच्या घटकबंधा,
प्रेमरहिता सुदुर्जय भगवंत, जसा महाभट कबंधा. ८९
हें काय हो! विदुरजी!? परमप्रेमास्पदांगजातातें
द्यावें अनुमोदन निजपरगृहदाहास जाणत्या तातें?' ९०
विदुर म्हणे, 'अद्यापि स्वस्थ चि तूं, काय हें? अहा! तात!
राया! या यदुसिंहा त्वत्पुत्र धरावया पहातात. ९१
हा यादवसिंह प्रभु, धरितिल तव मत्तसुत मतंगज या?
वा! दावपावकासीं समर करुनि पावतिल पतंग जया?' ९२
देव म्हणे, 'देवा! द्या आज्ञेसि, धरूत वीर हे मातें

१. कल्याण. २. उत्तम गुरूच्या उत्तम वाणीरूप अमृताला. ३. पांडव. ४. गतजीवित. ५. मर्मज्ञ. ६. ती वाईट मसलत. ७. कृष्णानें अनुमोदन दिलेला. ८. सर्व साधंमध्यें श्रेष्ठ. ९. सुखकीर्त्युत्पादक बंधनाला. (भक्तीला). १०. महावीर. ११. धडाला. १२. अतिशय प्रेमाचें स्थान अशा मुलाला. १३. आपलें व दुसऱ्याचें घर जाळण्यास. १४. हत्ती. १५. वणव्याबरोबर.

कीं मीं धरीन यांतें; शोधिति दहनांत धीर[1] हेमातें. ९३
आतां चि धरुनि बांधुनि पांडवहस्तांत यांसि ओपीन;
जरि धर्मकृत्य न घडे, भुज केले व्यर्थ काय हो! पीनें? ९४
हें साधुधर्मकृत्य हि राहो न तुम्हांपुढें, उचित मातें
जें प्रागल्भ्यप्रकटन वृद्धांत, नव्हे भलें शुचितमा तें. ९५
निंदित कर्म कसें हो! करिन? कुलजवत्स मीं, परा ज्या जी,
उचित प्रतिक्रिया, मग दावीन, भवत्समीप राज्याजी! ९६
अन्याय मीं करीना, कर्तव्य करो सुखें सुयोधन हो!
व्यसु हो, परंतु खोटा सभ्यजनाच्या मुखें सुयोध न हो.' ९७
धृतराष्ट्र म्हणे, 'विदुरा! मजपासीं आण, जा च पुनरपि, त्या;
काय करूं? शूळाधिक दुःसहतर दुःखहेतु कुनर पित्या.' ९८
ज्यासि न साधु सहावे, जेंवि पहावे तुरंगें न हल्याला,
त्यासि कवि पुन्हां आणी जो आग्रह मित्रबंधुसह त्याला. ९९

अध्याय दहावा.

धृतराष्ट्र सुतासि म्हणे, "रे! कुरुकुलकीर्तिनासिकाकुष्टा!
इच्छिसि कृष्णप्रभुला बद्ध करायासि काय रे! दुष्टा!? १
प्रेमा चि एक यातें बांधुनि बहु कीर्ति दे यशोदेतें,
अभिमत साधुनि देतें सुकृत, कुकृत कीं अरे! पशो! देतें? २
केवळ बाळ चि इच्छी विधुंसि धरायासि कां बैरा इच्छी?

१. शुद्ध करितात, परीक्षा पाहतात. २. सुज्ञ लोक. ३. धर्माचरण. ४. पुष्ट. ५. अत्यंत पवित्राला. ६. कुलीनाचा मुलगा. ७. तुमच्यासमोर. ८. मृत. ९. वीरश्रेष्ठ पुरुष. १०. घोडा. ११. रेड्याला. १२. कुरुकुलाची कीर्ति हीच नासिका (नाक) त्यावरील कुष्टरोगा! १३. इष्टार्थ. १४. चांगलें कृत्य. १५. चंद्राला. १६. शाहणा.

म्हणत्ये सभा तुज असी पिक[1]रिपुकाकासि आंबराइ 'छी!' ३
वाहसि शिरीं तयातें देतो जो गर्वभार[2] ताप सदा,
सुखकर गुरुवरकरभर दुर्धर तुज सर्व[3]भारतापसदा!' ४
विदुर म्हणे,'द्विविद[4] कपिहि नरकें[5]हि ज्यासि न धरावया शकला,
त्यासि कसा धरिसिल? जें सकलां[6] जड, तें घडे कसें शकला?
या धरिति न षष्टि[7]मितें निर्मोचन[8]वासि दानवेय शतें,
मीं काय एकमुख? दशशत[9]वदनास हि न वानवे यश तें. ६
पाठविले यज्ञामें अरि हि करुनि मुक्त पूत नाकाला[10],
बद्ध कसें करिसिल या खळ[11]केश्यघकंसपूतनाकाला? ७
बांधावया पहासी जरि या मधुकैटभांतकाला हीं,
तरि बांधावा भेकें[12] चक्षुर्हणें[13] जागरूक[14] काला[15]ही.' ८
देव म्हणे, 'रे मंदा! एकाकी[16] वासुदेव हा काय?
इच्छिसि बद्ध कराया, तरि आधीं नीट तूं पहा कायं[17].' ९
ऐसें वदोनि उघडुनि दावी निजविश्वरूपता, पावे,
कीं पाहोनि निवावे साधु सकळ, दुष्ट भूप तापावे. १०
तेजोमय प्रकटले प्रभुच्या ब्रह्मांड[18]कोटिगेहांत
ब्रह्मादिदेव यादव पांडव अंगुष्ठ[19]मात्र देहांत. ११

---

१. कोकिलाचा शत्रु जो कावळा त्याला. २. वडील मनुष्यांचा आशीर्वाद हा च हात त्याचा भार. ३. भरतवंशांतील सर्व पुरुषांमध्यें नीच अशा! ४. नरकासुराचा एक वानरमित्र. ५. दैत्यविशेष. ६. सर्व वस्तूला जें कठिण तें तुकड्याला कसें व्हावें? ७. साठ आहे संख्या ज्यांची अशी दानवांची शतें. ८. निर्मोचननगरीत सहा हजार राक्षस कृष्णाला बांधावयास तयार झाले होते. ९. शेषाला हि. १०. स्वर्गाला. ११. दुष्ट अशा केशी, अघ, कंस आणि पूतना यांच्या अंतकाला, कृष्णाला. १२. बेडकानें. १३. दृष्टीनें मारणारा. १४. सावध असलेला. १५. कालसर्प. १६. एकटा. १७. [माझें] शरीर. १८. अनंतकोटि ब्रह्मांडें ज्यांत आहेत अशा आपल्या शरीररूप घरांत. १९. आंगठ्यायेवढें.

दे हर्ष विश्वरूपप्रभुभास्कर[1] सुजननयननलिनांतें[2],
बहु ताप दे स्वतेजें खळघूकांतें[3] स्वभावमलिनांतें[4]. १२
भीष्म द्रोण विदुर कवि संजय निर्मळ तपःपर महर्षी
हे दिव्यदृष्टि देवुनि केले करुणाकरें[5] परम हर्षी. १३
देवानीं वाजविलीं वाद्यें तेव्हां सुखें अविरहितें[6],
होय मुहूर्तभरि भुवन बधिर चि सत्कविमुखें[7] अबधिर हि तें[8].१४
बहु पुष्पवृष्टि होय, ब्रह्मांडीं ही न माय परिमळ तो,
या प्रभुयशें पुरावा तिळ हि खळांचा, उरे चि परि, मळ तो. १५
धृतराष्ट्र म्हणे, 'प्रभुजी! संसारीं हा[9] कृतार्थ[10] हो, पाहो,
या जात्यंधासि[11] तुम्हीं डोळसपण पळभरी च ओपा[12] हो!' १६
त्या वृद्धा जात्यंधा राज्याला विश्वरूप दावाया
अद्भुतचातुर्याच्या निधिला[13] विधिला[13] हि लाज लावाया, १७
यत्प्राप्त्यर्थ[14] श्रीमद्दस्रशिर[15] हि गुरुपदीं सदा लवतें,
रविचें हि दृगघभंजन[16] अंजन कंजनयनें[17] दिलें लव[18] तें. १८
अंधत्व[19] अंधकूप चि, त्यांतुनि होवूनि दिव्यचक्षु निघे,
प्रज्ञाचक्षु क्षणभरि बहु सुख तें विश्वरूप लक्षुनि घे. १९
'वृद्धा! अगस्त्य[20] हो, हा मन्महिमामृतसमुद्र आटो, पी;'
ऐसें मनीं म्हणोनि प्रभुवर तें विश्वरूप आटोपी. २०
न वळे गतायुजन[21], तें उत्तम चि जसें सुवैद्य मानुनि घे,

---

१. विराटस्वरूप कृष्ण हा च सूर्य. २. सज्जननेत्ररूप कमलांना. ३. दुष्टरूप घुबडांस. ४. स्वभावानें पापी अशांस. ५. कृपेची खाण च अशा कृष्णें. ६. एकसारखी. ७. सत्कवींनी केलेल्या वर्णनांनी. ८. बधिर नसलेलें हि. ९. मी. १०. कृतकृत्य. ११. जन्मांधाला. १२. द्या. १३. साठा जो विधि त्याला. १४. ज्या अंजनाच्या प्राप्तीकरितां. १५. अश्विनीकुमाराचें मस्तक. १६. दृष्टिदोष घालविणारें. १७. कमलनयन कृष्णानें. १८. क्षणभर. १९. आंधळेपणा ही अंधकारयुक्त विहीर च होय. २०. अगस्त्य ऋषि. (यानें समुद्र प्राशन केला होता). २१. ज्याचें आयुष्य संपलें आहे असा मनुष्य.

सात्यकिकर धरुनि तसें तेथुनि यदुवंशपद्मभानु[1] निघे. २१
ज्ञानें चि जना हो, न प्राप्त वयें केवळ, स्थविरता[2] हो;
जरि बुद्धिवृद्ध असता, जैसा मेंडा[3] जळस्थ विरता हो! २२
जावूनि सभाद्वारापावेतों प्रभुवरासि पावाया[4],
अंध म्हणे, 'प्रभुजी! हा स्पष्ट अनीश्वर[5] म्हणोनि पावा वा. २३
दुर्मति दुराग्रही सुत आटोपायासि अंध अक्षम हा,
जो जो यत्न करावा तो केला म्यां तुम्हांसमक्ष महा.' २४
प्रभु मुरडोनि म्हणे, "हो! जन हो! जो परमअहितकर अरिसा
त्या सुतशिक्षेविषयीं[6] म्हणती, आपण अनीश, हें परिसा. २५
अजि बाह्लिक! अजि भीष्म! द्रोण! विदुर! हें तुम्हांसि कळलें कीं?
हे धृतराष्ट्र अनीश्वर, यांचें चाले न लेश बळ लेंकीं. २६
आलां बहु दूर, रहा, येतों धृतराष्ट्रजी! पुरे, परता,
कथितों धर्मासि असें कीं, 'यश दिधलें तुम्हीं भलें भरतां[7].'"
बोलेल कृपणवचन[8] स्वमुखें कां? काय देव कीनाशें[9]?
कीं भक्त कीर्तिनाश न साहे, साहेल देवकीनाशें[10]. २८
स्वरथीं चढोनि भगवान् मग जाय पुसावयासि आतेलीं[11],
तें चि वदूं, कोण रसिक गोघृतें[12] सोडुनि करील आ[13] तेला? २९
सांगे सुयोधनाचें मत संक्षेपें यदूद्वह[14] सतीतें,
धर्मासि[15] निरोप पुसे सुतमार्दव[16] आठवूनि हसतीतें. ३०

---

१. यदुकुलरूपी कमलास सूर्याप्रमाणें (विकसविणारा). २. वृद्धत्व. ३. मातीचें ढेंकूळ. ४. पोंचविण्याला. ५. असमर्थ. ६. त्या पुत्राच्या शासनाविषयीं. ७. आपल्या कुळांतील मूळ पुरुष जो भरत त्याला. ८. हलक्या मनुष्यासारखें भाषण. ९. यम. (यम इतका सामर्थ्यवान खरा, पण त्याची किंमत कृष्णापुढें काय? स्पष्ट बोलण्यांत तो यमाची ही परवा करणार नाहीं). १०. [प्रत्यक्ष] आपल्या आईचा नाश. ११. कुंतीला. १२. गाईचें तूप. १३. तोंड पसरील. १४. यदुनायक, कृष्ण. १५. धर्माला सांगावयाचा. १६. पुत्रांचा मवाळपणा, नेमळेपणा.

कुंती म्हणे, "वद असें त्या मखनयांसि कमळनयना! कीं,
परिसोत पूर्वज तुजा प्रेमें सुरंगीत अमळनय[2] नाकीं. ३१
वाटे सुभटें पुत्रें मेळविला विप्रसेवनीं नव ट.
वर्षोष्णसह जटिल वर, तरि काय बहुत तसे वनीं न वट? ३२
वर्णिति, रिपूंत समरीं दाखवितां बाहुबळ जना, भाट,
ब्रह्मा नामीं दुसरा योग्य, क्षत्रा न, जलजनाभा[4]! ट. ३३
जें सिंधुराजविजितस्वसुतातें[5] बोलिली सती विदुला,
तें परिस, सांगत्यें तुज यदुकुलकमळाकराचिया[6] विधुला[7]. ३४
विदुला म्हणे, 'अहा! रे! क्लीबा[8]! मंदा! कसा पळालास?
कां वांचलासि? अयशस्कर ऐसा तूं न कां गळालास[9]? ३५
अरि हरिल राज्य, मग तूं वरिशिल वृत्त्यर्थ[10] काय माधुकरी?
सुखकर सुकर्म टाकुनि, असुखकर कुकर्म कोण साधु करी?
मघौवन[11], 'संजय[12]' हें निजनाम हि बुडविलें तुवां दगडें!
झगडें यशोर्थे, अरिरथचक्राहीं स्पष्ट लोष्टसा[13] रगडें. ३७

१. देवानीं गायलेला. २. निष्कलंक न्यायाचार. ३. कुंती म्हणते, "वीरश्रेष्ठ धर्मानें ब्राह्मणांची सेवा करून करून आपल्या 'सुभट' ह्या पदवींत नवीन 'ट' ची भर टाकली, म्हणजे धर्म सुभटाचा (उत्तम योद्ध्याचा) सुभट्ट (उत्तम भटजी) झाला." धर्म मोठा सहनशील आहे; पण तेवढ्यावरून त्याला साधु म्हणतां यावयाचें नाहीं असें दर्शविण्याकरितां कुंती म्हणते, "केवळ पर्जन्य व ऊन यांचा त्रास सहन करितात म्हणून च जर जटाधाऱ्याना श्रेष्ठ समजावयाचें तर तसे वर्षोष्णसह व जटिल (लांबलांब पारंब्या वाढलेले) बहुत वटवृक्ष हि वनांत नाहींत काय?" ४. हे पद्मनाभा कृष्णा! ब्राह्मणांना 'भट्ट' या नांवांतील दुसरा 'ट' योग्य; पण क्षत्रियांना 'भट' या नांवांत दुसरा 'ट' योग्य नाहीं. ५. सिंधुदेशाच्या राजानें जिंकलेल्या आपल्या मुलाला (संजयाला). ६. यदुकुलरूप कमलसमूहाच्या. ७. चंद्राला. ८. षंढा! ९. गर्भामध्यें असतांना च गळून कां पडला नाहींस? १०. उपजीविकेकरितां. ११. माझें तारुण्य. १२. जयशाली. १३. मातीच्या ढेंकळाप्रमाणें.

जेणें लज्जित व्हावें स्वर्गी सहपूर्वजें तुज्या तातें,
परमानुचित पलायन कैसें केलें तुवां कुजाता! तें? ३८
मरण विहित, न पलायन, भीती धर्मज्ञराजकन्या या
अन्या याहुनि अधिका घडल्या ही न गणिती च अन्याया. ३९
साधूंसि बाहुज्याचा मत विजय जसा तसा चि वध मत, रे!
निजधर्माश्रित न बुडे, निजधर्मच्युत कधीं न अधम तरे. ४०
अधमा! तुवां मरावें, क्षण हि न बुडवूनि मान, वांचावें.
काळा! यासम अन्य हि जे असतिल, त्यां हि मानवां चावें.' ४१
तो संजय तीस म्हणे, 'पुत्राच्या इच्छितीस कां मरणा?
वांछिति शमा अकाम प्राज्ञ, इतर इच्छिती सकाम रणा. ४२
रडसील सस्नुषा कीं मज जरि देइल परासुता समर,
न म्हणेल स्वप्नीं ही शतपुत्रा ही परीं सुतासि 'मर.'' ४३
'जी व्यर्थ उभयलोकानुपयुक्त अपत्य वाढवी, ती तें
स्पष्ट खरीवात्सल्य, ज्ञाते जन म्हणति 'गाढवी' तीतें. ४४
निजलासि काय? उठ रे! जय पावतसे सदा समरशील,
उत्साह टाकितां तूं दैन्यें सांगेन सदास मरशील.' ४५
संजय म्हणे, 'नमस्ते जननि! जन निशाकरें जसा निवतो,
बोधें तसा निवालों, न हितकर गुरूपदेशासा शिवें तो.' ४६
विदुलोक्त करी संजय जिंकुनि समरांत सिंधुराज्याला;
सिंहीला तो चि उचित सुत जो मारूनि सिंधुरा ज्याला. ४७

---

१. वाईट–व्यर्थ जन्म ज्याचें अशा! २. क्षत्रियधर्म जाणणाऱ्या राजकन्या. ३. या पलायनाला. ४. क्षत्रियाचा. ५. मान्य. ६. अभिमान. ७. निरिच्छ. ८. ज्ञाते पुरुष. ९. स्नुषेसह. (माझ्या स्त्रीसह). १०. मरण. ११. जिला शंभर पुत्र आहेत अशी. १२. दुसऱ्याच्या मुलाला. १३. या लोकीं व परलोकीं ही नाहीं उपयोग ज्याचा. १४. गाढवीचें वात्सल्य. १५. युद्धोत्सुक. १६. स्त्रीसह. १७. तुला नमस्कार असो. १८. चंद्रानें. १९. वडील मनुष्यांच्या उपदेशासारखा. २०. शंकर. २१. विदुलेनें सांगितलेलें. २२. हत्तीला. २३. जगला.

सांग स्वसखयासि[1] असें, 'आकाशीं[2] त्वत्सूतकीं गगनवाणी
कीं, 'कुंति! हा[3] अरि वधुनि पद[4] साधिल तुज सुखा अग न[5] वाणी.
होतिल सफळ सकळ वचनीं हरिहरमुख[6] या बुधा सुर सहाय,
चित्तीं म्हणेल याच्या कीर्तिरसें जितसुधासुरस[7] 'हाय!'' ४९
तें[8] सत्य असो, तें ही जें युद्ध पुरांतका[9] महेशासीं,
महीरसुत्व[10] हि, श्रीस्त्रीकीर्त्यपहारकाम[11] हे शासीं[12].' ५०
भीमासि म्हणे, 'द्यूतीं नेलें जिंकूनि वित्त[13] भीमा! जें
तें न स्मरे, न तुमच्या वनवासाला हि चित्त भी माजें. ५१
सलतें मनांत दुष्ट ओढुनि नेली सभेंत कृष्णा तें,
स्मरली[14], त्वां हि उपेक्षा करितां, हरितां विरीस, कृष्णातें. ५२
त्या स्मरणें मन पडलें तापीं बहु, जेंवि तळमळत डागें[15],
हृदयें मोह[16] उघडिला जैसा ग्रीष्मांत तळेंमळ[17] तडागें[18].' ५३
'दावावें, यश जोडुनि, कुलजानें सुप्रसन्न वदन कुळा;'
प्रथम पुसोनि कुशळ मग जगदीशा! तूं असें चि वद नकुळा. ५४
'अयशस्कर तोकें[19] पळ हि मळवाया धाम बा! न रांगावें,
जरि न गमे[20] चि, तरि सुखें चित्ररचितरामवानरां[21] गावें, ५५
हें क्षत्रियेसि[22] समुचित,' ऐसा चि निरोप सांग सहदेवा,

---

१. आपल्या मित्राला (अर्जुनाला). २. तुझ्या जन्मकाळी. ३. अर्जुन. ४. राज्यपद. ५. कमीपणा. ६. विष्णुशंकरादिक देव. ७. कीर्तिरसानें जिंकलेला अमृताचा उत्तम रस. ८. तें आकाशवाणीचें भविष्य. ९. त्रिपुरासुराला मारणाऱ्या. १०. माझें वीरमातृत्व. ११. लक्ष्मी, स्त्री व कीर्ति ही हरण करण्याची आहे इच्छा ज्यांची अशा कौरवांना. १२. शिक्षा कर. १३. धन. १४. [द्रौपदी] स्मरली. १५. [लोखंडी सळईनें दिलेल्या] डागानें ज्याप्रमाणें तळमळतें. १६. अंतःकरणांत मोह उत्पन्न झाला. १७. तळांतील चिखल. १८. तळ्यानें. १९. मूल. २०. करमेना च. २१. चित्रांत काढलेल्या राम, मारुति इत्यादींस. २२. मला क्षत्रियकन्येला.

जो पांचांत कलास्कर तो माझा पुत्र मूर्तमह[1] ठेवा! ५६
कृष्णेसि सांग कृष्णा!" "तिळभरि हि तुझें उणें नसो शील,
त्वां साहिलें असें पळभर हि सर्वसहा[2] न सोशील. ५७
सति! तव सभाप्रवेशीं रामें[3] हि विलोकिलें परश्वश्रु[4],
निर्लज्जा कठिना[5] मी, मरतीच तदा भली परं श्वश्रू[6]. ५८
त्वां रक्षिलें, न आलें क्षम रक्षायासि मत्तनय, नातें;
असते क्षम, चरणनखा स्पर्शों देते न मत्तदृगनातें[7]. ५९
जन्हि बुडविलीस माझ्या पुत्रांहीं व्यसनगर्तलीनांहीं[8],
तन्हि न विटलीस, यांपरि सत्वें कोण्ही हि वर्तली नाहीं.' ६०
किंबहुना[9]? सांग तयां समयीं जें काय चांगलें कांहीं,
कृष्णा! मन्मत हें कीं, 'यश रक्षावें न आंग लेंकांहीं.' ६१
बा! गा! म्हण बहुतें पुरवाया स्वजनकाम[10] हा 'भागा.'
मागायाचें तुज हें, नाहीं म्हणसील कां महाभागा[11]!? ६२
पाहों नको मजकडे बा! निजबिरुदावलीकडे[12]चि पहा,
काय स्तनार्थिशिशुच्या[13] शब्द उचित सांत्वनीं पडे 'विष' हा?"
नमुनि निघे किमपि प्रभु न वदे, त्यावरुनि कां असें वाटे,

---

१. मूर्तिमान् उत्सव. २. सर्व सहन करणारी पृथ्वी. ३. भृगुराम—**पंत.** ४. परशोः अश्रूः—**पंत.** परशूचे अश्रु. 'अश्रु' शब्द संस्कृतांत नपुंसकलिंगी असल्यानें त्याचें पंतकृत 'अश्रूः' असें द्वितीयाबहुवचन चित्य होय. (त्या परशुरामानें हि आपल्या खांद्यावरील परशु, आपण दुष्टमर्दनाच्या कामी त्याचा यथोचित उपयोग करीत नाहीं म्हणून अश्रु ढाळीत असलेला पाहिला. वस्त्रहरणप्रसंगींच्या तुझ्या दुःखाचें निवारण आपणास करितां येत नाहीं, याबद्दल त्या कठोर मनाच्या परशुरामाला हि वाईट वाटलें, असा भाव). ५. कठिनहृदया. ६. सासू. ७. उन्मत्त लोकांच्या दृष्टीतें. ८. विपत्तिरूप खळग्यांत पडलेल्यानीं. ९. फार काय सांगूं! १०. भक्ताची (माझी) इच्छा. ११. भाग्यवंता! १२. आपल्या कीर्तिपंक्तिकडे. १३. स्तनपानाची इच्छा करणाऱ्या मुलाच्या.

कीं, 'कृत्वा दर्शयते प्राज्ञ' असा भाव कीं गळां दाटे. ६४
वृद्धांसि पुसे, स्वरथीं कर्णाला सबहुमान बाहुनि घे,
शार्ङ्गप्रमुखमहाभुजभुजगाधिपपूज्यमानबाहु निघे. ६५
प्रभुवर तेथुनि जातां, धरुनि मनीं फार कोप, देशाला;
भीष्म द्रोण पुन्हां ही करिति खळा तारकोपदेशाला. ६६
दुर्योधनासि न रुचे सांगति जें सदुपदेशपटु ते तें,
मधुररसीं उपदेशीं ज्वर खळ आणिति बळें चि कटुतेतें. ६७
घाली, होवुनि तिर्यग्दृक् नतमुख, भोंवयांसि तो गांठी;
केवळ हितोक्ति कृत्या, भासे त्या काळदृष्टि ज्या गांठी. ६८
भीष्म म्हणे, 'जो बहुमत ईश्वरसा सत्यलोकपाळाला
त्या वत्सासीं विग्रह? हा! आलें काय हो! कपाळाला?' ६९
द्रोण म्हणे, 'पुत्राधिक कीं पोषी नित्य शिष्टता पार्थ
त्या वत्सासीं विग्रह? हा! जालों काय शिष्ट तापार्थ?' ७०
जो वळला पळ लाजुनि न श्रीदेवर्षिला न पितरांला
वळला न ईश्वरास हि, तो दुष्ट वळेल काय इतरांला? ७१
मंत्र करुनि कर्णातें देवूनि निरोप जाय अरिपाणी,
ज्याचे पीती घटघट घटघट घडिघडि घरीं हि अरि पाणी. ७२

---

१. शाहणा मनुष्य करून दाखवितो. २. गाहिंवर आला. ३. इंद्रादिकांचे विशाल–पराक्रमी बाहू हे च कोणी मोठे सर्प त्यांस किंवा इंद्रादि वीरश्रेष्ठ व शेष यांस पूज्य आहेत बाहू ज्याचे असा श्रीकृष्ण. ४. उपप्लव्यनगराला. ५. हित-कारक अशा उपदेशाला. ६. चांगला उपदेश करण्यांत प्रवीण. ७. ज्वर व खळ क्रमानें मधुररसीं व उपदेशीं कटुतेतें (कटूपणाला) आणिती. ८. वक्रदृष्टि. ९. नम्रमुख. १०. राक्षसी. ११. ब्रह्मदेवाला. १२. धर्मराजाशीं. १३. कलह, युद्ध. १४. नारदाला. १५. धृतराष्ट्र व गांधारी यांस. १६. कृष्णाला. १७. चक्रपाणी, कृष्ण. उत्तरार्ध—ज्या कृष्णाचें घरीं सुद्धां स्मरण होतां च त्याचे शत्रु भीतीनें घटकोघटकीं घटाघटा पाणी पीत असत, मग प्रत्यक्ष दर्शन झाल्यावर काय विचारावें, असा श्रीकृष्ण.

अंध म्हणे, 'रे संजय! जो या दुर्बुद्धिवायसा[1] गमला
[2]प्रभुहंस अहित, तेणें केला तो मंत्र[3] काय सांग मला.' ७३
श्रीकृष्ण म्हणे, 'कर्णा! तूं कुंतीचा कुमार कानीन[4],
[5]त्वद्वदनोत्थ न पडला अर्थिजनांच्या[6] कधीं हि कानीं नँ[7]. ७४
ऐसा वदान्य[8] विद्वान् विश्रुत[9] तूं शुद्धविप्रजनदास
चाल, भजोत भ्राते तुज, चातक भजति जेंवि वनदास[10]. ७५
देईल अजातारी मद्वचनें आजि राज्य अभ्रात्या[11].
भ्रात्या न वळेल कसा? वळवील चि धर्मवायु[12] अभ्रा त्या. ७६
सानुजसुत[13] धर्म तुला नमिल, सयादव करीन मीं नमन,
[14]सच्चित्त गुर्वनादरें[15] तोयानादर[16] करी न मीनमनें[17]. ७७
राज्याभिषेक करितिल तुज मजसह विप्र भूमिप[18] दरानें[19];
किंबहुना? घेइल तव तांबोळ क्षिप्रं[20] भूमि पदरानें. ७८
चाल कसा, हो राजा, मातेच्या[21] मानसासि दे सुख, गा! •
यांचा[22] तुज काकांचा सहवास जसा सितच्छदा[23] सुखगा[24].' ७९
कर्ण म्हणे, 'बा! देवा! वदसि स्नेहें चि बा! दयालो! हें;
[25]भटकरगें जोडावी स्पर्शमणीची[26] कसी दया लोहें[27]? ८०

---

१. [दुर्योधनादि] दुर्बुद्धिरूप कावळ्यांला. २. कृष्णरूप हंस. ३. कृष्णाने जाते वेळी कर्णास आपल्या रथावर घेतले होतें. (मागें ६५ वी आर्या पहा.) अर्थात् तेव्हां त्याच्याशी झालेली मसलत. ४. कौमार्यावस्थेत झालेला मुलगा. ५. तुझ्या तोंडून निघालेला. ६. याचकांच्या. ७. नकार. ८. दाता. ९. प्रसिद्ध. १०. मेघास. ११. भावावांचून इतरास हि. १२. धर्माचरणरूप वायु. १३. बंधु व पुत्र यांसह. १४. सज्जनांचें मन. १५. मोठ्या लोकांचा अवमान. १६. जलाचा अनादर. १७. माशांचें मन. १८. राजे. १९. शंख—**पंत.** २०. लवकर. (पृथ्वी तुझें भाषण आनंदानें मान्य करील—सर्व जग तुझी आज्ञा पाळील, असा भावार्थ). २१. कुंतीच्या. २२. दुर्योधनादिकांचा. २३. शुभ्र आहेत पंख ज्याचे त्या. २४. चांगल्या पक्ष्याला. (राजहंसाला). २५. योद्धयाच्या हातांतील. २६. परिसाची. २७. लोखंडानें. (शस्त्रानें).

मातृत्यक्ता[1] मजला राधाहस्तीं दिलें अधिरथानें,
मज पाजायां प्रेमें पय[2] पळ धरिती तिचीं न थिर थानें. ८१
निष्फळ कसें करूं मा! बा! परिहृतसर्वभक्तनराधे![3] तें?
मेल्याबांधुनि घावें ओढुनि सुतशोकवतन[4] राधेलें? ८२
दुर्योधन नाथांचा, राजा मीं, सर्व राज्यभोग मला,
मूर्त नरक नरकाविच्या[5] हृदयाला, जो कृतघ्न, तो गमला. ८३
संस्कार विवाहावधि[6] केले माजे यथोक्त[7] सूतानें[8],
निर्मळपणें[9] निघावें रक्तपटांतूनि[10] केंवि सूतानें? ८४
समरमख[11] चि होवूं द्या, क्षत्रिय सेवूत तल्प[12] न गदानीं[13],
पुण्य रणमरणदानीं[14] वीरां जें, तें न कल्पगदानीं[15]. ८५
पतितांसि[16] सांवरी मृदु शुचि[17] हा उपदेश केशवा! तूळ[18],
जैसा अंबार्पित[19] आतिरुग्णांसि[20] पदार्थलेश वातूळ. ८६
श्रीकृष्णजी! करावा कैसा विश्वासघात अवसानीं[21]?
युद्ध कसें न करावें? आम्हां हा युद्धलाभ नवसानीं! ८७
तरि मग उरलें काय? प्रभुजी! त्यजिल्या जरि प्रतिज्ञा[22] त्यां
न च सोडवेल देवुनि धीर भरवसा अरिप्रति, ज्ञात्या! ८८
राज्य न करील, देइल धर्म मला उमजतां चि हें नातें,
देइन सुयोधना मीं तेव्हां होइल तुम्हांसि हें नों[23] तें. ८९

---

१. कुंतीनें टाकलेल्या. २. दूध. (मला दूध पाजण्यांत तिला एका पळाचा हि विलंब सहन होत नसे, इतकें मजवर तिचें प्रेम आहे). ३. दूर केली आहे सर्व भक्त जनांची चिंता ज्यानें अशा कृष्णा! ४. पुत्रशोकरूप जहागीर. ५. नरपंडितान्च्या. ६. लग्नापर्यंत. ७. शास्त्रविहित. ८. अधिरथानें. ९. शुभ्रपणानें. १०. तांबड्या वस्त्रांतून. ११. युद्धयज्ञ. १२. शय्या. १३. रोगानी. १४. रणांतील मरण देण्यांत. १५. कल्पवृक्षाचें दान करण्यांत. १६. पातक्यांस, (पक्षीं) पडणारांस. १७. शुद्ध. १८. कापूस. १९. आईनें दिलेला. २०. अत्यंत अजाऱ्यास. २१. शेवटीं. २२. पूर्वीं केलेल्या अर्जुनवधादि प्रतिज्ञा. २३. कर्णाचा लाभ अथवा राज्याचा लाभ यांपैकीं कोणता हि होणार नाहीं.

आटोपिला न पहिला, तो आटोपेल काय गा! ऊत[1]?
ओढा यश; कवि, होउनि रोमांचव्याप्तकाय[2], गाऊत. ९०
धारातीर्थीं[3] च मिळे सद्गति सत्कीर्ति शुद्धि अधमातें,
राज्यप्रदभोग नलगे, द्यावा देवा! रणांत वध मातें. ९१
मज समजलें प्रभो! हें त्वद्दृष्टिपुढें उरेल न क्षत्र[4];
रवि कालरुद्रदृष्टिसि[5] न पुरे, तेथें पुरेल नक्षत्र[6]? ९२
तूं स्वाश्रितप्रतिज्ञा[7] करिसिल, न धरूनि शस्त्र, सख्या, गा!
उरतिल कैसे करिते जाले जे, हरुनि वस्त्र, सत्यागा[8]?' ९३
देव म्हणे, 'राज्य नको? उपदेश[9] अयोग्य काय हे माहिम्या?
क्लीबाला कन्यासी तुज कां द्यावी बळें चि, हे मघि, म्या? ९४
जेथें भीम धनंजय, बहुदुःसह वासवा[10] रणाजिर[11] तें;
हरिलंघन असतां ही बळिगजसहवास[12] वारणा जिरतें? ९५
धनदानें[13] अधनाचा तुमचा तैसा चि काम रणदानें[14]
म्यां पुरविजेल, द्यावीं स्वैरगें[15] इतरें न कां मरणदानें? ९६
जा, सर्व सिद्ध व्हा; जरि आहे उद्युक्त मानस मराया,
सम[16] रायास तुम्हांस हि भीमार्जुन वरद[17], शीघ्र समरा या. ९७

---

१. दुर्योधनप्रेमरूप दुधाचा ऊत. २. आनंदाच्या शहाऱ्यानीं व्यापलें आहे शरीर ज्यांचें असे. ३. शस्त्रधारारूपी तीर्थांत. (रणांगणी). ४. क्षत्रिय. ५. कल्पांत-रुद्राच्या दृष्टीला. ६. क्षुद्र तारा. ७. आपल्या आश्रितांची (पांडवांची) प्रतिज्ञा. ८. सत्यपराध—पंत. सति द्रौपदीचा अपराध. ९. माझा उपदेश तुझ्या कीर्तीला अयोग्य आहे काय? १०. इंद्राला. ११. रणांगण. १२. बलिष्ठ हत्तींचा सहवास असला म्हणून हत्तीला सिंहाचें उल्लंघन घडणार नाहीं. १३. द्रव्यदानानें. १४. युद्धरूपी दानानें. १५. कल्पवृक्षानें इतरें मरणदानें कां न द्यावीं?—कल्प-वृक्षाला सर्व इच्छा पूर्ण करतां येतात, मग त्यानें मरणाची इच्छा तरी कां पूर्ण न करावी? १६. सारखे. १७. भीमार्जुन रायास हि व तुम्हांस हि समवरद= भीमार्जुन तुमची व इतर राजांची हि इच्छा सारखी च पूर्ण करतील.

देईल कुरुक्षेत्रीं धर्म प्रभुवर तुम्हां निधनदानें[1]
धनदानें[2] जसि येणें न दिलीं उदकें तथाविध[3] नदानें.[4] ९८
कर्ण म्हणे, 'बा! वचना मान्य न जालों म्हणों नको, पावें,
वध्यें[5] 'वधा चि' म्हणतां, प्रभुनें आग्रह म्हणोन कोपावें? ९९
सत्य उपदेश आम्हीं वरिचेवरि भव्यहेतु[6] झेलावे,
जाणोनि सर्व, देवा! लाविसि कां बोल? हे तुझे लावे.[7] १००
स्वप्नांत पाहिलें नृप शांतनव द्रोण हा[8] हि दाता हे,
घेऊनि उष्ट्रयानीं[9] बैसुनि दक्षिणदिशेसि जाताहे. १०१
रक्तोष्णीषधर[10] सकळ सुश्वेतोष्णीषधर[11] तिघे मात्र,
कृप कृतवर्मा अश्वत्थामा मलयजरजोधवलगात्र.[12] १०२
शुभ्रसहस्रस्तंभ[13] प्रासादीं धरुनि शुभ्र माल्यालें[14]
चढला धर्म श्वेतोष्णीषा दत्तोडुपभ्रमा[15] त्याला. १०३
सहदेव नकुळ सात्यकि भीमार्जुन धर्म तूं हि बापा! हे
सप्त तुम्हीं श्वेतगजीं, ऐसें स्वप्नांत कर्ण हा पाहे.' १०४
श्रीकृष्ण म्हणे, 'बहुधा मरणार चि हे समस्त सुपदेश,[16]
कीं तव हृदयें माजा हित हि स्वीकारिला न उपदेश.' १०५
कर्ण म्हणे, 'भेटि असी परलोकीं मात्र बा! दयालो! कीं
कलहीं स्नेह न राहे, हे दुर्लभ म्हणुनि पाँद[17] या लोकीं.' १०६
ऐसें म्हणोनि कर्ण प्रभुला कडकडुनि भेटला सुचिर,[18]
मुग्धांस[19] हि जडितकनकमरकतनग[20] न गमला तसा रुचिर.[21]

---

१. मरणदानें. २. द्रव्यदानें. ३. तशा प्रकारचीं. ४. मोठ्या नदीनें. ५. वध करण्यास योग्य अशा मनुष्यानें. ६. कल्याणकारण. ७. खेळ. ८. मी कर्ण. ९. उंटाच्या वाहनावर. १०. तांबडें पागोटें घातलेले. ११. अति शुभ्र पागोटे घातलेले. १२. सुवासिक चंदनानें शुभ्र आहे शरीर ज्यांचे असे. १३. शुभ्र आहेत हजार खांब ज्याला अशा. १४. पुष्पाला. १५. उत्पन्न केला आहे चंद्रकांतीचा भ्रम ज्यानें अशा. १६. चांगल्या राज्याचे स्वामी. १७. पूज्यपाद असे आपण श्रीकृष्ण. १८. पुष्कळ वेळ. १९. भोळ्या मनुष्यांस. २०. जडविला आहे सोनें व पाच यानी असा दागिना. २१. सुंदर.

झाला मंत्र असा, मग आला नगरांत कर्ण परतोन,
पर तो न प्रभु, कोपे वरि पैरता पूर्ण, आंत पैरतोन. १०७

अध्याय अकरावा.

विदुर म्हणे, 'बाइ! पृथे! यांसम विश्वांत हे महाखळ गे!
गुरु अंध अंधकूप चि, याचे दुर्योधनादि सुत खळगे. १
वरकड उगेचि, सर्वानर्थांचा एक अंध हा निकर,
कीं राधासुत, दोघे हे कुरुकुळकुशळकीर्तिहानिकर.' २
कुंती त्यासि म्हणे, 'हो! भावोजी! शिशुपणीं असें घडलें,
मत्पुत्ररत्न पदरीं राधेच्या मद्दुरीहितें पडलें. ३
जावूं दिलें परकरीं निजशस्त्र तसें अपत्य हा! हा! तें,
बा! निजघात अधैर्यें म्यां केला आपुल्या चि हा हातें. ४
येइल मनासि तुमच्या, तरि हें नातें तयासि कळवीन,
पळवीन [11]भ्रम, चित्त [12]स्नेहगुणें [13]आकळूनि वळवीन.' ५
विदुरानुमतें कुंती गंगातीरीं सुताकडे गेली,
न कळत [14]तदुत्तरीयच्छायेंत उगी च ती सती [15]ठेली. ६
कर्णाचा नियम असा ब्रह्मजप करीत निश्चळ रहावें,

---

१. परंतु. २. शत्रुत्व–पंत. ३. शत्रुत्वेन ऊन–पंत. शत्रुत्वानें रहित. ४. या कौरवांसारखे महाखळ कौरव च होत. ५. अंधकारयुक्त विहीर. ६. समूह–पंत. ७. कुरुवंशाचें कल्याण व कीर्ति यांचा नाश करणारे. ८. बाल्यावस्थेंत. ९. मत्+दुर्+ईहितें=माझ्या दुष्ट कृत्यानें. १०. भ्याडपणानें. ११. 'मी राधेचा मुलगा आहें' हा भ्रम. १२. प्रेमरज्जूनें. १३. बांधून. [illegible] त्याच्या अंगावरील वस्त्राच्या छायेंत उभी राहिली.

तापेल पृष्ठ[1] तोंवरि रविचें मंडळ निरंतर पहावें. ७
नियमांतीं कुंतीतें पाहुनि म्हणे धरुनि राम मनीं,
'राधेय आधिरथि[3] मीं तुज नमितों, काय कार्य आगमनीं?' ८
कुंती कर्णासि म्हणे, "वत्सा! कौंतेय तूं, न राधेय[4];
'राधे!' यथेष्ट म्हण, परि कर्णा! कर्णासि फार बाधे 'यें.'[5] ९
हे[6] मात्र न ऐकवती, सुखद मला मनुदुमिलित[7] रा धे य;
कानीन पुत्र माजा, कर्णा! कौंतेय तूं, न राधेय. १०
रविचा औरस[8], पांडुक्षेत्रज[9] तूं, पाळिलें अधिरथानें,
स्रवति पय न, न पैरिसती[10], जाणों हीं जाहलीं बधिर थानें[11]. ११
मुग्धत्वें[12] त्यजुनि तुला चुकल्यें, आतां स्वबंधु रक्षावे,
साधो! धर्मादि[13] त्वां अनुज स्वतनुजसमान[14] लक्षावे. १२

---

१. पाठ. २. ही आर्या लिहून झाल्यानंतर कवीनें पुढील दोन आर्या लिहून लगेच त्या खोडून टाकल्या आहेत, असें पुढील आर्यांचे क्रमांक अचूक आहेत यावरून स्पष्ट होत असून, कवीनें आपला वर्णनौघ हि वळविला असल्याचें कळून येतें.

नियमांतीं कुंतीतें पाहुनि सत्पुत्र तो करी नमन;
प्रार्थूनि म्हणे, 'आज्ञामृतपानें तृप्त मीं करीन मन.' ८
त्यासि तदुत्पत्तिकथा सांगोनि म्हणे, 'स्वबंधु रक्षावे;
पुत्रा! धर्मादि त्वां अनुज स्वतनुजसमान लक्षावे.' ९

३. अधिरथाचा मुलगा. ४. राधेचा मुलगा. ५. 'राधे' या शब्दापुढें जोडलेला 'य' वर्ण. ('राधा' शब्दानें मला त्रास होत नाही; पण 'राधेय' या शब्दानें —मी राधेचा मुलगा आहें असें म्हटल्यानें—त्रास होतो. ६. 'रा' 'धे' 'य' हे वर्ण. ७. 'म' 'नु' 'दु' या वर्णांनी युक्त. 'रा' 'धे' 'य' या अक्षरांपुढें क्रमानें 'म' 'नु' 'दु' हीं अक्षरें जोडिलीं असतां होणारे 'राम, 'धेनु,' 'यदु,' हे शब्द मला फार प्रिय आहेत. ८. स्ववीर्योत्पन्न. ९. पांडुपत्नीच्या (माझ्या) ठिकाणीं झालेला. १०. [पुत्राच्या मधुर शब्द] ऐकती. ११. प्रेमानें पान्हा फुटावयाचा तो फुटत नाहीं, असा भाव. १२. मूर्खपणानें. १३. धाकटे भाऊ. (धर्मादि). १४. आपल्या मुलाप्रमाणें.

ज्येष्ठ श्रेष्ठ प्रेष्ठ[1] प्रभु तूं, देतिल तुला पद भ्राते,
'जी जी' म्हणतिल, चरणीं वाहतिल धना यशा अद[2]भ्रा ते.
सेवावें सेळीचें कीं रसिकें घेनुचें रस[3]वेंराज्य?
त्वां सर्व अनुभवावें भ्रात्यांसह हें य[4]शःप्रसव राज्य.　　१४
सोडुनि सूतसुयोधनपक्षातें झडझडोनि बा! निघ रे!
वि[5]घरो दायादांचें[6] बळ मन, ढेकुळ जसें जळीं विघरे.　　१५
तूं आत्[7]मासा, पंचप्राण तसे बंधु सत्य, बापा! हें,
नांदा एकत्र, नको द्वेष करूं, मजकडे[8] चि बा! पाहें.　　१६
बा! कर्णा! तूं अर्जुन रामजना[9]र्दनसमान साजाल,
हंस तसे साधूंच्या सोडूनि तुम्हीं न मा[10]नसा जाल.　　१७
जेंवि महा[11]ध्वरवेदीमाजि स[12]सुर सत्य[13]नायक विराजे,
तेंवि वि[14]रोज स्वपदीं भ्रात्यांसह, वर्णितील कवि राजे."　　१८
कुंतीव[15]चोवसानीं सूर्यापासुनि असी निघे वाणी,
'सत्य पृथोक्ति, गुरु[16]वचननिरता सुखकीर्तिची नसे वाणी.'　　१९
कर्ण म्हणे, "सन्माता तोकीं सुख व्हावया असु खरचिती,
किंवा, नेत्रें झांकुनि, व्हाया सुख आपणा, अ[17]सुख र[18]चिती?　　२०
माजा घात पुरवला तुज, त्यांचा मात्र घात पुरवेना!
काय असें अ[19]घ? विटलें कां त्वन्मन मज, जसें स्वपुर वेनां[20]?　　२१
न म्हणेल काय माता, 'व्हावा लोकांत आत्मज न नीच'?
रक्षील, धर्म रक्षुनि, जी ती भलती हि आत्मजननी च.　　२२

---

१. अत्यत प्रिय. २. पुष्कळ. ३. मर्व रमात श्रेष्ठ असें तृप. ४. कीर्तींचा उद्भव ज्यापासून असें. ५. विरून जावो. ६. भाऊबंदाचें, शत्रूंचें. ७. आत्म्यासारखा. ८. माझी तरी कीव कर. ९. बलराम व कृष्ण यांसारखे. १०. सरोवरविशेष (पक्षीं) अंतःकरण. ११. मोठ्या यज्ञवेदिकेमध्यें. १२. देवासह. १३. ब्रह्मदेव. १४. शोभ. १५. कुंतीच्या भाषणाच्या शेवटीं. १६. वडिल मनुष्यांच्या आज्ञा पाळणारास. १७. दुःख. १८. देत्ये. १९. पातक. २०. या नांवाच्या जुलमी राजाला.

अरि हि न करिल असें त्वां केलें, कां नख न लाविलें [1]जननीं?
जन नीच मज न म्हणते, परि काय करील [2]नियतिला जननी?
कृष्णें जसी यशोदा त्यजिली, तसि न त्यजीन राधा मीं,
[3]ती यातना न नरकीं होय, कृतघ्ना न जी नरा धामीं. २४
[4]वसु जेंवि [5]वासवाच्या, माज्या सानुज सुयोधन मनातें
रंजवितो, मज करितो सर्व [6]तदाश्रितसुयोध नमनातें. २५
अर्जुनवधप्रतिज्ञा केली ती कसि [7]दहांत सोडावी?
तोडावी कुरुपतिची प्रीति कसी म्या? अकीर्ति जोडावी? २६
म्हणतील प्रकट सकळ लोक मज [8]त्वन्मतानुगा 'भ्याला,'
यावें कर्पूराच्या काय [9]मेषीगर्भसाम्य गाभ्याला? २७
मारीन अर्जुनास चि समरीं, धर्मादिकां न चवघां मीं,
[10]करिच्या मदीं [11]अळिस जी बहुतीं हि मिळेल काय चव घामीं?
[12]म्हणतों मीं च, नतजननमरण हरी, परम सुख करी नवधा
यद्भक्ति, तत्सख्याच्या प्रभु कवण म्हणेल 'मीं करीन वधा?' २९
जा, भागलीस, [13]कल्पद्रुमसंश्रितकाम कां न पुरतील?
स्वस्थ रहा, पांच तुझे सुत सार्जुन कीं सकर्ण उरतील." ३०

---

१. उपजतां च [गळ्याला] नख कां लावलें नाही ? २. नशीबापुढें आई काय करणार? ३. जी यातना नरकांत भोगावी लागते, ती च कृतघ्न मनुष्याला घरांत भोगावी लागते. कृतघ्न मनुष्याचें अंतःकरण च त्याला निरंतर टोंचत असतें, असा भाव. ४. अष्टवसु. (देवयोनिविशेष). ५. इंद्राच्या. ६. त्या दुर्योधनाचे आश्रित योद्धे. ७. चारचौघांत. ८. तुझ्या मताप्रमाणें वागणाऱ्या मला. ९. काजळाचें सादृश्य. १०. हत्तीच्या. ११. भुंग्याला. १२. ज्या कृष्णाची नवविधाभक्ति भक्तजनांचें जन्ममरण दूर करून त्यांस सुख देते, त्या कृष्णाच्या मित्राला मी मारीन असें म्हणण्याची कोणा प्रभूची छाती आहे? तथापि मी च केवळ तसें म्हणतों, यावरून माझा पराक्रम किती आहे हें तूं जाण, असा अर्थ. १३. कल्पवृक्षाचा (श्रीकृष्णाचा) आश्रय करणाराचे मनोरथ.

कुंती म्हणे, 'अभयवर आत्मा, आम्हीं जडें असों देहें,
बहु तुजपुढें न वदवे, यश जोडीं, स्मरण बा! असों दे हें.' ३१

आलिंगुनि कर्णातें भिजउनियां अश्रुनीं पृथा परते,
चित्तीं म्हणे, '[2]सखे जे होती, फिरतां चि विधि, वृथा पर ते.'

सुज्ञ म्हणति, 'कोपावा विधि, परि [3]ज्याचे न पाय कोपावे,'
धर्माप्रति [4]वात्सल्यस्वीकृतदूतत्व देव तो पावे. ३३

भेटुनि अजातरिपुला संक्षेपें वृत्त कथुनि आधीं, तें
रात्रौ सविस्तर कथी, त्याच्या नाशावयासि आधींतें. ३४

कृष्ण म्हणे, "खळ न वळे, कथिला [6]धर्मार्थलाभ [7]सुगम हि म्या
श्रमले नारद कण्व हि बोधुनि त्या [8]मूर्तपापयुगमहिम्या. ३५

भीष्में स्वकथा कथिली, '[9]सत्यवतीप्राप्तिकाम जाणूनीं,
होऊनि [10]ऊर्ध्वरेता शीघ्र दिली ती पित्यासि आणूनीं. ३६

दिधलें विचित्रवीर्या सत्यवतीच्या सुता [11]पद भ्रात्या,
त्याचे विवाह, [12]तन्मृति ऐशा कथिल्या कथा [13]अदभ्रा त्या. ३७

प्राणांस ही त्यजिति परि न त्यजिती क्षण हि जीप्रति ज्ञाते,
कथिली [14]मातेच्या ही वचनें त्यजिली न जी प्रतिज्ञा, ते. ३८

जन्म व्यासापासुनि कथिलें धृतराष्ट्रपांडुविदुरांचें,

---

१. तूं दिलेला 'अर्जुनेतरांस मी मारणार नाही' हा अभयवर आमचा आत्मा—प्राण आहे; त्यावांचून हे आमचे देह चेतनारहित होत २. दैव फिरले म्हणजे जे मित्र ते च निष्कारण शत्रु होतात. ३. ज्या कृष्णाचे. ४. प्रेमानें अंगिकारिलें आहे दूतत्व ज्यानें. ५. आला. ६. धर्म व अर्थ या पुरुषार्थांची प्राप्ति. ७. सुलभपणें. ८. मूर्तिमंत पापयुगाचा (कलियुगाचा) महिमा च अशा दुर्योधनाला. ९. सत्यवती प्राप्त व्हावी ही [पित्याची] इच्छा. १०. ब्रह्मचारी. ११. राज्य-पद. १२. त्या विचित्रवीर्याचें मरण. १३. पुष्कळ. १४. सत्यवतीच्या; 'गृहस्थाश्रमी होऊन प्रजोत्पादनानें वंशरक्षण कर,' या आज्ञेवरून हि.

सर्वासुखदाराजकपीडितलोकाधिशैलभिदुरांचें[1]. ३९
क्षितिनें[2] अंध त्यजिला, वरिला जो पांडु उचित राज्याला;
चाखील तैल रसैना[3] काय त्यागूनि शुचितरा[4] ज्याला? ४०
विश्व ज्येष्ठ श्रेष्ठ प्रेष्ठ[5] असें ज्या स्वपितृनिभा[6] गातें,
तो पांडव धर्म कसा सांग नव्हे योग्य या विभागातें? ४१
गाती अजातरिपुच्या हे सर्व परा सुयोधना! महिम्न्या[7],
द्यावी त्यास चि वसुधा उरवूनि परासुयोधनाम हि[8] म्या. ४२
तात[9] चि योग्य नव्हे, मग राज्याला योग्य तूं कसा? वद, रे!
पद रेखिलें कपाळीं विधिनें त्यांच्या[10], तुज्या अयश सद्रे[11]!'
ऐसें बहु भीष्म वदे, गुरु[12] हि म्हणे, 'मिळुनियां स्वभावांसीं
भोगीं राज्यसुख; वृथा कां करिसी भेद सुस्वभावांसीं[13]? ४४
हा[14] ब्राह्मण भीष्माश्रित[15] साक्षात् त्वद्दत्तवृत्ति[16] कारा या,
सद्हितजनसंपर्कें[17] सुकृताची होय मृत्तिका, राया! ४५
मीं गुरु त्यांचा तुमचा, त्यांचें तुमचें हि सत्य जें विहित,
तें चि कथावें म्यां, या अश्वत्थाम्या सुतासि जेंवि हित. ४६
धर्माला भीष्मप्रभुवचनें राज्यार्धभाग दे, वांचें[18];
न भलें आग[19] भल्यांचें, क्षण तरि हि पचेल आग देवांचें? ४७
जिकडे नदीज तिकडे मीं, मन्मन अंक्षकाळके[20]तुकडे[21];

---

१. सर्वांस दुःख देणारी जी अराजक स्थिति तीमुळें त्रस्त झालेल्या लोकांच्या चिंतापर्वतास वज्राप्रमाणें फोडणाऱ्या. २. पृथ्वीनें. ३. जिह्वा. ४. अति निर्मळ अशा तुपाला. ५. अत्यंत प्रिय. ६. स्वपितृतुल्य अशा. ७. श्रेष्ठ महिम्न्या. ८. मृतवीरांचें नांव हि न उरवितां, अर्थात् युद्धप्रसंग न आणितां किंवा शत्रूंचे प्राण आणि योद्धयांचें नांव न उरवितां, म्हणजे निष्कंटक करून. ९. धृतराष्ट्र. १०. धर्माच्या. ११. सज्जनशत्रो! १२. द्रोणाचार्य. १३. चांगला आहे स्वभाव ज्यांचा अशा पांडवांशीं. १४. मी द्रोण. १५. खोडलेला पाठ—**त्वदाश्रित.** १६. तूं दिलेली उपजीविका मला केवळ तुरुंग आहे. १७. सज्जनशत्रूंच्या संगतीनें. १८. जीव बचाव. १९. अपराध. २०. हनुमान्—**पंत.** २१. अर्जुन—**पंत.** हनुमान आहे ध्वजावर ज्याच्या तो.

सोडुनि सदन्न सेविल कोण सुधी[1] अशुचि बाळकें तुकडे?'

विदुर हि सभेंत वदला तातातें, तें हि आयका सारें,

केविनें चि तृप्ति कर्णां द्यावी, तृषितासि काय कासारें? ४९

'लीळेनें उद्धरिला स्पष्ट बुडाला चि वंश पैर मागें;

कां आजि बुडों देतां या पामर[4]पापपौत्रपरमागें? ५०

बुडविल कुळ हा लोभी, हा क्रोधी, हा असाधु, हा कामी,

कां न तुम्हीं ही परिसा? मारित आलों अशा चि हाका मीं.

बापाजी! आम्हीं हीं चित्रें, तुमचा अनुग्रह चितारी,

निर्मुनि शोभवुनि पदीं स्थापुनि पूजुनि अनुग्रह चि तारी. ५२

गेली वृद्धपणीं मति[6], जोडा सुतपोवनांत सुतपातें,

धृतिला पळउनि मूर्छा न शिरो तुमच्या मनांत सुतपातें. ५३

द्या धृतराष्ट्रांसि, चला, ही जसि तसि वृत्ति[9] ती न सापांया,

कीं सदनांतुनि काढा, न करूनि उपाय, तीनें[11] सापा या. ५४

राज्य कराल तरि, जना तारुनि, आपण तराल रीघवसे[12];

त्या काय राज्य, जेथें कामक्रोधादि दुस्तराघ[13] वसे? ५५

स्वपर[14]विनाशोपेक्षा कां करितां? व्हा प्रसन्न, यश रक्षा.

भोगार्थ[15] काय रामें होऊं न दिलें कळत्र[16] वश रक्षा[17]?' ५६

चिंताग्नीनें अंतःसंतप्ता सर्वकाळ, जी चुल, ती

---

१. शाहणा. २. तृषितास सरोवर जी तृप्ति देते, त्यापेक्षां विद्वज्जनांच्या बोधपर भाषणानें होणारी तृप्ति अधिक श्रेष्ठ होय, असा भाव. ३. परंतु. ४. क्षुद्र व पापी असा जो नातु दुर्योधन त्याच्या मोठ्या अपराधानें. ५. आपली कृपा च आम्हांला जन्म देऊन, शोभा देऊन, राज्य देऊन व मान देऊन शत्रूपासून रक्षिते. ६. म्हातारपणीं बुद्धिभ्रंश झाला. ७. पुत्रपतनानें. ८. वनांत जाऊं चला. ९. स्थिति. १०. सनाश–पंत. ११. कर्ण, दुर्योधन व शकुनि. १२. दाशरथी रामासारखे. १३. भयंकर पाप. १४. आपल्या व दुसऱ्याच्या नाशाच्या कारणाचा उपेक्षा–हेळसांड. १५. [केवळ] भोगसुखासाठीं. १६. स्त्री. (सीता). १७. रावण–पंत.

बहु बदली, बाहतसे बहु तुमची सर्व काळजी चुलती. ५७
"दुर्यो[2]धना! तुझे हे [3]जन्मप्रद, हे हि विदुर भावोजी,
यांसह म्हणत्ये होउनि बद्धांजलि ज्यांसि कुरुसभा 'वो! जी!'
दे[4]वव्रत मामाजी प्रभु यांचें राज्य, भारतापसदा!
गुरुचा प्रसाद नसतां हरिस हि दे राज्यभार ताप सदा. ५९
भज यांला, हे [6]कामद ईश्वर, हितबोध परिस, हे व्यास,
धर्मासीं सख्य करीं, स्वप्नीं हि करूं नको चि हेव्यास. ६०
हे[7] ही पांडु हि विदुर हि या यांच्या भोगमूर्ति, हे शिव रे!
पा[9]ण्यापरीस पातळ करिते तुज, परि नव्हेत हे शि[10]वरे. ६१
धर्मन्याय पहातां, धर्मास चि सर्व राज्य ओपावें,
मामाजीनीं तुजवरि त्या द्यूतोप[11]क्रमीं च कोपावें. ६२
[12]द्यावें सर्व जिहीं जें, अर्ध, करुनि साम, देववावें तें,
'हूं' म्हण, भेटों आला तुज पसरुनि वामदेव बा[13]हेतें. ६३
श[14]क्रास हि न मिळालें, मूर्खा! मिळतें कसें तुला यश तें?
महि[15]षघ्नीभंग रणीं करिजेल प्रा[16]कृतें लु[17]लायशतें?" ६४
धृतराष्ट्र म्हणे, "पुत्रा! सो[18]मापासुनि ययाति जो सा[19]वा,

१. गांधारी. २. कृष्ण गांधारीच्या भाषणाचा अनुवाद करीत आहे. ३. धृतराष्ट्र—**पंत.** ४. भीष्म. ५. भरतकुलांतील नीचा! ६. इच्छित पूर्ण करणारे. ७. धृतराष्ट्र. ८. उपभोगार्थ निर्मिलेल्या मूर्ति. (ईश्वर स्वतः उपभोग घेत नाही, म्हणून त्याच्या धातुमूर्तीला नैवेद्यादि समर्पण करितात. त्याप्रमाणें भीष्म ब्रह्मचारी असल्यानें त्यानीं उपभोगार्थ या तीन मूर्ति निर्मिल्या आहेत, असा भाव). ९. [भीष्मानीं] तुझा तेजोभंग केला असता. १०. शिवराळ. ११. द्यूतास आरंभ केला त्या वेळीं. १२. ज्या तुम्हीं सर्व राज्य द्यावयास हवें होतें, त्यां तुम्हां आतां अर्धें द्यावें लागत आहे. १३. तुला हात पसरून शंकर भेटों आला असें समज; ही तुजवर देवाची केवढी कृपा! १४. पोथी लिहिली गेल्यावर कवीनें ही आर्या रचून येथें सामील केली आहे. १५. दुर्गेचा पराभव. १६. क्षुल्लक. १७. रेडा—**पंत.** १८. कौरवांच्या आदिपुरुषापासून. (चंद्रापासून). १९. सहावा.

ज्याच्या भुजें प्रजाभर, भूभर शेषें तसा चि सोसावा. ६५
तत्पुत्र पांच, त्यांत ज्येष्ठ यदु समर्थ शुक्रकन्याभू,[1]
त्या अवशा[2] तद्गुरुची शापोक्ति 'प्राप्त होय अन्या[3] भू.' ६६
नें[4] करी गुरुवचन म्हणुनि ज्येष्ठा यदुवरि हि होय भू रुसती,
अनुसरली च कनिष्ठा असुर[5]सुतेच्या सुता हि पूरुस ती. ६७
यत्कीर्ति[6]परिस अधिक न तृप्ति सुधेची सुरांसि दे वापी[7]·
प्रपितामह[8] प्रतीप प्रभु, त्याचा ज्येष्ठ पुत्र देवापी; ६८
वदल्या प्रज्या असें कीं, 'आम्हां भर्ता नको चि हा कुष्टी.[9]'
काय करावी श्वानें केली चाखोनि जी सुधा उष्टी? ६९
रडत प्रतीप वदला, 'या हि भवविषोदधी[10]स देवा! पी.'
जेव्हां तपोवनाला गेला सदन त्यजूनि देवापी. ७०
होता पितृमृतिसमयीं दूर महाराज बाल्हिक भरतसा;
शंतनुला दे क्षिति, कीं याचा राज्यांत मात्र न भर तसा. ७१
तैसा चि अंध म्हणवुनि मीं अनुचित जाहलों अवन्यवना,[11]
अनुभविल कसा मादृश[12] गहना राज्या जसा अवन्य[13] वना? ७२
पांडु कनिष्ठ हि राजा, कीं विश्व हि तृप्त यत्सद्गुण[14]पानें,
कार्य कृशें हि संजीवें,[15] तें होइल काय पुष्ट कुणपानें?[16] ७३
राज्यानर्ह[17] पिता मीं, कैसा राज्यार्ह तूं चि? वद नातें.
परधन हरुनि न लाजसि, दाखवितां या दहांत वदनातें. ७४

---

१. शुक्रकन्या देवयानीपासून झालेला. २. प्रतिकूला, पितृवचन न पाळणाऱ्या. (मागें आदि० अ० ११, ६५ ते ६६ गीति पहा). ३. पूरु—पंत. ४. ही आर्या पोथी लिहून झाल्यावर रचून कवीनें पोथीच्या समासांत लिहिली आहे. ५. शर्मिष्ठेच्या. ६. ज्या पुरुषाच्या कीर्तीपेक्षां. ७. विहिर. ८. पणजा. येथून देवापीची कथा सुरू झाली. ९. कुष्ट—कोड भरलेला. १०. हे शंकरा! संसाररूप विषाचा समुद्र च अशा मला हि तूं पी. (मला मरण दे). ११. पृथ्वीपालनाला. १२. माझ्यासारखा अंध. १३. वनचर नसलेला. १४. ज्या पांडूच्या सद्गुणसेवनानें. १५. जीवंत अशा. १६. प्रेतानें. १७. राज्याला अयोग्य.

धर्माचें राज्य दिलें सदनुमतें[1] तत्पित्यासि[2] मंतातें[3],
मत्ता[4]! तें तुज तुमळे, कोण करिल सावधान मत्तातें?" ७५
वदला यापरि बा, परि खापरिला परिस तेंवि त्या बोध;
तो धन्य आग्रही, बा! तैसा न मिळेल केलिया शोध. ७६
बहु मीं हि भागलों बा! बोधुनि दगडासि कां न भागावें?
खळहृदय शून्य[5] केवळ, शून्य असें व्यर्थ कां नभा गावें? ७७
भेदित[6] होतों, देउनि राज्य सकळ, करुनियां सुवर्णन[7], गा!
परि न ढळे कर्ण, तशा यत्नलवें[8] ढाळितों सुवर्णनगा[9]. ७८
देती प्राण, न हृतधन[10], दृढ निजकर्माभिमान चोरा ज्या,
युद्धार्थ कुरुक्षेत्रा गेला घेवूनि सैन्य तो राज्या[11]! ७९
जो मीं हितार्थ गेलों, कीं, दुःखीं मग्न ससुत अंध न हो,
त्या मज करीत होता दुर्योधन नृप धरूनि बंधन, हो! ८०
वदले न युक्त कुरुगुरु[12] सम्यक्[13]कवि विदुर मात्र वदला हो!
एकें काय करावें? परि म्हणतो, 'धर्म राज्यपद लाहो[14].'" ८१
धृष्टद्युम्न शिखंडी द्रुपदनृप विराट चेकितान तथा.
युयुधान, भीमकर्मा भीम हि, ज्यांची परां असह्य कथा, ८२
ऐसे धर्में केले सातां अक्षौहिणींत सात पती[15],
जे तपन[16] ताप द्याया रात्रि हि अरिघूकमानसा[17] तपती. ८३
द्रोण कृप शल्य सैंधव[18] गुरुनंदन[19] शकुनि कर्ण कृतवर्मा
भूरिश्रवा सुदक्षिण, बाल्हिक विख्यात जो सुकृतवर्मा[20], ८४

---

१. सज्जनाच्या अनुमतीनें. २. पांडूला. ३. भीष्मानें. ४. विवेकहीन. ५. पोकळ. ६. कौरवांपासून फोडीत होतों. ७. स्तुति करून अथवा तूं पांडवांकडे आल्यापासून फायदे किती आहेत याचें वर्णन करून. ८. अत्यल्प प्रयत्नानें. ९. मेरुपर्वताला. १०. हरण केलेलें धन. (तुमचें राज्य). ११. दुर्योधन. १२. भीष्मादिक. १३. सम्यक्=चांगलें. १४. मिळवो. १५. नायक, सेनापति. १६. सूर्य. १७. शत्रुरूप घुबडांच्या मनाला. १८. जयद्रथ. १९. अश्वत्थामा. २०. पुण्य हें च आहे चिलखत ज्याचें असा.

अक्षौहिणी हि अकरा करुनि, [*]त्यांचे पती असे अकरा
[illegible] म्हणे, 'सांप्रत [illegible] आज्ञा [illegible] हि न करा.'
मग भीष्मासि सुयोधन नमुनि म्हणे, 'व्हा तुम्हीं च सेनानी,[1]
सुज्ञसमर्थपतिविणा जय कैसा पाविजेल सेनानीं? ८६
ख्यात[2] यशस्वी इच्छामृत्यु[3] तुम्हीं कुरुकुलांत वासवसे,[4]
स्थिर तुमच्या धन्वीं[5] यश, कीं सुरतरुच्या फुलांत वास वसे.
सेनापति मुख्य तुम्हीं व्हाल, तरि विभो! करुनि शुद्ध रण,
लीलालेशें मद्रिपुविषवृक्षांचें[6] कराल उद्धरण.[7] ८८
अरिबळ[8] तसें तुम्हां, तम[9] दावीना जेंवि वदन दीपातें,
तुमचा प्रताप रिपुतें तुरवि, जसा घटज[10] नदनदीपातें.[11] ८९
चालों पुढें तुम्हांला करुनि, जसे करिति लोक रात्रि दिवा,
केला त्या गांगेयें[12] विस्मय जो काय तो करा त्रिदिवां.[13]' ९०
भीष्म म्हणे, 'काय करूं? समर्थें शरणागता न सांडावें,
आलें असें कपाळा, कीं स्वभुजासीं स्वयें चि भांडावें. ९१
स्वहित पुसतील पांडव, तरि सांगुनि संकटांत तारीन,
प्रकट[14] प्रहार पहिला केल्यावांचुनि परा न मारीन. ९२
ज्यासीं युद्ध करावें त्यां, क्षितिवरि कोण मत! असा मान्य?
कीं मजवरि प्रसाद भार्गवगुरुचा[15] जगीं असामान्य. ९३
मत्सम एक धनंजय[16] योद्धा गुरुसंकटीं[17] हि अभ्रांत,[18]
प्रकट न भिडेल मजसीं, इच्छील मयूर काय अभ्रांत?[19] ९४

---

१. सेनापति. २. प्रसिद्ध. ३. इच्छेप्रमाणें (वाटेल तेव्हां) आहे मृत्यु ज्यास. ४. इंद्रासारखे. ५. धनुष्यांत. ६. माझ्या शत्रुरूप विषारी वृक्षाचें. ७. उन्मूलन. ८. शत्रुसैन्य. ९. अंधकार. १०. अगस्ति. ११. लहानमोठ्या नद्यांचा पालक जो समुद्र त्यातें. १२. स्कंद–पंत. १३. स्वर्गाला. १४. स्पष्ट. (शत्रूकडून युद्धास सुरुवात झाल्यावांचून मी शत्रूस मारणार नाहीं). १५. भार्गवरामाचा. १६. अर्जुन. १७. मोठ्या संकटांत. १८. भ्रमरहित. १९. मेघांचा नाश. * त्यांचे (?).

सद्गुरुलब्धास्त्रबळें[1] क्षणमात्रें करिन निर्मनुष्य जगा,
सुर असुर हि न मजपुढें टिकतिल, उरतिल कसे मनुष्यज[2] गा!?
न घडेल पांडवक्षय, दहनांत हि शुचि[3] सुयोधना! वांचे,
परि अनृण[4] व्हावया मीं मारीन अयुत[5] सुयोध नांवांचे[6]. ९६
स्पर्धा करितो मजसीं सूतात्मज[7], हा करो प्रथम रण हो!
कीं मज चि पांडुपुत्रांपासूनि प्राप्त सुप्रथ[8] मरण हो.' ९७
कर्ण म्हणे, 'कुरुराया! जैं समरीं पावतील हे[9] मरण;
तैं च करिन विजयासीं रक्षाया हें स्वमित्रहेम[10] रण.' ९८
अभिषेक स्वीकारुनि जेव्हां गांगेय होय सेनानी,
तेव्हां वंदुनि केले बहु जयजयकार सर्व सेनानीं. ९९
जाले भूकंपोल्कापाताद्युत्पात[11] तेधवां बहुत,
कीं होणार तदस्त्रज्वलनीं[12] बहु शस्त्रभृत्कदंब[13] हुत[14]. १००
जो द्रोणाचार्यांचा द्रुपदें यत्नें[15] विनिर्मिला काळ
तो धृष्टद्युम्न करुनि निजसप्ताक्षौहिणीचमूपाळ[16], १०१
धर्में सेनापतिपति केला सुमहायशा धवळवाजी[17]
वदले ज्यासि सुर, 'वधुनि अस्मद्रिपु, जग यशें धवळवा[18] जी!'
जाय कुरुक्षेत्राला आधीं धृतराष्ट्रसुत, अनंतर[19] तो[20]
जो साधु म्हणे, 'मन हरिचरणीं व्हायासि सुख अनंत[21], रतो.'

---

१. सद्गुरूपासून मिळविलेल्या अस्त्रांच्या जोरावर. २. मनुष्यापासून उत्पन्न झालेले. ३. पवित्र मनुष्य अग्नींत उडी टाकली तरी वांचतो. ४. ऋणमुक्त. ५. दहा हजार. ६. नामधारी. ७. कर्ण. ८. प्रख्यात. ९. हे भीष्म. (येथें अनेकवचन औपरोधिक योजिलेलें दिसतें). १०. आपलें मित्ररूपी सुवर्ण. ११. भूकंप, तारकापतन इत्यादि अशुभ चिन्हें. १२. त्या भीष्माच्या अस्त्ररूप अग्नीमध्यें. १३. शस्त्रधारी वीरांचा समुदाय. १४. भस्म. १५. अग्न्याराधनेनें. १६. आपल्या सात अक्षौहिणी सेनेचा नायक. १७. अर्जुन. १८. शुभ्र करा. १९. नंतर. २०. धर्मराज. २१. पुष्कळ.

तेथें भेटुनि केला हर्षित शंकित आले अजातारी,
तो हि, जयांचा अक्षर उपदेश महाधर्मी अजा तारी. १०४
बळ धर्मासि म्हणे, 'बहु वदलों कीं योग्य केशवा समर्ता,
परि अर्जुनप्रियास्तव जाली न मदुक्ति केशवास मता. १०५
कृष्णावांचुनि कांहीं संसारीं प्रिय मला नसे लव ही,
हे मूर्ति मज जसी, तसि धनिकाला बहुमता नसेल वही. १०६
भुलला हा तुज जैसा भागवताच्या सुभागवत नाचीं,
न असा प्राकृत हि झटे साधाया निज सुभाग वतनाचा. १०७
अभिमान यास तुमचा जैसा, ऐसा न आमचा कांहीं,
त्वत्कार्य या भुजांहीं शकटाचें जेंवि काम चाकाहीं. १०८
हा जिकडे तिकडे जय, येतो; संबंधिवध पहावेना,
भेटाल पुन्हां, मजला तीर्थस्नानोद्यता रहावेना.' १०९
जातां मागुनि भगवान् बलभद्र बळें निजानुजा फिरवी,
मिरवि प्रभु प्रभूत प्रेम, प्रेमाश्रु लोचनीं जिरवी. ११०
रुक्मी सहाय व्हाया आला अक्षौहिणीबळासहित,
कीं वाटलें करावें धर्माचें, त्या तशा खळास, हित. १११
तो प्रभुसमक्ष गर्वेकरुनि म्हणे अर्जुनासि, 'सोधि न हो,

---

१. अकस्मात येण्याचे कारण न समजल्यामुळें शंकाग्रस्त. २. रामें-**पंत.** ३. ज्या कृष्णाचा. (विष्णूचा). ४. तपेति-**पंत.** (प्रलयकालानंतर सृष्टि उत्पन्न कशी करावी असा ब्रह्मदेवास भ्रम झाला; तेव्हां 'तप तप' म्हणजे 'तपश्चर्या कर' असा विष्णूनी त्यास गुप्तरूपें उपदेश केला, अशी भागवतांत कथा आहे). ५. ब्रह्मा-**पंत.** ६. उभयपक्षीं उदासीन वृत्ति. ७. मान्य ८. कृष्णमूर्ति. ९. जमाखर्चाची वही. १०. नृत्यास-**पंत.** ११. सामान्य मनुष्य. १२. योग्य वांटा. १३. कृष्णाच्या बाहूनी. १४. गाड्याचे. १५. आप्तांचा (कौरवपांडवांचा) वध. १६. तीर्थस्नानाविषयीं तयार झालेल्या मला. १७. आपल्या भावाला (कृष्णाला). १८. परतवी. १९. पुष्कळ. २०. रुक्मिणीचा भाऊ. २१. कृष्णासमक्ष. २२. चिंतातुर.

भ्याला कां? लीळेनें तुमचें मीं सर्व कार्य साधिन, हो! ११२
भीष्मकसुत[1] मीं परि भुजवीर्यें[2] केवळ वन्हें चि भीष्मकसा[3];
वांचेल मजपुढें तो द्रोण कसा, तो हि वृद्ध भीष्म कसा? ११३
द्या भाग कर्ण, कीं कृप, कीं भीष्मद्रोण, सर्व अथवा द्या,
धर्मस्थापनमयश[4] गावू वाजवुनि चित्ररथ वाद्या.' ११४
जेंवि अमृतप्रदाला[5] कांजिक[6] दावूनि 'सुरस हा, यातें
प्या,' पामरें म्हणावें, तो[7] हि म्हणे तेंवि सुरसहायातें[8]. ११५
सस्मितमुख[9] नर[10] नारायणमुख पाहुनि म्हणे, "सहाय मला
श्रीगुरुपदप्रसाद चि बहु; तदितर तुच्छ सर्वथा गमला. ११६
भ्यालों कसें म्हणेन? क्षत्रिय मीं, द्रोणशिष्य, हरदास;
उखळीन ईश्वरीच्या[11] हरिच्या[12] हि महाभयावह रदांस[13]. ११७
करितां कृपा, सुरासुर मोडुनि, जाळुनि खांडवास, मयीं[14],
सांग सहाय तशा त्या होता जन कोण पांडवा समयीं? ११८
खळ कालकेय, दुर्मद गंधर्व, निवातकवच यां गमला
हा हर, तेव्हां होता समरांत सहाय कोण सांग मला? ११९
हा कौरवांस हरिहरदास, जसा, नकुळ[15] घोणसां[16] गमला
काल चि विराटनगरीं; होता सुसहाय कोण सांग मला? १२०
आराधुनि हरिहरगुरु, येतां ही तत्प्रसाद हातातें,
'भ्यालों' म्हणेल त्याच्या कां न म्हणावें दहांत 'हा!' तातें?
नाहीं भ्यालों, नाहीं किमपि सहायप्रयोजन[17] हि, राया!
जा कीं, अन्यत्र रहा, धर्मबळ असे द्विषद्यश[18] हिराया." १२२

---

१. भीमकाचा पुत्र. २. बाहूंच्या पराक्रमानें. ३. ढेंकणासारखा. ४. धर्माची राज्यावर स्थापना करण्याविषयींचें माझें यश. ५. अमृत देणारास. ६. कांजी. ७. तो रुक्मी. ८. देव आहे सहाय ज्याला अशा अर्जुनाला. ९. मंदहास्य आहे मुखावर ज्याच्या असा. १०. अर्जुन. ११. भवानीच्या. १२. सिंहाच्या. १३. दांतांस. १४. मयासुराचे ठिकाणीं. १५. मुंगुस. १६. सर्पविशेषास. १७. मदतीची अपेक्षा. १८. शत्रूचें यश.

दुर्योधनाकडे मग आतां आलें असें रुक्मि,[1] गर्व तसा
कोणाला बुडवीना अयशीं, उदकीं शिरस्थ[2] पर्वतसा? १२३

अध्याय बारावा.

अंध कुरुक्षेत्रकथा पुसतां, संजय म्हणे, 'कृतात्यनयें[3]
धर्माकडे उलूकाभिध[4] दूत प्रेषिला तुज्या तनयें.' १
धर्मासि म्हणे,[5] 'धरिता जाला व्रत मूषकार्थ ओतु[6] तें
स्वीकारिलें म्हणुनियां आलें तत्साम्य देत ओ तूतें. २
आजिवरि तुजें धार्मिकपण आम्हां सत्य भासलें होतें,
म्हणति कवि स्तविलें परि लोभें साधुत्व नासलें हो! तें. ३
समरें[7] स्वधर्म, सुगतिद; यांत तरि सुरुचि असो, न हे कुरुची;[8]
कुं रुचीका मासीसी न सिवे क्लीबासि कीर्ति हो! कुरुची.[9]' ४
कृष्णासि म्हणे, 'दावूं ऐशा आम्हीं हि इंद्रजालातें[10]
हें किति?[11] धीरांसि न दे भय, पूजी नित्य इंद्र ज्याला तें.[12] ५
स्मर वचन,[13] वधुनि कौरव दे हें धर्मासि राज्य साधूनीं,
कीं[14] अर्क देखिजेतो देखोनि असत्यसंध[15] साधूनीं. ६

---

१. रुक्मी याचप्रमाणें फजीती पावला. २. डोक्यावरील. ३. केला आहे अत्यंत दुराचार ज्यानें अशा पुत्रानें–दुर्योधनानें ४. उलूक नांवाचा. (उलूक हा शकुनिपुत्र). ५. दुर्योधन उलूकाचे मुखानें म्हणतो. ६. मांजर उंदराकरितां जें ढोंगीपणाचें व्रत स्वीकारतें, तें तूं स्वीकारलें, म्हणून त्याची बरोबरी सहज च तुझ्याकडे आली आहे. ७. युद्ध. ८. आवड नसणें, वीट येणें. ९. हो! कुरुची (कौरववंशाची) कु (पृथ्वी–राज्य) [आणि] कीर्ति, रुचीका (रुईच्या चिकाला) मासीसी, क्लीबासि न शिवे. १०. कपटजालातें. ११. हें त्वत्कृत इंद्रजाल किति? १२. वज्र. १३. धर्माला राज्य देईन ही प्रतिज्ञा. १४. कारण. १५. मिथ्या-प्रतिज्ञ. (खोटी प्रतिज्ञा करणाराचें मुख पाहिलें असतां पापाच्या निवारणा-साठीं सूर्यदर्शन घ्यावें लागतें).

आहेत भृत्य[1] बहु, मीं स्पर्श करिन न तुज कंसभृत्यातें,[2]
जो अयशोवायसभृत्[3] स्पर्शोना कीर्तिहंसभृत्[4] त्यातें.' ७
भीमासि म्हणे, 'रण तुज काय? तुवां विविध अन्न रांधावें,[5]
सुजलों[6] अससिल, आधीं मागाया अन्न मैन्नरां[7] धावें. ८
तूवरका![8] न रणीं तूं स्पष्ट पुरस्कार्य,[9] पुष्कळीं[10] अशनीं,
तूं किति बाळा![11]? अक्षम दुःशासनरक्त प्यावया अशनी.[12]' ९
माद्रीपुत्रासि म्हणे, "म्हणसि 'करुनि युद्ध' कां 'मरेन'? कुळा
रक्ष, रहा सानुज,[13] दे जळ, हा ही शुद्ध काम,[14] रे! नकुळा!" १०
सहदेवासि म्हणे, 'त्वां कां रे! जीव न दिला? परवश[15] स्त्री
कसि देखिली? सहाता दासीचा हि न विलापरव[16] शस्त्री.[17]' ११
विजयासि म्हणे, 'आम्हां आहे दिव्यप्रभाव धनु ठावें,
त्वां खद्योतें[18] इच्छुनि कुरुगुरुभानुप्रभावध[19] नुठावें.[20] १२
'कंसारि[21] सहाय तुजा, ठावा न असेल कां मला खोटा?
वरि बरवा, आंत न जो, तो काय करील काम लाखोटा?[22] १३
कर्ण नदीसुत कुरुगुरु कोणें[23] रणीं पळविना शतमखातें?
यां जिंकितासि तरि, जरि रविसि, करुनि बळविनाश,[24] तम खातें.
किति दोघे कृष्ण तुम्हीं? असतां शत, जिंकिते तथापि कवी,[25]

---

१. चाकर. २. कंसाच्या दासाला. (तुला). ३. अपयशरूपी कावळ्यास धारण करणारा. ४. कीर्तिरूप राजहंसास धारण करणारा. ५. शिजवावें. ६. हात सुटला असेल तर. ७. माझ्या लोकांकडे, नोकरांकडे. ८. तूवरक=मिशा नसलेला, खाडू. ९. पुढें करावयाजोगा. १०. पुष्कळ जेवण्याच्या कामीं. ११. पोरा, अर्भका! १२. वज्र. १३. धाकट्या भावांसह. (सहदेवासह). १४. [पितरांस जलांजली देणें] हा हि काम (हेतु) पवित्र च आहे. १५. शत्रूच्या अधीन झालेली. १६. रोदनशब्द. १७. शस्त्रधारी. १८. काजव्यानें. १९. द्रोणरूप सूर्याचा तेजोवध. २०. न उठावें. २१. कृष्ण. २२. भांड्यांस लाविलेला लाखेचा लेप, लाखलोटा. २३. कर्ण, भीष्म व द्रोण त्यांतून कोण. २४. प्रकाशसामर्थ्याचा नाश. २५. कर्णादि वीर.

हे[1] तों असोत यांची समरक्षेत्रांत जय कथा पिकवी. १५
रे कूपदर्दुरा[2]! किति टुरटुर करिसी? वृथा न भाग[3], रहा[4];
काय तुझे भाग्य? अरे! मंदा! त्वां पाहिला न सागर हा[5].'१६
यापरि उलूकवदनें ऐकविल्या विषकटूग्र[6] संदेशें[7]
केले वृद्ध विराट द्रुपद हि बहु तप्त त्या सुमंदेशें[8]. १७
खलवाक्[9] कोप परांच्या[10] उठवी, होता चि भीमयोधमनीं[11];
काय म्हणे कल्पांतीं रुद्रालिकनयनदहन[12], 'यो धमनी'? १८
आला कोप जऱ्हि तऱ्हि न सोडिति सहज क्षमेसि सुरासिक ते,
येते[13], तरि यांपासीं यांच्या सुगुणांसि कां न सुर सिकते?१९
तेव्हां भीम हरिकडे पाहे नेत्रेंकरूनि शोणाभें[14],
बहुधा देव हि भ्याला, त्याचें वाटेल मग न कोणा भें? २०
देव म्हणे, "शकुनिसुता[15]! जा, म्हण त्याला हि, 'ऐक फटकाळा[16]!
जागविला पुच्छीं त्वां देवुनि पद बहु सँपूर्वफट[17] काळी[18]. २१
वांचाया ब्रह्मांडाबाहिर जावूनि जरि रहासील,
मत्प्रापित[19] अर्जुनरथ निजकर्मविपाकसा[20] पहासील.'" २२

---

१. ह्या कर्णादि वीरांची गोष्ट तर राहू द्या च. कारण, यांच्या नुसत्या पराक्रमांच्या गोष्टीनें च रणभूमीवर जयप्राप्ति होते. वीरांना यांच्या पराक्रमकथा ऐकून च स्फुरण चढतें. २. विहिरींतील बेडका! ३. श्रम घेऊ नकोस. ४. स्वस्थ रहा. ५. हा दुर्योधनरूप सागर. ६. विषाप्रमाणें कडू व तीक्ष्ण अशा. ७. निरोपानें. ८. महामूर्खशिरोमणीनें. ९. तो दुष्ट दुर्योधनाचा निरोप. १०. भीमेतरांच्या [मनीं]. ११. भीमवीराच्या मनांत पूर्वीपासून च राग होता. १२. (अलिक=) भाल—पंत. शंकराच्या मस्तकावरील डोळ्यांतील अग्नि. (ज्याप्रमाणें प्रलयकाळीं हरनेत्रानलास पेटविण्याला फुंकणीची जरूर नसते, त्याप्रमाणें भीमाला संतापविण्याला दुर्योधनाच्या निरोपाचीच गरज नव्हती). १३. गुण हे शिकून येत असते तर. १४. आरक्त आहे कांति ज्यांची अशा. १५. उलूका! १६. हे नीचा! १७. बहुफटः, बहुफणः पंत. १८. कालसर्प. १९. [मीं रणांगणांत] आणिलेला. २०. आपल्या कर्माचा परिणाम.

मारुति म्हणे, 'उलूका! हें कुरुकुळ बुडविलें तुज्या तातें,
यास्तव चि बुध न घेती संबंधीं सर्वथा कुजातातें. २३

म्हण त्यासि, मत्प्रतापज्वलनासि बळें चि लाव कच, पेट;
साहेल काय हरिचा गज, गरुडाचा हि लावकें, चेपेट? २४

आतां चि पडोनि गळां रड, मग समरक्रतूत्तमीं न रडें,
दुःशासनरुरुचें क्षतज प्राशिन, पिळुनि, सिंह मीं, नरडें. २५

आधीं वधीन अधमा! अनुज तुजे, मग तुला गदाघातें;
होइल मयश लोकीं तुझिया, कुरुकुळमहागदा! घातें. २६

धर्मासमक्ष ठेविन, तुज पाडुनि, तव शिरीं स्वपद डावें,
न चुकेल हें, परि तुवां मात्र रणमख त्यजूनि, न दडावें.' २७

जिष्णु म्हणे, "आर्या! हर म्हणतिल साक्षात् तुजप्रति ज्ञाती,
जी दुष्करा महेंद्रा केवळ सुकरा तुज प्रतिज्ञा ती. २८

शकुनिसुता! सांगाया त्याला माझ्या हि या निरोपा पी,
उदकें भेंडा तैसा याच्या श्रवणें चि तो विरो पापी. २९

केवळ मूर्ख अधम तूं ऐसें कळलें तुज्या चि संदेशें,
कीं योजिला परबळें अस्मत्परिभव तुवां सुमंदेशें. ३०

यावरुनि गमे अशनें हि निजजठर भरावयासि, मंदेशें
त्वां करिजेल परमुखें, कीं करिजेताति जेंवि धंदे शें. ३१

---

१. भीम. २. हीनकुलोत्पन्नातें. ३. केस. (केस लवकर जळतात म्हणून येथें 'कच' शब्द योजिला आहे; वस्तुतः 'शरीर' शब्द अपेक्षित आहे). ४. लावा-पक्षी. ५. चपराक. ६. युद्धरूप उत्तम यज्ञांत. ७. दुःशासनरूप हरिणाचें. ८. रक्त. ९. कुरुकुळाला मोठ्या रोगासारख्या अशा (दुर्योधना)! १०. युद्धरूपी यज्ञ. ११. प्राशन कर. (लक्षांत ठेव). १२. मातीचें ढेंकूळ. १३. दुसऱ्याच्या जोरावर. १४. त्वां मूर्खांच्या राजानें. १५. भोजन. १६. आपलें पोट. १७. ज्याप्रमाणें शेंकडों व्यापार दुसऱ्याच्या हातून करवून घेतोस, त्याप्रमाणें जेवण हि दुसऱ्याच्या तोंडानें जेवतोस असें वाटतें.

कैवार तुजा घेउनि आम्हांवरि शस्त्र धरुनि यो जीनें,
सोडुनि घृणा, तृणावरि दवसे, शर, नमन करुनि, योजीन. ३२
भीष्मासूतें म्हणतिल मच्छर, 'दुष्टाकडे नका राहूं;'
गुरुस हि सुखें म्हणावें, करितां विहितीं[6] हितीं नकारा, हूं. ३३
होउत सहाय तुज जे रामा शक्रा सहाय कपि नाकी,
कुरुगुरु भीष्म द्रोण हि, किंबहुना लोकनायक[9] पिनाकी[10]. ३४
होतिल भग्न मजपुढें जेंवि रविपुढें बळी हि मंदेहें[11],
धर्माश्रित[12] जय पावे, न अधर्माश्रित न यांत संदेह. ३५
जो दुखविला जिहीं त्या विकरांघ्रि[13] हि साप मानवां चावे,
मग कैसे भीमाचे रिपु कृतहासापमान[14] वांचावे? ३६
पापडशा भीमगदाघातें चुरतील तव चमूढाला[15],
रक्षिल पळ हि न तुज जरि धरिलें पविचें[16] हि कवच मूढाला."
धर्म म्हणे, "शकुनिसुता! माजा हि निरोप सांग त्यातें, गा!
शुचिकवितें[17] निंदिसि, तरि कळत अमेध्यांत[18] रांगत्यातें गा. ३८
मज सर्व सुज्ञ म्हणती, 'जरि हि तुजें शील साधु, वत्सा! हें,
दंडीं खळांसि, न छळ दत्तात्रेयादि साधुवत् साहें.' ३९
मज सांगुनि धाडावी ऐसी हे ओतुची[19] कथा नीच्या!?
हें वाटलें रुईचा वदनीं बहु ओतु चीक थानींच्या[20]. ४०
सोडूनि हरिजनाची स्तुति, निंदा करिसि का मरायास?

---

१. येवो. २. वृद्ध–**पंत.** भीष्म. ३. दया. ४. दावानलाप्रमाणें. ५. भीष्माच्या प्राणांला. ६. योग्य कल्याणाविषयीं. ७. वानर. ८. देव. ९. तिन्ही लोकांचा स्वामी. १०. शंकर. ११. या नांवाचे दैत्य, सूर्यशत्रु. १२. सद्धर्माचा आश्रय केलेला. १३. हस्तपादरहित असलेला हि सर्प आपल्याला दुखवणाऱ्याना चावतो, मग मनुष्य प्रतिकार करील यांत काय नवल? १४. केला आहे उपहास व अवमान ज्यानीं असे. १५. सैन्यरूपी ढाला. १६. वज्राचें. १७. पवित्र शाल्याला. १८. घाणींत. १९. मांजराची गोष्ट. (मागें २ री आर्या पहा). २०. थानीच्या (स्तनंधय शिशूच्या, अंगावरील मुलाच्या) मुखांत पुष्कळसा रुईचा चीक ओतावा, तसें हें (दुर्योधनाचें कृत्य) वाटलें.

आयु हरी सन्निदा, हा योग्य नव्हे [1]चि काम रायास. ४१
लंघिसि [2]नरसिंहाला मरणार्थ अरे! सुयोधना! [3]कीशा!
जिंकूं जातां उरतिल, पुरतिल मानव सुयोध [4]नाकीशा? ४२
चुकलास रे! सुयोधनराज्या! भिववुनि [5]हरीस चुकलास,
भुकलास कसा मंदा! [6]श्वा! कीं तूं जीवनास मुकलास. ४३
येणें[7] हातीं [8]धरिलें प्रणता कोणा न दे वरा [9]यवस?
[10]स्तोत्या कोणा न म्हणे, 'स्वर्गी होऊनि देवराय वस'? ४४
जी [11]नहुषगति, तुजी ही गति ती च, धरूं नको चि संदेहा,
धिक्! धिक्! [12]कुसंगते! त्वां केला [13]श्रितसर्वघात [14]मंदें हा!"
नकुळसहदेवसात्यकिपांचाळविराटराजसंदेश,
नेउनि उलूक सांगे, ऐके [15]सावज्ञ तो हि मंदेश. ४६
'इकडे तिकडे किति रथ अतिरथ सांगा' असा [16]धुनीज्याला,
प्रश्न करी तो [17]राजा, कुमति सिकविली असाधुनीं ज्याला. ४७
भीष्म म्हणे, "कुरुराजा! [18]सानुज हि [19]रथांत तूं उदार सदा;
इच्छितसा युद्धाला, तृषित जसे इच्छिती [20]उदा [21]रसदा. ४८
ठावें असे चि तुजला, माजें मज न स्वरूप कथवे गा!
गरुड स्ववेग न कथिल, कथिल [22]समस्तान्यपत्ररथवेगा. ४९
अतिरथ कृप कृतवर्मा बाल्हिक मद्रेश शल्य जाणावें,
[23]द्विगुणरथ जयद्रथ, रथ शकुनि, तुज्या हें मनांत बाणावें. ५०

---

१. हा (सन्निदेचा) मनोरथ. २. मूळ पाठ—**मज सिंहाला.** ३. माकडा! ४. इंद्राला. ५. कृष्णाला (पक्षी) सिंहाला. ६. कुत्र्या! ७. ह्या कृष्णानें. ८. धरिलेलें. ९. गवत. १०. स्तुति करणाऱ्याला. ११. नहुषराजाची स्थिति. (हा उन्मत्त राजा पदच्युत होऊन अगस्त्यमुनीच्या शापानें सर्प झाला होता). १२. वाईट आहे संगति ज्याला अशा (दुर्योधना)! १३. आश्रितांचा पूर्ण नाश. १४. मूर्खानें. १५. तिरस्कारपूर्वक. १६. भीष्म—**पंत.** गंगापुत्र भीष्माला. १७. दुर्योधन. १८. भावांसह. १९. रथी योद्ध्यांत. २०. उदक—**पंत.** २१. गोडी देणाऱ्या. २२. इतर सर्व पक्ष्यांच्या वेगाला. २३. द्विरथ.

द्रौणी[1] द्रोण चि; देव हि म्हणतिल, याचेंकरूनि अप्रिय, 'हा!'
परि न महारथ, न रथ हि, कीं, आयुष्काम जीवितप्रिय हा. ५१
रथयूथपयूथांचा[2] यूथपति द्रोण हा महातेजा;
करिल असें कर्म रणीं, भ्रमतिल लोकेश[3] ही पहाते ज्या. ५२
मारिल सुरासुरांस हि, न धरील चि हा समर्थ विप्र भया;
होतील द्वादश ही आदित्य[4] प्रेक्षितां चि विप्रभ[5] या. ५३
समरीं ऐरावत ही शोणितपूरीं[6] न्हात[7] वाहेल,
परि परमप्रिय अर्जुन, त्यावरि याचा न हात वाहेल. ५४
भिडले[8] भगदत्तविजय[9] शस्त्रक्षतशुद्धकाय[10] हे मागें[11],
गमलें तें, करिजेतें विंध्यासीं युद्ध काय हेमागें? ५५
शक्रें या स्वसख्याला[12] पूर्वीं प्रार्थूनि पार्थ भेटविला,
याचा प्रताप जैसा लयवातानें[13] लयाग्नि पेटविला. ५६
ज्याच्या[14] बळें तुवां त्या सत्पुरुषांसीं[15] विरोध हा केला,
न वळसि, बरें नव्हे हें, या ऐशा आमुच्या हि हाकेला. ५७
सहजकवचकुंडलबळहीन[16] गुरुब्रह्मशापपविदग्ध[17],
अतिरथ नव्हे, रथ नव्हे, हा केवळ अर्धरथ चि अविदग्ध[18]. ५८

---

१. अश्वत्थामा. २. रथीच्या नायकांचा समुदाय, अशा अनेक समुदायांचा मुख्य. ३. इंद्रादि लोकपाल. ४. सूर्य ५. निस्तेज. ६. रक्तप्रवाहांत. ७. स्नान करित वाहत जाईल. ८. लढले. ९. भगदत्तराजा व अर्जुन. (भगदत्त इंद्राचा मित्र होता). १०. शस्त्रांच्या व्रणानी पवित्र झालें आहे शरीर ज्यांचें. ११. राजसूययज्ञाच्या वेळी अर्जुन उत्तरेकडे दिग्विजयार्थ गेला असतां भगदत्ताचें व अर्जुनाचें युद्ध झालें होतें. १२. भगदत्ताला. १३. प्रलयकालीन वायूनें. १४. ज्या कर्णाच्या जोरावर. १५. पांडवांसीं. १६. जन्मतः च असलेल्या कवचकुंडलाच्या शक्तीनें रहित. (हीं शरीरावर असतां कर्ण दुर्जय होता, म्हणून इंद्रानें याचकरूपानें येऊन तीं त्याजपासून हरण केलीं). १७. गुरु असा जो ब्राह्मण (परशुराम) त्याच्या शापरूपी वज्रानें दग्ध. १८. अपंडित, मूर्ख.

अधिल विजयशेर अमरा वज्रमय प्रोच्चगगनयानींच्या,
रक्षूं शकेल येउनि आड कनकमयें हि नगें न यां नीच्या. "५९
स्मित करुनि 'एवमेतत्' द्रोण म्हणे; त्या दहांत कुरुगुरुनीं
अपमान असा करितां, पाहे तो वीरसिंह गुरुगुरुनीं. ६०
कर्ण म्हणे भीष्माला, " रक्षुनि घ्यावी निजप्रभा वडिला !
होतो ईर्ष्यासूयाहंकृतिनीं प्रबळ हि प्रभाव ढिला. ६१
कां या कुगुणें बुडविसि जें म्हणति तुला भले कुरूपमें तें ?
काय उपाय सुरूप न व्हावा चि जगत्रयीं कुरूपमतें ? ६२
जेव्हां तेव्हां करिसी मत्तेजोवध दहांत शांतनवा !
शब्दें चि कळे सुज्ञा स्वाभाविक कीं उगा चि शांत नवा. ६३
शब्दशरीं विंधुनि त्वां केलें काळिज पितामहा ! थिरडें,
शिकविसिल तूं, शिकेल चि या कुरुपतिचा पिता महाधि रडें.
मीं साहतों तुज्या या मित्रसुयोधननृपार्थ अपराधा,
'वृद्धांचें सोशीसा हो सुत' म्हणउनि करी सुतप राधा. ६५
राया ! 'अर्धरथ' असें मज म्हणतो हा दहांत आजोबा,
साजो बाहुबळें यश जोडुनि याचें चि नाव गाजो, बा ! ६६
भूषार्थ वृद्धतरुवाक्कुसुमांतें मर्त्यनायका ! वेचें,

---

१. अर्जुनाचा बाण. २. वज्राप्रमाणें कठिण अशा. ३. अत्यंत उंच विमानांत बसणाऱ्या. ४. मेरुपर्वत हि. ५. कर्णास. ६. [माझ्या मतें हि] अगदी असें च, अगदीं बरोबर. ७. कर्ण. ८. आपलें तेज आपण च राखावें. ९. अहो वडिल ! १०. ईर्षा, मत्सर व अहंकार यांही. ११. कुरूची आहे उपमा ज्यास असा. १२. कुरूप मनुष्याच्या मतें जगत्रयीं सुरूप मनुष्य असूं नये असें असतें; पण ती त्याची इच्छा पूर्ण होत नाहीं, तेथें काय उपाय ? १३. नवीन, मुद्दाम शांतपणाचा आव आणिलेला. १४. दुःशब्दरूप बाणानीं. १५. दुर्योधनाचा. १६. अति चिंताग्रस्त. १७. [माझी माता] राधा. १८. शोभेसाठीं. १९. वृद्धरूप वृक्षाच्या दुर्भाषणरूप पुष्पांतें. २०. मनुजाधिपा, दुर्योधना ! २१. गोळा कर.

अति[1]वृद्ध पुनर्बाळ चि, निःसार तदुक्त नायकावें च. ६७
मारीन पांडवां मीं, आप्तांआंतुनि अनाप्त[2] हा[3] निवडा,
म[4]त्तगजकुठारधरांपासूनि प्राप्त होय हानि वडा. ६८
हा[5] सेनापति घेइल जें जें अर्जुनवधादि मद्यश तें,
कैंचा विचार? भुलतें थोरपणें मन, तसें न मद्यशातें. ६९
आधीं मरेल हा, मग मारीन धनंजयास मीं, प[6]र हा
वृद्ध व्याकुळ होतां मांडी द्यायासि यासमीप रहा." ७०
भीष्म म्हणे, 'रे! नीच्या! भेद[7]भयातें मनीं जरि न धरितों,
आतां चि वारि[8]जापरि लीळेनें त्वच्छि[9]रासि मीं हरितों. ७१
दुर्योधनप्रिय म्हणुनि वांचसि तूं, नीच[10]कुलभवा! नीच्या!
वांचे गं[11]जमुखमूषक लंघुनि पं[12]चानना भवानीच्या. ७२
गु[13]रुस हि नाहीं भ्यालों बहुदिन करितां त[14]शा हि समरा मीं,
सामर्थ्य जरि पहावें तरि साक्षात् काम[15]काळसम रामीं. ७३
केला अ[16]पूर्णकाम प्रभु म[17]द्वधनैककाम राम हि म्यां,
हरिल्या काशिपतिसुता, सांगों तुज काय पामरा! महिम्या? ७४
लाजविली जिंकुनि महि[18]पति षंढस्त्री जसी तसी महि म्या,
राहो तें; वाखाणिल स[19]द्रसना आपुल्या कसी महिम्या?' ७५
भू[20]प म्हणे, 'भेद नसो, म्या हा केला तुम्हांसि अं[21]जलि हो!

---

१. अतिवृद्ध हे जणूं काय पुन्हां झालेले अज्ञ पोर च होत. २. शत्रु. ३. भीष्म. ४. उन्मत्त हत्ती व कुन्हाड हातीं असलेला मनुष्य, यांपासून. ५. हा भीष्म सेनेचा पुढारी असल्यानें अर्जुनवधादि माझें यश आपण च मिळविलें असें म्हणेल. ६. परंतु. ७. आपसांत फूट होईल या भयाला. ८. कमलाप्रमाणें. ९. तुझ्या मस्तकास. १०. नीचकुलोत्पन्ना! ११. गणपतीचा उंदीर. १२. सिंहास. १३. परशुरामाला हि. १४. सुप्रसिद्ध. (पुढें अ० १३ पहा). १५. मदनांतक शंकरासारखें. १६. पूर्ण झाली नाहीं इच्छा ज्याची असा. १७. माझा वध ही च मुख्य इच्छा ज्याची असा. १८. राजे. १९. साधूंची जिह्वा (वाणी). २०. दुर्योधन. २१. हात जोडणें.

तुमच्या प्रसादविधिचें मन्द्भाळीं विजय पाणिकंज लिहो. ७६
प्राप्त महत्कर्म तुम्हीं दोघें हि मदाप्ततम कराल पणें,
भासाल शत्रुसेनानयनांला रुद्रसम करालपणें. ७७
त्या स्वजनार्थ क्रोधा, जेंवि विषा विश्वनायक पियाला,
नर चि विवेकें कोपा वारी, वारील काय कपि याला? ७८
इकडिल जसी तसी मज तिकडिल हि रथातिरथकथा सांगा.
न भल्या दुरुक्ति, देती यापरि हृदयांत न व्यथा सांगा.' ७९
भीष्म म्हणे, "सकळरथांमाजि महोदार धर्मसुत पाहो!
तद्धामरबळ हि म्हणे, 'इकडे क्रोधें न धर्मसुत पाहो.' ८०
सर्वां रथांहुनि अधिक बाहुबळेंकरुनि भीम आठपट,
तत्तनुसि त्वद्भट जरि, गगनाची झांकितील पाठ पट. ८१
माद्रेय रथी, परि त्यां तृणसम रथ पत्ति नाग राऊत,
येईल तत्प्रतापज्वलदग्न्यतितप्तसागरा ऊत. ८२
अर्जुनसम वीर नसे मागें, आतां, पुढें न व्हायाचा;
हा वीररसौघ, नग हि न उरेल, उरेल जो लव्हा याचा. ८३
होवूनि वज्रपंजर रक्षितसे वासुदेव कीरा या,
तत्संगतिहुनि त्याला बहु न यशोदा न देवकी, राया! ८४

---

१. कृपारूप ब्रह्मदेवाचें हस्तकमल. २. मोठें काम. ३. माझे पूर्ण हितकर्ते. ४. शंकरासारखे. ५. उग्रपणानें. ६. रथी व अतिरथी यांची हकीकत. ७. 'सांग' नांवाचें एक भाल्यासारखें शस्त्र आहे. ८. मोठा उदार. ९. त्या धर्माचें तेज जाणणाऱ्या देवांचें सैन्य. १०. आमच्याकडे. ११. यमधर्मपुत्र धर्मराज. १२. जर त्या भीमाच्या शरीराला तुझे वीर आच्छादितील तर वस्त्रें हि आकाशाला आच्छादूं शकतील, असें म्हटलें पाहिजे. १३. नकुल, सहदेव. १४. पायदळ. १५. हत्ती. १६. घोडेस्वार. १७. त्याच्या प्रतापरूप प्रदीप्त अग्नीनें अतिशय तापलेल्या समुद्राला. १८. साक्षात् वीररसाचा प्रवाह च. १९. नम्र होणारा. २०. वज्राप्रमाणें कठिण (बळकट) असा पिंजरा. २१. पोपटाला. २२. त्या अर्जुनाच्या संगतीहून.

दिव्यरथ[1] दिव्यशस्त्रें दिव्यकवच दिव्यसूत[2] कंसारी,
ज्याचें साहित्य असें, त्यावरि जाईल कोण संसारी[3]? ८५
जाइन मीं, कीं जाइल गुरु, जाइल कोण जिष्णुवरि तिसरा?
प्रतिभटहृद्या[4] तच्छर[5] तेंवि सुतृषित हि न पांथ[6] वरिति सरा.
परि आम्हीं म्हातारे, राया! तो श्वेतवाह[7] तरणा रे!
काय इतर? तरतिल जलनिधिसि कसें जे नदासि तरणारे?
दाविल किति स्थविर[8] गुण? पिकतो तरु तरुण कीं जरठ पिकतो?
पटु[9], त्यांपुढें[10] वदेसा कवण? रणवसंतआम्रहरिपिक[11] तो. ८८
सर्व महारथ पंचभ्राते जे द्रौपदेय[12] ते, ज्यांतें
आदर्श[13] म्हणति पांडव दाखवित्यां स्वगुणरूपतेजांतें. ८९
रथयूथपयूथप अभिमन्यु सुरासुरशता[14] हि असुगम[15] तो,
जो समगुण[16], पितृमातुळहृदयासि[17] बहिश्चर स्वअसु गमतो. ९०
सात्यकि ही रथयूथपयूथप, वृष्णींत तो असामान्य,
आप्तांत अर्जुनास श्रीकृष्णास हि नसे असा मान्य. ९१
द्रुपद विराट महारथ, आणूनि मनांत धर्म नय नातें,
वृद्ध[18] हि करुनि पराक्रम, निववितिल रणांत धर्मनयनांतें. ९२
द्रुपदसुतशिखंडी तो रथसत्तम[19] होय पुत्र दुसरा ज्या
धृष्टद्युम्न म्हणति तो अतिरथ, हें सत्य गुरुसि पुस, राज्या!"
कथुनि रथातिरथ म्हणे, 'सर्वांसीं मीं करीन युद्धातें,
परि न शिखंडीसीं कीं बा! योग्य नव्हे मला विशुद्धा तें.' ९४
कुरुपति म्हणे, 'निराळा कां एक चि वीर हा निवडिला हो!!

---

१. अलौकिक रथ. २. अलौकिक सारथी. ३. मनुष्य. (मर्त्य). ४. शत्रूंच्या हृदयाला. ५. त्या अर्जुनाचे बाण. ६. वाटसरू. ७. अर्जुन. ८. वृद्ध. ९. चतुर, प्रवीण. १०. अर्जुनापुढें. ११. रण हा च वसंतकाल, त्यांतील हरि हा च आम्रवृक्ष, त्यावरील कोकिल. (अर्जुन). १२. द्रौपदीचे मुलगे. १३. आरसा. १४. शेंकडों देवदैत्याना. १५. दुर्लभ. १६. सारख्या गुणाचा. १७. कृष्णार्जुनांच्या अंतःकरणाला. १८. वृद्ध आहेत तरी हि. १९. रथांमध्यें श्रेष्ठ.

हरिला हरिणापासुनि तसि [1]त्यापासुनि न हानि [2]वडिलां हो.'
भीष्म म्हणे, "म्यां कन्या हरिल्या [3]भ्रात्रर्थ काशिराज्याच्या,
[4]मुनिजन हि ज्यांसि भुलला वरि दिसती सकळिका शिरा ज्याच्या.
बहुसंख्य आडवे मज आले दुर्योधना! नरवरा! जे
[5]क्षमले सहावया या [6]चापगुणाचा हि ते न रव राजे. ९७
बहुसंख्य भूप जिंकुनि म्यां स्वपुरा आणिल्या तिघी कन्या,
ज्येष्ठा अंबा वदली, 'वरिला शाल्व, न वरीन मीं अन्या.' ९८
शाल्वाकडे चि ती म्यां पाठविली अंबिका, स्वाभावातें
अंबालिका हि दिधली विचित्रवीर्या [7]शुचिस्वभावातें. ९९
अंबेला शाल्व म्हणे, 'जा, [8]गंगासूनुची च नवरी हो.'
'[9]परविजिता [10]परपूर्वा' ऐसा ठेवूनि दोष न वरी, हो! १००
'भीष्म[11]परिग्रह कीं तूं करितीस स्वपरघात कां? [12]पावें;
मीं काय? तुजकडे मन जातां [13]जगदंतकें हि कांपावें.' १०१
ऐसें शाल्व वदे, हो! बहुत विनवितां हि तो न मूढ वळे,
आठवुनि [14]जिंकित्यां मज [15]ती कोपें जेंवि रिपुचमू [16]ढवळे. १०२
वरिला चि मनें, व्हावा, परि त्या ती बायको नको पतिला,
आला [17]तद्वदनें बहु '[18]यां हि' असें आयकोन कोप तिला. १०३
रडत चि तपोवनाला गेली पावोनि उग्र ताप सती,
मजवरि दोष स्थापुनि, वृत्त कथुनि, करि सखेद [19]तापसां ती.
त्यांसि म्हणे, 'पावेना दीन भल्यांच्या पदासमीप [20]दरा,

---

१. शिखंडीपासून. २. आपल्याला. (भीष्माला). ३. भावाकरितां. ४. ज्यांच्या शिरा अंगावर स्पष्ट उमटल्या आहेत, असे वृद्ध मुनि हि ज्यांस भुलत. ५. समर्थ झाले. ६. धनुष्याच्या दोरीचा. ७. पवित्र आहे स्वभाव ज्याचा अशा. ८. भीष्माची. ९. दुसऱ्यानें जिंकिलेली. १०. परोच्छिष्टा. ११. भीष्माची स्त्री. १२. प्रसन्न हो. १३. यमानें. १४. जिंकणाऱ्या मला. १५. अंबा. १६. खवळे. १७. त्या शाल्वाच्या तोंडून. १८. जा, (मी तुला वरित नाहीं). १९. तपस्वी मुनि. २०. भीतीला.

माहेर हें च, या वर [illegible], पत्करिलें [illegible] मीं [illegible]. १०५
सांगा तो धर्म मला, ज्या धर्मे वर्ततात संन्यासी;
अन्यासि प्रेक्षीनां, वर्तेन सुखें वनांत वन्यासी.' १०६
ज्या आश्रमांत जातां अतितप्तांचा हि सर्व ताप लपे,
त्या आश्रमांत आले [illegible] तव सर्व तापस रे! १०७

अध्याय तेरावा.

राजर्षि होत्रवाहन भृगुरामाचा सखा तिचा आजा,
तो पातला अकस्मात् तीर्थतपः[3]पर जसा भरत राजा. १
तो तें[4] परिसोनि, तिला अंकीं घेऊनियां, मुनिजनातें
सांगे 'दौहित्री[5] हे' ऐसें, होऊनि साश्रु[6], निज नातें. २
अंबेसि म्हणे, 'वत्से! रामें[7] अधिष्ठुनि[8] असे महेंद्रा[9]गा,
जा, सांग नाम माजें, त्या प्रभुस चि गा, न तूं महेंद्रा[10] गा.' ३
तो चि अकस्मात् तेथें अकृतव्रण[11] पातला रहायास,
तो सांगे, 'राम सखा येणार उद्यां तुला पहायास.' ४
अकृतव्रणासि अंबा वंदुनि निजदुःख सर्व ही कळवी,
तैसी[12] च लोभ दावुनि सुकृताचा तद्दया तया वळवी. ५
राम हि दुसरे दिवसीं भेटे, निववूनि घे स्वकाय कवी,
नायक वीरांचा जो त्या तो राजर्षि[13] सर्व[14] आयकवी. ६

---

१. पाहणार नाहीं. २. वनचरीप्रमाणें. ३. तीर्थयात्रा आणि तपःश्चर्या करण्यांत निमग्न असा. ४. अंबेचें वृत्त. ५. मुलीची मुलगी. ६. डोळ्यांत पाणी आणून. ७. परशुराम. ८. वास्तव्य करून. ९. महेंद्रपर्वतावर. १०. इंद्राला. ११. परशुरामाच्या सेवकाचें नांव. १२. तैसी च सुकृताचा (पुण्याचा—अंबेचें दुःखनिवारण केल्यानें होणाऱ्या पुण्यप्राप्तीचा—) लोभ दावुनि तद्दया (त्या अंबेविषयींची करुणा) तया (अकृतव्रणाला) वळवी. १३. होत्रवाहन. १४. घडलेली सर्व हकीकत.

'येती शरण तुला जे ते जन सर्वत्र सत्पदा वरिती,'
ऐसें प्रार्थुनि, जोडी अंजलि, घालूनि तत्पदावरि ती. ७
राम म्हणे, 'वत्से! तूं आजवळा पावलीस, न वनातें;
जें राजर्षिकडे, या ब्रह्मर्षिकडे हि तें चि तव नातें. ८
अश्रु पुसों दे, वांछित सांग मज, अनाथसी नको चि रडूं,
आम्हांसि आपणासह या दुःखमहाभरें नको चिरडूं.' ९
अंबा म्हणे, 'असें हें जालें, किति कथिल दुःख हे[3] तूतें?
मारावें भीष्मातें या माज्या परमदुःखहेतूतें. १०
भीष्मापुढें करावें बळ शाल्वें काय? काय मत्तातें?
आजोबा! साजो बा! यश, मारीं त्या अतिप्रमत्तातें.' ११
राम म्हणे, 'न धरिन धनु, जरि न विनवितिल मजप्रति ज्ञाते,
ब्राह्मणकार्यावांचुनि सोडावी कसि निजप्रतिज्ञा ते?' १२
अंबा वदे, 'प्रतिज्ञा शरणागतरक्षणार्थ सोडावी,
तुज ईश्वरासि दुष्कर काय प्रभुजी!? सुकीर्ति जोडावी.' १३
राम म्हणे, 'वत्से! तुज भीष्म नमिल, बहुमता[6] मदाज्ञा त्या;
लंघ्या नव्हे प्रतिज्ञा, प्रतिपाल्या[7] होय हे सदा ज्ञात्या.' १४
काश्या म्हणे, "वधा कीं भीष्म म्हणो 'निर्जितोस्मि[9]' आजोबा!
माजो[10] बाहुबळें न छात्र[11], बहु गुरुप्रताप[12] साजो बा!" १५
अकृतव्रण हि म्हणे, "जी! वर्णुत भृगुकुळगुरुप्रति ज्ञाती;
स्मरली मज, स्मरावी स्वामीनीं ही गुरु[13] प्रतिज्ञा ती. १६
वदलां, 'म्यां शरणागत दंडुनि[14] विप्रादि सर्व तारावा,

---

१. सद्गतीला. २. [होत्रवाहन] ती अंबालिका परशुरामाच्या चरणावर घालून (तिचें बरेंवाईट करण्याचें सर्वस्वीं त्याच्यावर सोंपवून) हात जोडी. ३. मी अंबा. ४. मोठ्या दुःखाला कारणीभूत असलेल्या. ५. शोभो. ६. बहुमान्य. ७. पालन करण्यास च योग्य. ८. अंबा. ९. मीं पराभूत झालों. १०. उन्मत्त होवो. ११. शिष्य. १२. गुरूचा (परशुरामाचा) पराक्रम. १३. मोठी, महत्वाची. १४. [दुष्टांचें] शासन करून.

जो सर्व क्षत्र रणीं जिंकील प्रबळ तो हि माराया.'" १७
भार्गव म्हणे, 'विसरलों होतों कीं मीं हि या प्रतिज्ञातें[1],
वत्सा! तुज धन्य म्हणो आर्यी, मग सर्व यांप्रति ज्ञाता. १८
सामें चि कार्य होइल जरि, तरि युद्धासि काय कारण हो!!
न करील वचन जरि, तरि माराया भरतनायकों[3] रण हो.' १९
ऐसें योजुनि घेउनि त्या मुनिमित्रांसमेत[4] मुलगीतें,
प्रस्थान शीघ्र केलें त्या राजामरमहर्षिकुलगीतें[5]. २०
येवूनि कुरुक्षेत्रीं राहे, सांगोनि पाठवी, राज्या[6]!
धावोनि भेटलों मीं वेद धनुर्वेद पाठ वीरा ज्या. २१
मत्कृतपूजन घेउनि राम म्हणे, 'रे! सुरापगांगभवा[7]!
भक्त्यर्पित[8] बहु, नाहीं तरि काय असे दुराप[9] गांग[10] भवा[11]? २२
गरुडें[12] सुधा, तसी त्वां हे अंबा रण करूनि जरि हरिली,
तरि हरिलीनमतिजनें[13] संसृतिरुचि[14] तेंवि कॆवि परिहरिली[15]?'
वदलों, "सत्य, भ्रात्याकरितां हरिली बळें, परं[16] स्वामी
'वरिला शाल्व' म्हणे हे[17], घेऊं जाणुनि कसें परस्वा[18] मीं?" २४
राम म्हणे, 'शाल्व न घे, मानी हरि[19] गज परें दिला न वरी,
त्वां जिंकिली यदर्थ त्वद्भ्राता तो करू इला नवरी.' २५
मीं वदलों, 'जें दुष्कर सुयशस्कर[20] सांग काज रामा! तें,
होइल अकीर्ति, देतां कां हा उपदेशकाजरा[21] मातें?' २६

---

१. प्रतिज्ञेला. २. मला. ३. भरतश्रेष्ठ भीष्माला. ४. ब्रह्मवेत्त्या तापसांसह. ५. राजे देव आणि महर्षि यांच्या समुदायानें स्तुत अशा परशुरामानें. ६. दुर्योधना! ७. देवनदीच्या पुत्रा, भीष्मा! ८. भक्तीनें दिलेलें. ९. दुर्मिळ. १०. गंगोदक. ११. शंकराला. १२. कथासंदर्भ आर्या० आदि० अ० ४ मध्यें पहा. १३. हरीच्या ठायीं लीन झाली आहे बुद्धि ज्याची अशा मनुष्यानें. १४. संसाराची आवड. १५. टाकली. १६. परंतु. १७. अंबा. १८. परधनाला. १९. मानी सिंह दुसऱ्यानें दिलेल्या हत्तीचा अंगीकार करित नाहीं. २०. करावयास कठिण पण उत्तम यश देणारें. २१. उपदेशरूप विष.

राम म्हणे, 'त्वद्गुरु मीं, माझें सुखपुण्यकीर्तिजनक वच;
गुरुवचनास चि म्हणती सर्व भले पुण्यकीर्ति[1] जन कवच.' २७
मीं बोलिलों, 'असें तों न घडेल कधीं; दयानदा! पावें[2];
गुरुनें, ज्यासि अधर्माचरण न माने, तया न दापावें[3].' २८
राम म्हणे, "होय सुखी निजगुरुचें वचन शिष्यजन करिता[4],
नातरि[5] गुरुकुंभभवक्षोभें[6] छात्रामृतांशुजनक[7] रिता. २९
हे सर्वमता[8] साक्षाद्दुर्गासी सर्वकामदा, ज्ञात्या!
लंघील खळ महिषसा जो, न करिल भस्म कां मदाज्ञा त्या? ३०
जाले[9] पशु चि न वाहुनि शृंगा पुच्छा वळी मुठा राजे
तैसे ते[10] न क्षितिवरि आढळले न वळले[11] कुठारा[12] जे. ३१
मज गुरुपुढें 'असें[13] तों न घडेल कधीं' असें कसें वदसि?
असतां समर्थ अघटितघटनापटु[14] मत्कुठार हा सदसी[15]. ३२
खचसील कौरवा[16]! तूं, कीं बहु चढला तुजा मद सिगेला[17];
लंघावया[18] पहासी? गांवाला काय रे! मदसि गेला? ३३
वधिले क्षितितळवर्ती[19] क्षत्रिय म्यां एकवीसदा सारे.
माजा प्रताप गातां रुद्रभ्रम[20] दे कवीस दासा! रे!" ३४

---

१. पुण्य ही च आहे कीर्ति ज्यांची असे. २. प्रसन्न हो. ३. दटावावें. ४. करणारा. (पाळणारा). ५. नाहीं तर. ६. गुरुरूप अगस्तीच्या कोपानें. ७. शिष्य हा च अमृतांशु (चंद्र) त्याचा पिता समुद्र. ८. सर्वमान्य. ९. शिंगें, शेंपूट व ओझ्यामुळें पाठीला इजा न व्हावी म्हणून गादीसारखें जें वळी, मूठ या नांवाचें साधन बैलाच्या पाठीवर घालतात तें, वगैरे बैल असल्याचीं कांहीं चिन्हें नसतां हि सर्व राजे माझ्यापुढें बैल झाले. 'साक्षात् पशुः पुच्छ-विषाणहीनः', झाले. १०. राजे. ११. वठणीस आले. १२. परशूला. १३. अंबास्वीकार. १४. अशक्य तें शक्य करून दाखविण्यामध्यें पटाईत. १५. उत्तम तरवार. १६. भीष्मा! १७. शिखराला, पूर्णत्वास. १८. माझें उल्लंघन करूं पाहतोस. १९. भूतकावर असणारे. २०. शंकर असल्याची भ्रांति.

ऐसें भलतें चि वदे वर्णावा मुख्य जो गुरु[1] गुरूंनीं.
पाहे राम मजकडे, जेंवि हरिकडे हरी गुरुगुरूनीं. ३५
वदलों, “धर्मन्यायें हा[2] देह तपोवनांत राखावा,
त्यजुनि दुरभिमान, धरुनि शांतिसि, तारुनि जनां तरा, बाबा!
ठाव्या आहेत मला, सांगा गोष्टी यथेष्ट अन्या या,
तरि भय भलत्यापासुनि होइल, जरि मीं करीन अन्याया. ३७
वधिले क्षत्रिय तेव्हां नव्हता हा भीष्म शांतनव[3] समज,
देवांसि[4] मागते ते जाले मरणीं करूनि नवस, मज. ३८
गेलें गुरुत्व तुमचें, कां हो! म्हणतां वधीन अनघातें[5]?
येइल पदरांत कसें यश धर्मन्यायनिष्ठजनघातें? ३९
सच्छिष्याला विद्या गुरु झांकायासि काय हो! सिकवी?
पांडित्य पहा माजें, पाहोनि मला म्हणाल ‘होसि[6] कवी.’” ४०
हांसुनि राम म्हणे, ‘रे! हितकर गुरुवचन कां न आइकसी?
साहेल तुजी तुजिया दुःसहशोकानळासि आइ कसी? ४१
भीष्मा! मज सिंह गणीं, वेड्या! तूं आपणासि कलभ[7] गणीं.
न रविपुढें मिरवेसें चंद्रीं हि, कसें असेल बल भगणीं[8]? ४२
देसिल सत्यवतीतें शोक बहुत, रडविशील गंगेतें,
समज बरें मदवूषित[9] जें जें तेज क्षणांत भंगे तें. ४३
हो सिद्ध, [10]ये; हरीनें व्यसु[11] आला तो करेणु[12] केला, हो!
[13]हूं! गंगेला शोकद, तोखदें[14] हें तोकें[15] रेणुकेला[16] हो.’ ४४

---

१. जो गुरु (परशुराम) गुरूनीं (मोठ्या लोकानीं) मुख्य [म्हणून] वर्णावा. २. तुमचा देह. ३. हा शंतनूचा मुलगा भीष्म. ४. ते तुम्हीं मारलेले क्षत्रिय, मरतेवेळी, ‘आम्हांला परशुरामाला जिंकणारा असा वीर दे’ असा देवांस नवस करून मला मागते झाले. ५. निष्पापातें. ६. आहेस. ७. गजशिशु, हत्तीचा छावा. ८. नक्षत्रसमुदायांत. ९. गर्वानें फुगलेलें. १०. युद्धास ये. ११. गतजीवित. १२. हत्ती. १३. हूं, ऊठ, लढाईला तयार हो. १४. आनंददायक. १५. मूल. १६. माझ्या आईला.

सिंधूंत नगं[1] जसा कपि[2] तैसा पाहोनि गर्वनग रामीं,
वंदुनि 'येतों' ऐसें बोलुनि आलों फिरोनि नगरा मीं. ४५

सत्यवतीतें सांगुनि नमुनि[3] तदाशीःप्रसाद घेऊन,
हा गुरुचें दर्शन घे, हेमंतीं[4] जेंवि अधन[5] घे ऊन. ४६

आम्हां गुरुशिष्यांचा अत्यंताद्भुत पहावया समर,
आले बहु सुरराजब्रह्मर्षिसमेत[6] सर्व ही अमर. ४७

पुत्रस्नेहें मातें ये वाराया भिवूनि देवधुनी[7],
हनु[8] धरुनि म्हणे, 'बा! हा काळकरीं बहु भटांसि दे वधुनीं. ४८

अनुभावें[9] न, जितावे भावें गुरु देव सर्वथा पटुनीं[10],
उठविति अनर्थ खिजतां[11], रिझतां[12] पुरुषार्थ सर्व थापटुनीं[13].' ४९

सांगोनि कलहकारण वदलों, 'गंगे! वृथा न कोपावें,
रामापरि मज तूं ही निजधर्मच्युत करूं नको, पावें.' ५०

सुतजीवदान मागे पसरुनि रामा नदी नता[14] पदर,
नमुनि म्हणे, 'शरण तुला येतां, पावे न दीन ताप दर[15]. ५१

आग्रह कां करितां? हो! प्रभुजी! द्या अभय बाळका, पावा.
न गिळी कटुकरस[16] म्हणुनि कोप करुनि काय बाळ कापावा?'

राम म्हणे, 'गंगे! जें विद्यादिगुणेंकरूनि मातें[17] तें,
दावी वंध्येहुनि बहु कदपत्य[18] उणें करूनि मातेतें. ५३

या ऐशा ही गुरुचें जो वेदवचनसखें[19] वच न मानी,
तो हा मानील कसें, तुज गुरु मानुनि, तुजें वचन मानी? ५४

---

१. [मैनाक] पर्वत. २. मारुति. (यानें मैनाकपर्वताचा गर्व हरण केला होता). ३. [मातेला] वंदुनि. ४. थंडीच्या दिवसांत. ५. दरिद्री. ६. देवर्षि, राजर्षि व ब्रह्मर्षि यांसहित. ७. भागीरथी. ८. हनुवटी. ९. सामर्थ्यानें. १०. चतुरानीं. ११. खिन्न होतां. १२. खूष होतां. १३. पाठ थापटून. १४. नम्र अशी गंगा. १५. भीति. १६. कडू रस, औषध. १७. माजतें. १८. वाईट अपत्य. १९. वेदवचनाचें मित्र च असें.

करितां [1]आज्ञा, त्याच्या स्पर्शोन शिरा, [2]सुरापगे! हातें,
त्यजिल [3]मदाशीसाध्वी नाहीं तरि त्या [4]सुरापगेहातें. ५५

रक्षावा चि सुत असें त्वच्चित्तीं जरि असे [5]महाभागे!
गंगे! जा, [6]वाटेवरि आण, अभयं द्यावया न [7]हीं [8]भागे.' ५६

पुनरपि माय मज म्हणे, 'न विलंघावें धरूनि हठ [9]नातें,
[10]गुरु हरिहर; बहु तरले गुरुचरिताच्या करूनि पठनातें.' ५७

'शतदा उपदेशौषध हा संरक्षावया स्वसुत पाजी,
ती कां विटेल? वेची नित्य [11]पतितशतहिता स्वसुतपा [12]जी?' ५८

अत्याज्य [13]सुप्रतिज्ञाग्रह निजकुलधर्म [14]सन्नय नरा हे,
तैसें कसें करावें जेणें एक हि न [15]सन्नयन राहे?' ५९

[16]सिंधु म्हणे, 'कोण असी माता जोडील हात पोरासी?
शिष्य [17]असौ, मग आग्रह कैसा सोडील [18]हा तपोराशी?' ६०

जों माय म्हणे, 'देइल हा हरि तुज [19]मुग्धसिंधुरा मरणा,'
मजवरि येता जाला, तों चि [20]यशोदुग्धसिंधु राम रणा. ६१

'बैसा रथीं कवच घ्या' ऐसें म्हणतां म्हणे, 'उणें काय?
पूर्ण असे हा माजा [21]चिंतामणिकोटिगुरु गुणें काय. ६२

रथ भूमि, वेद [22]वाजी, [23]गायत्री कवच, सारथी [24]वात,
या साहित्यें आम्हां काळाधिक कोण जोडिना हात?' ६३

---

१. माझी आज्ञा मान्य केली असतां. २. गंगे! मी त्याच्या शिरावर वरदहस्त ठेवीन. ३. माझी आशी (आशीर्वाद) ही च साध्वी. ४. मद्यप्याचें घर च अशा भीष्मातें. ५. दैवशालिनि! ६. ताळ्यावर आण. ७. मी. ८. थकत नाहीं. ९. गुरु-शिष्याचे नातें. १०. गुरु हा च हरिहर होय. ११. पाप्यांच्या हितास्तव. १२. गंगा. १३. अढळप्रतिज्ञेचा आग्रह. १४. चांगली नीति. १५. उत्तम डोळा. १६. गंगा. १७. दुराग्रही. १८. राम. १९. वेड्या हत्तीला. २०. यशाचा क्षीरसमुद्र. २१. चिंतित पुरविणाऱ्या कोट्यवधि देहांमध्यें श्रेष्ठ असा हा माझा देह गुणांनीं पूर्ण आहे. २२. घोडे. २३. गायत्र्यादि वेदमाता. २४. वायु.

ऐसें वदतां चि, दिसे दिव्यरथीं दिव्यकवच तो हरसा,
मोहे देवांची ही मति, केवळ पावली न मोह रसा. ६४
ठेउनि चाप करींचें, उतरूनि रथावरूनि पद नमुनीं,
'[1]मम [2]जयमाशास्व' असें प्रार्थियला [3]कीर्तिकेलिसदन मुनी. ६५
मज राम म्हणे, "नमन न करितां, [4]करिता चि हानि शापानें,
वंदावा गुरु हर्षद [5]अमलद्विजराज हा [6]निशापानें. ६६
भीष्मा! मजला म्हणसी जरि '[7]जयमाशास्व मे विभो! राम!'
तरि संप्रति जैसा तूं [8]जयकाम तसा चि हा हि जयकाम. ६७
जालों प्रसन्न मीं या त्वच्चरितें, तूं चि शुद्ध [9]समयज्ञ,
हूं, बैस रथीं घे धनु, सत्फळद न अन्य युद्धसम यज्ञ." ६८
नमुनि रथीं बैसुनि, मीं वदलों, 'गुरुजी! न हार [10]नेंत पाहो,
तुमच्या न ब्राह्मण्या, न श्रुतिवृंदा, प्रहार न तपा हो. ६९
स्वीकारिला तुम्हीं जो [11]असमुचित क्षत्रधर्म साधूनीं.
खंडीन त्यासि, होइन [12]सन्मत, हें साधुकर्म साधूनीं.' ७०
करिता जाला मजसीं माजा गुरु राम [13]संगरारंभा,
पाहों ये [14]योगिचमू जसि सोडुनि [15]कामसंगरा रंभा. ७१
प्रथम चि सोडी मजवरि मद्गुरु शरवर्ष [16]कायहानिकर,
तैसें चि हा हि शिष्य, प्रेक्षक जन म्हणति 'काय हा [17]निकर?'
झांकिति समरीं शतदा आम्हां देवर्षि [18]सत्प्रसूनगणीं,
[19]निजवीरसूत्व निरुपम सुकृतफळ, परंतु [20]मत्प्रसू न गणी. ७२

---

१. पृथ्वी. २. माझ्या जयाची आशा कर. ३. कीर्तीचें क्रीडास्थान च असा. ४. हा राम शापाने तुझी हानि करिता च. ५. निष्कलंक ब्राह्मणश्रेष्ठ राम. ६. [सकलंक] चंद्रानें. ७. हे प्रभो रामा! माझ्या जयाची आशा कर. (मला जय दे). ८. विजयेच्छु. ९. स्वधर्मज्ञ. १०. नम्र (भीष्म) माघार न घेवो. ११. अयोग्य. १२. सज्जनांस मान्य. १३. युद्धारंभा. १४. योगिसमूह. १५. मदनयुद्धा. १६. शरीराची हानि करणारा. १७. कहर. १८. उत्तम पुष्पवृष्टीनीं. १९. आपलें वीरमातृत्व. २०. माझी आई.

बाणाहीं मीं गुरुच्या, गुरु माझ्या ही, करी रथा पिहितें[1],
शस्त्रप्रहार यद्यपि अहित चि, गमले मना तथापि हित. ७४
प्रथमदिनीं म्यां गुरुच्या धनुची, पण[2] करुनि, तोडिली कोटी[3].
मजवरि तीक्ष्णशरांची गुरुनें कोपोनि सोडिली कोटी. ७५
पळमात्र पावली शर मर्मीं शिरतां मदीय तनु कंपा,
नाहीं गडबडलों, कीं मजवरि गुरुची च पूर्ण अनुकंपा. ७६
मग मीं जालों गुरुच्या मर्मीं शतसंख्य[4] बाण शिरकविता,
संधानशक्ति[5] माजी कांपवि तत्धृदय, जेंवि शिर कविता[6]. ७७
क्षण मूढसा चि झाला क्षतजें[7] प्रभु न्हाणिला चि भल्लानीं[8],
मल्ला निष्क्रिय[9] केलें, जाणों कवळुनि अनेक मल्लानीं. ७८
'हां[10] रे! भीष्मा! मंदा! जपला गुरुवत्सल[11] व्रता कुरु[12] ज्या,
तें बुडविलें तुवां कीं! हा! न कुसंतति भली, भली कुरुज्या[13].
गुरु हरिहर कीं! धिक्[14] त्वां[14]! करिसि न करवेल लांडग्याला जें;
दे जीव, जा, भल्यांला दावाया तोंड दांडग्या! लाजें.' ८०
असि आपली च आपण केली निंदा बहु प्रथम दिवसीं,
कीं[15] विप्र पुरोडाश, क्षत्रकुळें त्यापुढें जसीं दिवसीं[16]. ८१
दुसरें दिवसीं मजवरि शस्त्रें अस्त्रें हितें गुंजे[17] योजी[18],
तेव्हां वदलों, 'स्वामी! हें केलें भग्न म्या, दुजें[19] यो[20] जी!' ८२
मज डावलूनि[21] मद्गुरु भेदी भल्लेंकरून हें उर, तें

१. आच्छादित. २. प्रतिज्ञा. ३. धनुष्याचें टोंक. ४. शेंकडों. ५. बाण जोडण्याची शक्ति. ६. काव्य. ७. रक्तानें. ८. बाणानीं. ९. [चलनवलनादि] व्यापारशून्य. १०. येथून पुढें दोन गीतींत भीष्मानीं आत्मनिंदा केली आहे. ११. गुरुभक्तिपरायण. १२. भीष्माचा पूर्वज. १३. रोग-पंत. १४. तुला धिक्कार असो. १५. कारण, ब्राह्मण हे यज्ञशेषासारखें पवित्र अन्न होय. १६. एक क्षुद्र पक्वान्न, फळें. १७. समजुतीच्या गोष्टी. १८. उपयोगांत आणी. १९. दुसरें. २०. येवो. २१. डावा घालून.

सांगों काय तुज [1]नृपा!? मसतां श्रीगुरुकृपा न [2]हें उरतें. ८३
मत्सूत मला मागें मूर्छा येतां चि तत्क्षणीं काढी,
बा! [3]ढीग वेदना अनुभविल्या समरीं, परंतु ती गाढी. ८४
मागें हळूच मद्रथ सारथि ने, जऱ्हि [5]हरींस न पिटाळी,
मेला खळ म्हणुनि पिटिति [6]मुनि, [7]रामजयीं जसे चि कपि, टाळी.
अंबेचा तर्क किती? पिटिती अकृतव्रणादि कवि टाळी,
'हा! हा!' देव हि म्हणती, गुरु चि [9]निजगंभीरतेसि न विटाळी.
रामाश्रितसाधूंची दूर करी गर्जना चि मन्मोहा,
[10]मांय म्हणे, 'रडवाया न परसतीच्या कुशींत जन्मो हा.' ८७
म्या सावधान होउनि, रथ फिरवुनि, बाण सोडिले बहुत,
रामप्रतापदहनीं जाले चि, न लागतां विलंब, [11]हुंत. ८८
मग म्यां मूर्छित केला [12]कालोग्रशरव्रणें [13]उरोनिहितें,
गमलें यावरि न करिल [14]गुरु शिष्यांचीं, जगीं उरोनि, हितें. ८९
मागूनि घेतलें गुरुदेवा म्यां, आंग कांपत नमुनि, तें;
बसला [15]अशनिसम उरीं शर, मग व्हावें न कां पतन [16]मुनितें?
कल्पांतीं भानु तसा राम पडे भूवरी रथावरुनीं.
घालूनि उडी अकृतव्रण [17]सूत धरी शरीर [18]थांवरुनीं. ९१
जळ वायु घालिती किति, किति जपती [19]शांतिसूक्त तापस रे!
यत्नशतें चिरकाळें हळुहळु भृगुराममोहताप सरे. ९२
उघडुनि दृष्टि, गुरु म्हणे, 'भीष्मा! माझ्यासमोर चि रहा रे!

---

१. हे दुर्योधना! २. हें उर. ३. पुष्कळ. ४. प्रबल. ५. घोड्यांला. ६. परशुरामपक्षीय मुनि. ७. दाशरथी रामाच्या जयाच्या वेळी. ८. अंबेला मी मेलों असें सहज च वाटलें. ९. आपल्या गंभीरपणाला. १०. गंगा—पंत. ११. दग्ध. १२. काळाप्रमाणें भयंकर अशा बाणाच्या जखमेनें. १३. छातीवर मारिलेल्या. १४. परशुराम. १५. वज्रासारखा. १६. रामाला. १७. सारथी. १८. सांवरून. १९. शांतिपाठ.

उग्रा[1] ही भुजगासीं[2] करितां संगर न मोर चिर हारे.[3]' ९३
मत्पार्श्वीं[4] मज हाणी, 'मेलासि' असें म्हणोनि रोपानें[5],
कोपानें क्षत्रक्षतज्यांचीं[6] आला करीत जो पानें. ९४
चुकलें दैवें[7], देह न त्या आघातीं[8] रणीं रहावा, तें;
जालों सकंप पळभरि, होय महातरु जसा महावातें. ९५
कांपविले शर मर्मीं हाणुनि माजे भृगूद्वहें[9] घोडे.
मोडे धैर्य न त्यांचें[10], तेजस्वी शोधितां तसे थोडे. ९६
गुरु खवळला चि होता, मीं हि बहु तसा कधीं च न खवळलों;
एकामेकांवरि मग साक्षात् कल्पांतमेघसख[11] वळलों. ९७
वातास कीं शिराया न दिली पदवी[12] रविप्रकाशाला.
इतरां[13] मीं च न, होइल मग तापद वीर विप्र काशाला? ९८
शर कोंदले नभीं, बळ त्यांचें अन्योन्यखंडनीं[14] न चले,
न च लेश उरे, स्वोत्थज्वलनें[15] होवूनि दग्ध ते खचले. ९९
उतरी संध्याकाळीं नित्य स्वधनुर्गुणासि[16] कवि राम,
मूर्छेविना न आम्हांमध्यें, प्रेक्षकजना हि न, विराम[17]. १००
म्यां त्या समरमखाच्या[18] प्रारंभीं, स्वगुरुचे सदा चरण
अवसानीं[19] हि नमावे; कीं, मज हें बहु रुचे सदाचरण. १०१
तिसरे दिवसीं केला जो दिव्यास्त्रप्रयोग तच्छमना[20],
करिता जालों, राया! कीं मीं गुरुदेवभक्त अच्छमना[21]. १०२

---

१. भयंकर. २. सर्पाशी. ३. पराभव पावे. ४. माझ्या बरगडीत. ५. बाणानें. ६. क्षत्रियरक्तांची. ७. सुदैवानें मरण चुकलें. ८. प्रहरांत. ९. रामानें. १०. त्या घोड्यांचें. ११. प्रलयकालच्या मेघाचे मित्र च असे (आम्ही). १२. अवकाश. १३. आपल्या बाजूनें लढण्याचा इतर वीराना मी च ताप दिला नाहीं, मग तो वीर विप्र कशाला देईल? आम्ही उभयतां च काय ते लढलों, असा अर्थ. १४. परस्परांचें खंडण करण्यांत. १५. स्वतःपासून उत्पन्न झालेल्या अग्नीनें. १६. आपल्या धनुष्याच्या दोरीला. १७. विश्रांति. १८. युद्धयज्ञाच्या. १९. शेवटीं. २०. त्याच्या शांतीकरितां. २१. शुद्धमनस्क.

गुरुनें जी पाठविली मग [1]कृत्यासी च शक्ति बा! राज्या!
ती, त्या हि खंडिल्या म्या आल्या अत्युग्रशक्ति बारा ज्या.
पुनरपि सोडुनि शक्ति प्रकटी दिव्यास्त्र तें न कथवे गा!
मद्रथवेग गुरुपुढें किति? करितां रुद्ध [2]भानुरथवेगा. १०४
खरतर शर प्रकटले जिकडे तिकडे अनंत राज्या! रे!
खंडाव्या किति तरि त्या [3]शक्तिशरतती [4]अनंतरा ज्या रे! १०५
सतुरगसारथिरथ मीं झालों [5]शुकें, [6]गुरुशरौघ [7]पंजरसा,
शर शिरकले शरीरीं [8]कंजीं अळि शिरति जेंवि [9]कंजरसा. १०६
[10]मद्रथरत्नीं शिरले बहुत [11]शिलीमुख जसे [12]कुशलभ वनीं,
कीं सर्वस्व हराया तस्कर, बहु ज्या वसे [13]कुशल [14]भवनीं. १०७
[15]सुर हि मुरडिता 'चुकलों' म्हणउनि, मग कां न कान नर हातें?
रे! काय दवाग्निपुढें [16]पसरूनि दुकान [17]कानन रहातें? १०८
तेव्हां जें केलें तें कथितों, सादर कथेंत मन घाला,
विव्हळ करिता जालों मीं मजहुनि फार त्या हि [18]अनघाला.
[19]उरलों [20]विकळ हि होउनि; [21]तिसरा तों वेचला चि अस्ता, गा!
राहे रण; प्रकाशा आटोपुनि [22]मित्र जाय [23]अस्तागा. ११०
चवथे दिवसीं संगर [24]संगरहितबुद्धि तो करी, राया!

---

१. आसुरी देवतेसारखी. २. सूर्यरथाच्या वेगाला. ३. शक्ति व बाण यांचे समूह. ४. अंतररहित, एकामागून एक आलेल्या. ५. पोपट. ६. रामाचा बाण-समुदाय. ७. पिंजऱ्यासारखा. ८. कमलांत. ९. मधाकरितां. १०. माझ्या उत्तम रथांत. ११. बाण. १२. दुष्ट टोळ. १३. कल्याण (संपत्ति). १४. घरांत. १५. देव हि 'चुकलों' असें म्हणून परतता; मग मनुष्य 'चुकलों' म्हणून आपले कान कां पिळणार नाहीं? युद्ध पाहण्यास आलेल्या लोकांना हि बाण लागू लागले, असा ध्वन्यर्थ. १६. पसारा मांडून. १७. अरण्य. १८. पुण्यवान् रामाला. १९. जीवंत राहिलों. २०. घायाळ. २१. तिसरा दिवस अस्तास गेला तेव्हां युद्ध थांबलें. २२. सूर्य. २३. अस्ताचलास. २४. निःसंग बुद्धि ज्याची असा विरक्त (परशुराम).

मारुनि मत्सूतातें डसवी शरसर्प[1] शत शरीरस्था. १११

अतितेजस्वीषुवरें[2] मत्सूदया होय तो विदारविता
तत्काळ मला आली शशिता[3], त्या युद्धकोविदा[4] रथिता. ११२

स्वरथावरूनि बाणाघातें उसळौनि पावतां पतन,
वरिचेवरि भव्यपुरुष[5] आठ करिति सांवरूनि मज जतन. ११३

ते एकदा चि वदले 'मा भैः[6] स्वस्त्यस्तु ते[6]' असें हित रे!
झालों स्वस्थ, सदुक्तें सर्व हि, संकट असो कसें हि, तरे. ११४

त्या विप्रांसि नमुनि म्यां पुशिलें कीं, 'रण पुन्हा करूं निकरें?'
बसतों तों माय[7] रथीं आहे मत्तुरंगगुण[8] धरूनि करें. ११५

गंगेसि नमुनि वदलों, "मत्सारथि तवकृपाकटाक्ष[9] महा,
या चि बळें दिगिभांच्या[10] आहे भेदावया कटा[11] क्षम[12] हा. ११६

आशी[13] तुजी समर्था, स्वन्यूना त्वां इला न लेखावें,
देखावें कुतुक, परें[14] देवीसिंहासि काय गे! खावें? ११७

देवसतींत[15] विमानीं बैसोनि सुखें दुरूनि समर पहा,
गुरुवर[16] सारथि ज्याचा त्यासीं भांडुनि म्हणेल अमरप[17] 'हा!'

वरितील मज चि सुयशें लोकीं हरिपादनखसुते[18]! जितकीं,
बहु मच्छिरीं[19] निषंगीं[20] गुर्वाशीर्वादशार[21] सुतेजित[22] कीं." ११९

'तरसील द्विभुज कसा? यासि न समरीं सहस्रबाहु[23] तरे;

---

१. बाणरूपी सर्प. २. अतितेजस्वी अशा बाणश्रेष्ठानें. ३. चंद्रत्व. ४. युद्धनिपुण रामाला. ५. दिव्य पुरुष. (भीष्म हा अष्टवसूंतील द्युनामक वसूचा अवतार असल्यामुळें अष्टवसु त्याचें रक्षण करित होते). ६. भिऊ नको, तुझें कल्याण असो. ७. गंगा. ८. माझ्या घोड्याचे लगाम. ९. तुझ्या कृपेच्या बळावर. १०. दिग्गजाच्या. ११. गंडस्थळाला. १२. समर्थ. १३. आशीर्वाद. १४. इतर सिंहानें. १५. देवांच्या स्त्रियांत. १६. गुर्वाशीर्वाद. १७. इंद्र. १८. विष्णुचरणनखकन्ये गंगे! १९. माझ्या मस्तकीं. २०. भात्यांत. २१. गुरूचे आशीर्वादरूप बाण. २२. अत्यंत तेजस्वी. २३. सहस्रार्जुन.

बहु आले या मूर्तप्रलयज्वलनीं[1] पडोनि बा! हुत[2] रे!' १२०
ऐसें वदे, रडे, तनुजप्रेमाच्या[3] न आवरे उत, रे!
मज आलिंगुनि, हुंगुनि[4] माथां, माता रथावरुनि उतरे. १२१
सारथ्ययुद्धतांडव[5] शस्त्रास्त्रपयोधरा[6] गुरुसमोर
करितां झालों मीं च न, केलें म्यां स्वर्गगा कुरुस मोर[7]. ११२
जोडुनि कर, सोडुनि परसर्पप्राणांतका शरा मोरीं[8],
झालों विदारिता मीं केवळ यमसन्निकाश[9] रामोरीं[10]. १२३
क्षितिसह गुरुतनु कांपे, पावे उल्कांसमेत[11] पतनातें,
रक्षिति सर्वस्वें मुनि सर्व, जसे वृत्तिमंत[12] वतनातें. १२४
जलधींत[13] बुडे कीं त्या शकला न सख्यासि अर्क राखाया,
मित्रत्व हें चि, धांया[14] कीं लागे अन्य शर्करा खाया. १२५
ऐसें तेवीस दिवस जालें युद्ध त्रिलोकमोहन[15] हो!
म्हणत चि होतों, 'देवा! समयीं समरक्रतूंत[16] मोह न हो.'
चिंताकुळ मीं निजलों प्रार्थुनि पितृविप्रदेवता, राया!
ते पूर्वदृष्ट[17] आले स्वप्नीं मज विप्रदेव ताराया. १२७
वदले, 'भिवों नको गा! भीष्मा! भ्यालासि कां महाबाहो!
स्मरसील प्रस्वापन[18], त्या अस्त्रें सिद्ध काम[19] हा बा! हो. १२८
निजला तो मेला चि, प्रस्वापास्त्रें गुरूसि मार कसा,

---

१. मूर्तिमंत प्रलयाग्नींत. २. भस्म. ३. पुत्रप्रेमाचा. ४. मस्तकाचें अवघ्राण करून. ५. सारथ्यरूप व युद्धरूप नृत्य. ६. शस्त्रास्त्रांचा मेघ च अशा रामासमोर. ७. मीं आपला स्वर्गस्थ पूर्वज जो कुरु त्याला हि मोर केलें, म्हणजे आनंदानें नाचावयास लाविलें. ८. शत्रुरूप सर्पांच्या प्राणनाशक मोराला. (रामाला). ९. यमासारख्या. १०. रामाच्या छातीला. ११. ज्वाला व विद्युत्पात या अशुभ चिन्हांसह. १२. वतनदार. १३. समुद्रांत. १४. खरें मित्रत्व तें हें च; वरकड मित्रत्व हें गोड खाण्याच्या किंवा देण्याच्या च कामाचें. १५. तिन्ही लोकांस मोह उत्पन्न करणारें. १६. युद्धयज्ञांत. १७. पूर्वी पाहिलेलें. १८. मोहिन्यस्त्र. १९. रामपराभवरूप इच्छा.

तारक साचा गमसिल अस्त्रें[1] संबोधनें, न मारकसा.' १२९
वर्णावा सदनुग्रह[2] किति? आला फार तो विसांवा हो!
जागा झालों, आला युद्धाचा दिवस चोविसावा, हो! १३०
मग तुमुल लोमहर्षण[3] अद्भुत युद्ध प्रवर्तलें बा! गा!
झाला असेल कंप क्षितिकंपें क्षितिधरा महानागा[4]. १३१
पूर्वदिवसप्रहारक्रोधें तो क्षत्रकुळमहाशत्रु[5]
बहुशक्तिशक्ति[6] सोडुनि फोडुनि टाकी मदीय हें जत्रु[7]. १३२
विमळातुळबळसागर[8] घागरभर रक्त ओकवी, राया!
तेव्हां मेला चि असें मानिति जन सर्व लोक वीरा यां[9]. १३३
त्या रोविला ललाटीं शृंगापरि[10] शर धरूनि आवांका[11],
कोपें मनांत वदलों, 'गुरुजी! आतां करूनि आ वांका.' १३४
हाणी गुरु शर कठिन हि, मोजें[12] त्या सुकठिना न वक्ष तें रे,
पडलों क्षितिवरि, जाणों झालें बाळासि तें नव क्षत[13] रे! १३५
आली संज्ञा[14], बसलों स्वरथीं, झाल्या[15] विभीति शक्तिमती,
मग शक्ति हाणिली त्यां श्रीरामभुजांतरांत शक्तिमती[16]. १३६
स्वरथावरूनि मूर्छित होउनि मुनिवीरमुकुटमणि[17] खचला,
उठवुनि सूत म्हणे, 'यश गेलें, कीं खळवधार्थ अणिख[18] चला.'
मोह हरुनि, देउनि कर[19], अकृतव्रण सारथी रथीं चढवी,
कढवी क्रोध मनीं बहु, 'योजावें ब्राह्मअस्त्र' हें पढवी. १३८

---

१. संबोधनास्त्रें. (जागृत करणाऱ्या अस्त्रानें). २. सज्जनाची कृपा. ३. रोमांचोत्पादक. ४. पृथ्वीचा भार वाहणाऱ्या शेषाला. ५. क्षत्रिय जातीचा मोठा शत्रु. ६. मोठी आहे शक्ति जिची अशी शक्ति. (अस्त्रविशेष). ७. कंठ व बाहू यांमधील भाग. ८. शुद्ध व निरुपम बलाचा समुद्र. (राम). ९. मला. १०. मस्तकावर असलेल्या शिंगाप्रमाणें. ११. धैर्य. १२. त्या अतिकठिण बाणापुढें माझ्या छातीचा निभाव लागला नाहीं. १३. जखम. १४. शुद्धि. १५. भीतिरहित. १६. बलवती. १७. मुनि व वीर यांत श्रेष्ठ असा राम. १८. आणखी. १९. हात देऊन, सांवरून.

ब्रह्मास्त्र योजिलें मग मज भस्म कराया [1]शुचिकथानें
जन म्हणति, 'बळें शिशुला पाजावा काय हो ! [2]रुचिंक [3]थानें ?
[4]अनघा बरवा न असा अत्युग्राचार, अननघा बरवा;
[5]त्यजिलें [6]अकृपपण पुन्हां स्वीकारुनि, साधुमन न घाबरवा.'
[7]गुरुकर्म गुरुप्रिय मीं करिता जालों तसा न होत्सा हें,
ब्रह्मास्त्रावरि म्यां हि ब्रह्मास्त्र चि योजिलें महोत्साहें. १४१
ब्रह्मास्त्रद्वयतेज [8]व्योमीं [9]व्योमगजना न [10]फटकों दे,
सर्वत्र तें [11]तृणीकृतकल्पांतरुषितसहस्रफट कोंदे. १४२
देवर्षि ब्रह्मर्षि [12]क्षत्रर्षि [13]व्योमभूमिचर सारे
जाले सुतप्त, गमला हा गुरु हि क्रुद्ध शुद्ध हरसा, रे ! १४३
म्हणति [14]नभश्चर, 'आम्हीं सोडुनि कोणीकडे नभा जावें ?
बापा ! [15]ब्रह्मास्त्राग्ने ! आम्हां शरणागतां न भाजावें.' १४४
मज पतनीं रक्षाया करिती जे विप्र आठ वेगातें,
त्यांहीं कथिलें होतें जें प्रस्वापास्त्र आठवे गा ! तें. १४५
'अस्त्र स्मरसील' असा देती ते विप्र आठ वर हा [16]या,
तो हेतु होय समयीं याच्या चित्तास [17]आठव रहाया. १४६
[18]प्रस्वापनप्रयोगीं रामाचें बाण तेज न पहाते;
जे [19]व्योमगत [20]महीगत म्हणति सकळ जाणते [21]जनप 'हा !' ते.
प्रस्वापनप्रयोगोपक्रम करितां चि साधु सुर सारे

---

१. पुण्यचरित राम. २. रुईचा चीक. ३. स्तनद्वारां. ४. पुण्यवानाला. ५. त्यजिलेलें. ६. निष्कृपत्व. ७. तसा (त्या रामाप्रमाणें) [निष्ठुर] न होत्साता गुरुप्रिय [असा] मी गुरुकर्म (मोठें कर्म) करिता जालों. ८. आकाशांत. ९. देवांना. १०. फिरूं दे. ११. तुच्छ केला आहे प्रलयकाळीं रागावलेला शेष ज्यानें. १२. राजर्षि. १३. देव, मानव. १४. देव. १५. ब्रह्मास्त्ररूप अग्ने ! १६. मला. १७. आठवण. १८. प्रस्वापनास्त्र योजिलें तेव्हां [माझे] बाण रामाचें तेज न पहाते (सहन न करिते.) १९. आकाशांत प्राप्त झालेले (देवादि). २०. भूतलस्थ. २१. लोकपाळ—पंत.

मज म्हणति, 'पारिजातें हि न लंघावी कदापि कुरला रे!'
नारद म्हणे, 'करावा न प्रस्वापप्रयोग, शांतनवा!
कां क्षोभलासि बहु तूं? जन्माचा शांत कीं न शांत नवा. १४९
कैसा हि असो गुरु, बहुमान्य चि चिरें हि लंघ्य न भल्याला,
पूज्य चि दक्षमखांतक जन्हि अस्थि भुजंग भस्म नग्न त्याला.
अवमान स्वगुरूचा त्वां न करावा चि, हा असामान्य
ब्रह्मण्य ब्राह्मण हा, लोकीं तापस नसे असा मान्य. १५१
गुरुचरणावरुनि सदा ओंवाळुनि सांडिती असु ज्ञाते,
सुज्ञा हरिहरसे जे गुरुचरण, न मानती असुज्ञा ते.' १५२
ते गगनग अष्ट पुरुष वदले, 'देवर्षिवच न मोडावें,
जोडावें यश, भीष्मा! त्वां न प्रस्वापनास्त्र सोडावें.' १५३
तें ऐकुनि म्यां केलें ब्रह्मास्त्राचें पुनःप्रदीपन, गा!
रामास भासलों मीं कल्पांतींचा जसा मंदीप नगा. १५४
राम दिसे विप्रभ, तें अद्भुत चि, जसा रवि प्रभा वमला,
निंदूनि म्हणे, 'कळला आतां चि असार विप्रभावें मला.' १५५
जमदग्निप्रमुखपितर रामातें म्हणति, "काय हा निकर?
वत्सा! तुज अनुचित हा परधर्म स्वपरकायहानिकर. १५६
दिसतोसि शीतकरसा, हा समरग्रीष्म, भीष्म हा तपन,
हांत पनसा तसा तूं, परि म्हणवी सेवित्यासि हा 'तप न.'
हा देव कीं सुरनदीनंदनें आठां वसूंत अन्यतम,
तुज जिंकुनि भीष्म जसा, वांचुनि झालासि तूं हि धन्यतम!

---

१. तुलसी–पंत. २. दक्षाच्या यज्ञाचा नाश करणारा शंकर. ३. हाडें. ४. आकाश. (शंकर दिगंबर–नग्न आहे). ५. ब्राह्मणभक्त. ६. प्राण. ७. मान्य होती. ८. आकाशस्थ अष्टवसु. ९. पुनरुज्वलन, पुनरुत्थापन. १०. समुद्र. ११. पर्वतास. १२. निस्तेज. १३. ब्राह्मणत्व. १४. क्षात्रधर्म. १५. चंद्रासारखा. १६. परिशिष्ट पहा. १७. भीष्म. १८. अष्टवसूंतील कोणी एक.

याचा मृत्यु विधिविहितें[1], शक्रसुत[2] नरावतार[3] जो भावी[4],
परशक्ति यापुढें, जसि न रविपुढें दीपदीप्ति[5] शोभावी. १५९
सिंधूसि जेंवि मानव बाहुबळें तेंवि[6] यासि न पर तरे,
येथुनि परत, मग करुनि हठ, मठ सोडुनि, कदापि न परत, रे!"
राम निवृत्त[7] न होतां, तत्पितर[8] म्हणति मला, 'अगा साधो!
तुज निजधर्मौदार्यें यश, हें न स्वर्गगां[9] अंगा[10] साधो[11]. १६१
राम तुजा गुरु, याचा रक्षावा मान, मानदा[12]! मानीं[13];
बांधी बाहुगुणानीं दक्षा वामा[14] न मान दामानीं.' १६२
वदलों, 'क्षत्रिय मीं कां परतेन प्रथम, धर्म सोडूनीं?'
राम म्हणे, 'घ्यांवी म्यां कीं शिष्यें हार हात जोडूनीं?' १६३
न मना ये जें असकृत् कथिति पितर इतर नारदादि हि तें;
क्रोधिहृदय गुर्वक्षर[15] मोडी कीं मूल लाडिकें [16]लिहितें. १६४
जालों रणविमुख न मीं, विनविति जन्हि मुनि धरूनि मद्धनुतें[17],
गुरुकरवीं विर्ज्य[18] बळें करविति अनिवर्तिकीर्तिमद्धनु[19] तें. १६५
म्हणति, 'प्रणति गुरुप्रति कर' मज ते मूर्त आठ वेदेशीं[20],
रामें प्रथम स्वधनु त्यजिलें तो नित्य आठवे देश. १६६
मन्माता हि म्हणे, 'रे! हो न यशोहानि वासरा[21]! मन मीं
किति तरि समजावूं? निजभव्याचा[22] हा निवास[23] राम नमीं.'

---

१. ब्रह्मदेवानें केलेला. २. इंद्रपुत्र. ३. नरनारायणांपैकीं नराचा अवतार. (अर्जुन). ४. होणारा. ५. दिव्याचें तेज. ६. या भीष्माला. ७. युद्धपराङ्मुख. ८. रामाचे पितर. ९. स्वर्गस्थ. १०. वृक्षाला. (कल्पवृक्षाला). ११. मिळो. १२. गुरूस मान देणाऱ्या भीष्मा! १३. मान्य कर. १४. स्त्री-**पंत.** (चतुर स्त्री आपल्या पतीची मान बाहुपाशानीं बद्ध करिते, दोरानीं नाहीं). १५. गुरूचें वचन, आज्ञा (पक्षीं) गुरूनें शिकण्याकरितां घालून दिलेलीं अक्षरें, श्रद्धा. १६. लिहिणारें. (लिहावयास शिकणारें). १७. माझ्या हनुवटीतें. १८. गुणरहित. १९. स्थिर कीर्ति ज्याची असें धनुष्य. २०. वेदपुरुष, पूर्वोक्त अष्टवसु. २१. वत्सा! २२. आपल्या कल्याणाचा. २३. वसतिस्थान.

पहिल्यापासुनि गुरुवाग्ग्रहणीं[1] सादर मदीय कान मन,
मग धर्मयशस्कर गुरुचरणांसि करीन मीं न कां नमन? १६८
धावूनि पाय धरितां, आशीःसूक्तें[2] सुखें वदे, हातें
स्पर्शी माथां, मद्गुरु निववाया दे सुखेंव[3] देहातें. १६९
प्रेमें असें म्हणे, 'या लोकीं या भार्गवीं रविप्रतिमीं[4]
त्वां तेज मिरविलें बहु, तेजस्वी न वदलों रविप्रति मीं. १७०
जाली व्हावी प्रीति औदार्याच्या[5] ही न जी वितरणांत[6],
करिती उदारजीवित ऐसें चि, न हीनजीवित, रणांत. १७१
मृत्युपरीस परिभवापासुनि बहुत चि भिती, परि भवातें[7]
प्रार्थुनि मागति पुत्रच्छात्रांपासुनि भले परिभवातें. १७२
घे माज्या आशी या सर्वाहितहरिणवागुरा[8], बाजा
स्वर्वल्लिमंडपींच्या[9], भवसिंधूंतील बा! गुराबा[10], जा. १७३
नमन पुरे, संकोचासह अंजलि वसवसा[11] हि सोडावा;
ऐसा चि विजय समरीं अमरींला[12] गावयासि जोडावा.' १७४
ऐसा प्रसाद मजवरि करुनि म्हणे राम, "काशिपतितनये[13]!
हळुहळुनि जसें म्हणतो शिव, 'कां गे![14] देवि काशि! पतित न ये?'
तैसें चि म्हणत होतों, शरणार्थी[15] कां न येति चापलते[16]!
तारूं चि निश्चयें जे जे कळवितिल स्वशत्रुचापलते[17]. १७६
परि परम प्रबळ प्रतिबंधक[18] विधिसा[19] चि आपगेय[20] महा,

---

१. गुरुवचनपालनांत. २. आशीर्वादयुक्त उत्तम वचनें. ३. चांगले आलिंगन. ४. सूर्यासारख्या. ५. कुबेराच्या. ६. देणगींत. ७. शंकरातें. ८. सर्व शत्रुरूप हरिणांचा नाश करणारें जाळे. ९. कल्पलतेच्या मंडपांतील. १०. झाज, नौका—**पंत.** ११. [गुरुपराभवाची] रुखरुख, खवखव. १२. देवांगनांना. १३. अंबे! १४. [मी पतितांचा उद्धार करण्यास सिद्ध असतां] देवि काशि! [मला भेटायला] पतित कां गे! येत नाही? १५. रक्षणेच्छु. १६. हे धनुर्लते! १७. आपल्या शत्रूचें औद्धत्य. १८. माझ्या पराक्रमास अडथळा करणारा. १९. दैवासारखा अलंघ्य. २०. भीष्म.

नयवर्तित्वें[1] बाई! वंदुनि गुरुस हि विपाप[2] गे! यम हा. १७७
मज जिंकिलें नदीजें, न चले बळ यापुढें तिळ हि माजें;
हिमजित[3] होय रविमह हि, वरवि तमापरि भयें बिळ हिमा जें.
भीष्मपराभव न घडे, शाल्वं[4] तुला शरण आणु? सांग मला.
कीं काळा जिंकूं, जो हरिणां हरिसा चि माणुसां गमला? १७९
अन्या धन्या गति तुज नाहीं; जा जान्हवीसुता शरण,
अक्षम करावया या वीरासीं सूर्य शशि हुताश[5] रण." १८०
अंबा म्हणे, 'शरण मीं जाईन वना[6], न या भरतपातें[7],
करिन सहाय वधाया याला, घालूनियां भर तपातें[8].' १८१
यापरि वदोनि गेली मन्मथनार्थ[9] स्वयें तप कराया,
उपशम[10] परम मधुर, परि लागे केवळ तिला सपक[11], राया!
राम हि मला पुसोनि, प्रेमें मजवरुनि हात फिरवूनीं,
जाय महेंद्रगिरिप्रति, विश्वांत गुरुप्रसाद मिरवूनीं. १८३
येतां स्वपुरा करिती बहु बंदी[12] पौर[13] कवि[14] मम स्तवन,
गाजविति मयूर जसे गर्जुनि मेघोदयीं समस्त वन. १८४
क्षतशत[15] पाहुनि, पावे सत्यवतीची हि फार तनु कंपा,
किंबहुना? गंगेची मजवरि तितुकी नसेल अनुकंपा. १८५
मद्वधकामें[16] अंबा करिती झाली वनीं बहु तपाला,
जी स्वल्प पवन सेवी, सेविल ती काय हो! बहुत पालों[17]? १८६

---

१. न्यायाच्या वागणुकीनें. २. निष्पाप. ३. जें तमापरि हिमा (थंडी, दव, धुकें याना) भयें बिळ वरवि (गुहा पहावयास लावी, दूर घालवून देई) तें रविमह हि (सूर्याचें तेज हि) हिमजित होय (धुक्यानें आच्छादित झालें). ४. भीष्माला. ५. अग्नि. ६. वनाचा आश्रय करीन. ७. भीष्मातें. ८. तपश्चर्येच्या बळावर. ९. माझ्या नाशाकरितां. १०. इंद्रियनिग्रह. ११. नीरस. १२. भाट, स्तुतिपाठक. १३. नागरिक. १४. ब्राह्मणे. १५. [माझ्या शरीरावरील] शेंकडों व्रण. १६. माझ्या वधाच्या इच्छेनें. १७. झाडपाला.

'वर माग, मागलिस बहु, देतों मीं वर मेतासि अंबे! शें,'
यापरि वदोनि केली धन्या संन्यासियांत[3] अंबेशें[4]. १८७
असती विवेकमति तरि, मिळती परमा गती[6], परि भवातें
माज्या अंबा जाली जोडुनि कर मागती परिभवातें. १८८
ईश्वर म्हणे, 'दिलें, जा,' ऐक नृपा! ती प्रभूसि जें वदली,
'काय शुका मदिरांक्षी, खदिरां[8] क्षीणत्व दे रैणी[*] कदली?' १८९
देव म्हणे, 'द्रुपदसुता[10] आधीं होसील, पुरुष[11] मग, जा, गे!'
निजबिरुदरक्षणीं हा प्रभु जेंवि न तेंवि अमरनग जागे. १९०
हा वरदवर[12]समर्पित मज हितकर वैरमुखें[13] कळे वर हो!
देव विनविला म्यां कीं, 'पात्र अपयशा न हें कळेवर[14] हो.' १९१
होतां अंतर्हित[15] तो वरदेश्वर सर्वभक्तहितरचिता,
स्वचिता रचि स्वयें ती उग्रमति, रचील कोण इतर चिता?
यमुनातटीं चितेला पावक[16] ती आपुल्या चि दे हातें,
मद्वधसंकल्प करुनि 'होमी[17] हो! मीनदृष्टि[18] देहातें. १९३
मद्वधकाम[19] द्रुपद हि उग्रतपें ईश्वरासि आराधी.
त्याला हि भक्तवत्सल भेटे, नसतां हि शांतिसारा[20] धी. १९४
'स्त्रीपूर्व पुत्र दिधला' ऐसें वर मागतां वदे वरद;
न करी विचार द्याया, विचकूं दे याचकां न देव रद[21]. १९५
द्रुपदपुरीं पुत्रोत्सव परिपूर्ण घरोघरीं भला माजे,

---

१. बग्रासि. २. शेंकडों. ३. तापसी जनांत. ४. शंकरें. ५. सारासारविचार-शक्ति. ६. मोक्ष. ७. रंभा. ८. खदिरवृक्षाला. ९. केळ. (भीष्माचा पराभव माझ्या अबलेच्या हातून कसा व्हावा, असा भावार्थ). १०. शिखंडिनी. ११. शिखंडी. १२. वर देणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ जो शंकर त्यानें दिलेला वर. १३. हेराच्या तोंडून. १४. [माझें] शरीर. १५. गुप्त. १६. अग्नि. १७. दहन करी. १८. माशाप्रमाणें चंचल आहे दृष्टि जिची. १९. माझ्या वधाची इच्छा करणारा. २०. त्या द्रुपदाची बुद्धि शांतिसंपन्न अशी नसतां हि. २१. दांत. * रण करणारी (?).

'घुमी'[1] म्हणोनि मारद् श्रुधि कळविति, तें चि वेर मला माजे.
ठेवी नाम 'शिखंडी,' हें वर्मू काय बा! रेंसें मा! तें?
अद्यापि बंदिमागधसूतांचे वृंद[3] वारसें गातें. १९७
लेववित्या बहु भूषा[5] उचित पुमान्विधा शरीरा ज्या,
किम्बहुना? द्रुपदमतें राजसुतेला हि ती वरी, राज्या! १९८
धरिली या द्रोणाची चापश्रुति[6], मग दैशार्णपतिकन्या[7],
ती शम्नी समजे कीं, प्रकृतिस्वसर्मा[8] असे, नसे अन्या. १९९
धात्रीस[9] ती म्हणे, "हित होतें, जरि तात कापिता मान;
मानस म्हणतें मज कीं, 'न अशा या घातका पिता मान.'"
कळतां हिरण्यबाहु[10] क्षितिपाळ म्हणे, 'सुता अशाम्या ही
इच्छा अरिस हि न शिवो; न मिळाला मद्द्दितेरा[11] असा[12] व्याही.'
द्रुपदाच्या मथनार्थ स्वचमूची शीघ्र सिद्धता करवी,
ती सज्य होय, दधिचें जेंवि करायासि सिद्ध ताक रवी. २०२
त्याला पांचाळ म्हणे, 'देवा! पसरिति सुरङ्घु पदरा ज्या
त्या तव वरें करावें यापरि चिंतातुर द्रुपदराज्या?' २०३
स्रीस म्हणे, "वद्लीस प्रोसवराचा[13] धरूनि विश्वास,
'लग्न करा चि, प्रभुवरयश विदित असे अतर्क्य विश्वास.'
ठावें असोनि सर्व हि, 'पतिच्या खोलींत कोंडवा सून,'
ऐसें स्वसख्यांपासीं कां गे! वद्लीस तोंड वासून? २०५
सद्यः[14] स्वदुर्दशा हे, जरि नाइकतों त्वदुक्ति, कां होती?
यापरि विटंबिली[15] जी न करील महत्वहानि कां हो! ती?" २०६
'स्वस्थ रहा मुलि! देवूं प्राण, परि न तुज दैशार्णवसुधापा[16],

---

१. हेर. २. प्रेमानें. ३. भाट व स्तुतिपाठक यांनीं. ४. समुदाय. ५. अलंकार. ६. धनुर्वेद. ७. दशार्णदेशाच्या राजाची मुलगी. ८. प्रकृतीनें—जातीनें आपल्या-सारखी. (स्त्रीत्वसंपन्न). ९. दाईला, उपमातेला. १०. दशार्णाधिप. ११. माझ्या-हून इतरास. १२. द्रुपदासारखा. १३. ईश्वरापासून मिळालेल्या वराचा. १४. आतां च. १५. दशार्णराजसुता. १६. दशार्णदेशाच्या राजाला.

तारिल [1]दशाब्धिविषपा ईश्वर, तारिल [2]दशार्णवसुधापा.' २०७
स्वनिमित्त प्राप्त असा होतां सर्वस्वनाश जनकास,
घाली शिखंडिनी तनु टाकाया, दृढ करुनि मन, [3]कांस. २०८
ती जाउनि [4]विजनवनीं [5]निजनवनीतातिमृदुलवपु सुकवी,
कीं, 'तप संकट सुकवी' ऐसें सर्वत्र सांगती सुकवी. २०९
पाहे स्थूणाकर्ण [6]यक्षसखानुचरवर तिला स्ववनीं,
आग्रह करुनि पुसे, 'कां दिससी विटलीससी [7]निजासुवनीं ?'
ऐकुनि दुःख म्हणे, 'तुज उचित नव्हे या स्वजीवितीं रुसणें,
स्वस्त्रीत्व हें मला दे, माझें पुरुषत्व सर्व घे उसणें.' २११
अति दुर्लभ जें मिळतां कां हो ! न करील मान्य सांगा तें ?
आंगातें त्याच्या ये योषात्व, तिच्या हि पुंस्त्व सांगातें. २१२
आर्यांचें भूषणसें घेउनियां पुरुषचिन्ह, मिरवाया
परतोन ये पित्याचा [11]आधिगिरि [12]सुखार्णवांत [13]विरवाया. २१३
द्रुपदनृपतिहृदयींच्या दुःसहचिंतास्वरूप [14]सांगें तें
होय [15]अयश्चुंबक जें [16]यक्षवरात्त स्वपुंस्त्व सांगे तें. २१४
दूतमुखें द्रुपद म्हणे, 'बालिश हो ! नीट पारखा याला;
[17]अंगारभुक्चकोरें पण न करावा चि [18]पहार खायाला.' २१५
कुपितें त्या [19]हेमभुजें [20]पुरुषपरीक्षास्मृती न आठविल्या,
पोरी नव्या नव्या नरपतिसुतवेषें सजुनि पाठविल्या. २१६

---

१. दहा समुद्रांइतकें विष पिणारास. २. दहा समुद्रांइतकें अमृत पिणारास. ३. कास घाली=तयार होई. ४. निर्जनारण्यांत. ५. आपलें लोण्यापेक्षां हि अति कोमल शरीर. ६. शिवामित्र कुबेराचा सेवक. ७. आपल्या प्राणरक्षणाविषयीं. ८. स्त्रीत्व. ९. पुरुषत्व. १०. कांहीं दिवस उपभोग घेतल्यावर ज्याचें त्याकडे जाणारें. ११. चिंतारूप पर्वत. १२. सुखसमुद्रांत. १३. विरघळण्यास. १४. शस्त्रविशेषानें. १५. लोहचुंबक. १६. यक्षश्रेष्ठापासून मिळविलेलें. १७. निखारे खाणाऱ्या चकोरानें. १८. पहार—मांस. १९. हिरण्यबाहूनें. २०. पुरुषाची परीक्षा करणारीं शास्त्रें.

पडल्या एका शिंग्यावरि बहु शिंग्या करूनि हातेणें[1],
जो मंदुरेंत[2] होतो गोंधळ, केला प्रकार हा तेणें. २१७
भेटे दशार्णभूपति, परि न द्रुपदाननाकडे पाहे;
वांहे[3] कन्यासी श्री, व्याहि क्षमिकोटिकीर्तिला वाहे. २१८
सासूसि सासऱ्यास हि सुतशतसत्कार्य[4] होय ज्यामाता,
विहिणीव्याह्यांकरवीं धुवविति निजपाद[5]तोयज्या माता. २१९
ऐसा अवगत आहे वरदा[6] मज ईश्वरा समाचार,
सर्व हि कळवित होते मज वरदा ईश्वरासमा चार[7]. २२०
त्या यक्षांच्या आला, प्रिय सेवक म्हणुनि, धनद[9] सदनातें,
स्त्रीभावास्तव[10] लज्जित होउनि तो[11] दाखवी न वदनातें. २२१
धनद म्हणे, 'हर्षप्रद दासाला जेंवि हों[12], तसा मोरा
घन हि नसे, स्थूण न कां आला जोडूनि हात सामोरा?' २२२
'देउनि पुरुषत्व, स्त्री झाला, दावावया मुखा लाजे,'
ऐसें यक्ष कथिति, बहु पाहुनि[13] यां[13] पावले सुखाला जे. २२३
धनद म्हणे, 'हा! मंदा! केलें भलतें चि हें कसें स्वमतें?
गमतें, पुरुषत्वीं न, स्त्रीत्वीं च स्वांत[14] बहु तुजें रमतें. २२४
स्त्रीत्व चि असो, अशा या मूढाला अन्य काय शासन हो!?
न्यूनत्व लेशमात्र द्रुपदाच्या कन्यकायशास न हो.' २२५
विनवुनि शापांतार्थ[15] स्वामीचें[16] वळविलें मन दहांनीं[17],

---

१. [घोडी किंवा गाढवी यांचा] माज. २. घोड्याच्या पागेत. ३. दशार्णभूपति कन्येप्रमाणें च संपत्ति अर्पण करिता झाला व व्याही (द्रुपद) हा [आपल्या मुलाची विटंबना केल्याबद्दलचा सर्व राग विसरून] कोट्यवधि क्षमाशील जनांच्या कीर्तीला वाहता झाला. ४. शंभर पुत्रांपेक्षां हि आदरार्ह. ५. आपल्या चरणकमलांस. ६. वर देणाऱ्या मला. ('तुझ्या शत्रूंचा मी पराभव करीन' असा वर भीष्मानें दुर्योधनास दिला होता). ७. हेर. ८. स्थूणाकर्णाच्या. ९. कुबेर. १०. स्त्रीत्वास्तव. ११. स्थूणाकर्ण. १२. मी (कुबेर). १३. [कुबेराला] पाहुनियां (?). १४. अंतःकरण. १५. शाप परतविण्याकरितां. १६. कुबेराचें. १७. चारचौघा यक्षांनीं.

बहु खवळला हि न करी, सत्प्रभुजा कोप अमृतमद, हानी.
शिवसख म्हणे, 'शिखंडी समरीं पावेल मरण जेव्हां हो!
गेलें स्वरूप त्याची प्राप्ति पुन्हां या कुधीस[2] तेव्हां हो.' २२७
होउनि कृतकार्य पुन्हां पुंस्त्व जयाचें तयासि ओपावें
म्हणउनि ती[3] गेली, कीं, अभिलाषें ईश्वरें न कोपावें. २२८
यक्ष[4] म्हणे, 'राजसुते! जा, यावज्जीव तूं असी च रहा,
मत्स्वामीनें[6] अथवा त्वद्दैवानें[5] चि तुज दिला वर हा.' २२९
कवडी दुर्लभ ज्या त्या मोत्यांच्या जेंवि राशि खंडीची,
पुंस्त्वप्राप्तिकथा हे कथिली तुज नरवरा[7]! शिखंडीची. २३०
यास्तव म्हणतों आम्हीं हाणूना बायकोस हातेरें[8],
करिती सर्वस्वाचें परि न यशाचें सुबुद्धि मातेरें.[1] २३१
स्त्रीतुल्य, स्त्रीनामा स्त्रीपूर्व स्त्रीस्वरूप हे तीन,
यां चौघांवरि आम्हां दृढसंधांची[9] उठेल हेती[10] न." २३२
ऐसे शांतनवाचे साचे परिसोनि बोल कानाहीं,
सभ्य म्हणति, 'गंगासुतसम[11] गौरीसुत[12] हि बोलका नाहीं.'

अध्याय चवदावा.

राजा[13], 'वधाल पांडवबळ किति दिवसां' असें पुसे भीष्मा,
द्रोणा, कृपा, गुरुसुता[14], कर्णास हि रिपुचमूनदीग्रीष्मा[15]. १
भीष्म म्हणे, 'राजा! मीं मारिन पांडवबळास मासानें,'
द्रोण हि असें चि सांगे वृद्ध म्हणुनि निजबळा समासानें[16]. २

---

१. कुबेर. २. दुर्मति स्थूणाकर्णास. ३. शिखंडिनी. ४. स्थूणाकर्ण. ५. मरेतों. ६. कुबेरानें. ७. दुर्योधना! ८. शस्त्र. ९. दृढप्रतिज्ञा करणाऱ्यांची. १०. शस्त्र. ११. भीष्मासारखा. १२. गणपती. १३. दुर्योधन. १४. अश्वत्थाम्यास. १५. शत्रूच्या सेनारूप नदीस उन्हाळ्याप्रमाणें आटविणाऱ्या (कर्णाला). १६. संक्षेपानें.

आचार्य कृप म्हणे, 'हो! व्हावे मज दोन मास या काजा[1].'
गुरुसुत म्हणे, 'दश दिवस बहुत, म्हणाया परौसि नाकीं[2] जा.'
कर्ण म्हणे, "या कामीं पांच दिवस बहु, कशास दिवस वहा?
शिवशिष्यच्छात्रें[3] म्यां उक्त न करितां[4] म्हणेल शिवसद[5] 'हा!'"
भीष्म म्हणे, 'रे! उडणें विसरे हरिदृष्ट[6] कृष्णसार[7] थितें[8],
तोंवरि उड राधेया! जोंवरि न पहासि कृष्णसारथितें[9].' ५
हें चार[10]कथित वृत्त प्रातःकाळीं च साधुराय कवी
धर्मनृप अर्जुनास स्वमुखें कृष्णासमक्ष आयकवी. ६
आपण हि म्हणे, 'वीरा! रिपुवधकाळप्रमाण सांग मला,
कुरुबळसिंधु[11] सुरांस हि, दुस्तर केवळ न माणसां गमला.' ७
अर्जुन म्हणे, 'प्रभो! बहु थोर चि ज्यांच्या अशा प्रतिज्ञा ते;
परि पावति धर्मबळें न तदितरबळें यशाप्रति ज्ञाते.' ८
इतुकें वदोनि पाहुनि मेघश्यामाननाकडे[12] डोळे,
'पुसतां प्रमाण तरि अरि वधिन निमेषांतें[13] मीं' असें बोले. ९
'किति कुरुबळ? भस्म करिल जग पाशुपतज्ञ[14] हों[15] निमेषांत,
हरि कोपतां, गजांत हि शिरती, मग कां न हानि मेषांतें[16]? १०
जें स्वप्रभुसीं[17] धरितें मजसीं ही तें चि पाशुपत नातें;
पावेल ब्रह्मांड हि या मत्तेजें चि आशु[18] पतनातें. ११
जळतिल खळ देवा! जरि करिशील कटाक्षपात ही रागें,
किति खळबळ? जोडावे भंगभयें यांसि[19] हात हीरागें[20]. १२
म्हणतो सर्वा कार्यांहूनि अति अवश्य कार्य भीम रणा,

---

१. कामाला. २. स्वर्गाला. ३. परशुरामशिष्यानें. ४. बोलल्याप्रमाणें न करितां. ५. शंकराची सभा. ६. सिंहानें पाहिलेला. ७. हरिण. ८. थोडें सुद्धां. ९. कृष्ण आहे सारथि ज्याचा त्या अर्जुनातें. १०. हेरानी कळविलेलें. ११. कौरवसेनासमुद्र. १२. कृष्णमुखाकडे. १३. क्षणार्धात, अत्यल्पावकाशांत. १४. पाशुपतास्त्र जाणणारा. १५. मी अर्जुन. १६. मेंढयांत. १७. शंकराशीं. १८. त्वरित. १९. ह्या कृष्णकटाक्षपातातें. २०. हिऱ्याच्या पर्वतानें.

भीतो अयशा, न तसा हा मानि[1]बळींद्र आर्य मी मरणा. १३
तुरतिल या भवदा[2]ज्ञादेवीसिंहापुढें अ[3]रातिकरी,
भीमाकडे पर[4]चमूमुख जैसें रविकडे न रा[5]ति करी. १४
नकुळसहदेवसात्यकिधृष्टद्युम्नादि वीर हे, राया !
तेजस्वी रवि, यांसि न धरितिल खळ[6]घूक धीर हेराया. १५
केला शुष्क समुद्र क्षण हि न भरतां अगस्त्यपाणितळें,
रक्षील स्वबळानें त्या[7]पासुनि काय जी ! स्व-पाणि त[8]ळें ?' १६
या कृ[9]ष्णसखोक्तीतें धर्मात्मा धर्म होय मा[10]नवता,
[11]कीं तें पुराणमुनिता वदवी, वदवील काय मानवता ? १७
सिद्ध कुरुक्षेत्रीं ते सर्व हि जाले करावया समरा,
राजे अन्योन्य म्हणति, 'सफळ र[12]णमखें करा [13]वयास, मरा.'
जनमेजयासि ऐसी वैशंपायन कथी कथा, तीतें
गाय मयूर रसिक[14]कविकिंकर चित्तें [15]असत्पथातीतें. १९
[16]स्ववररविरचित गुरुवरें हें 'भारत' लिहविलें मयूरकरें,
[17]मुनिरचित मयूरेश्वरदेवकरें द्वापरांत जेंवि हरें. २०

इति श्रीमदार्याभिरचितभारते पर्वप्रवरमुद्योगाख्यमिदमार्यवर्याभिवांदिते
श्रीरामचंद्रचरणकमलयुगले समर्पितमस्तु ॥

---

१. अभिमानी व बलवान यांमध्ये श्रेष्ठ. २. तुझ्या आज्ञारूप दुर्गेच्या सिंहापुढें. ३. शत्रुरूप गज. ४. शत्रूच्या सेनेचें मुख. ५. रात्रि. ६. दुष्टरूप घुबड. ७. त्या अगस्तीपासून. ८. सरोवर—**पंत.** ९. अर्जुनाच्या भाषणाला. १०. मान्य करिता झाला. ११. अर्जुनानें तें भाषण, तो ज्याचा अवतार त्या नरमुनीच्या नात्यानें केलें; नाहीं तर, सामान्य मनुष्याच्या नात्यानें तो असें भाषण कसें करूं शकेल, असा अर्थ. १२. रणयज्ञानें. १३. आयुष्याला, जीविताला. १४. रसिक कवींचा दास. १५. वाईट मार्गापासून दूर झालेल्या. १६. गुरूनें आपल्या वरसामर्थ्यानें रचिलेलें. १७. व्यासमुनिरचित.

भीष्मपर्व.

अध्याय पहिला.

[1]हालाहलगलसा प्रभु [2]उग्रतपा परि [3]अनुग्र, [4]ह्व्यास
ज्यास परहितीं बहु, तो करि धृतराष्ट्रीं [5]अनुग्रह व्यास. १
'युद्ध पहावें ऐसें जरि [6]तुज वाटत असेल बा! पाहें,
घे दि[7]व्यदृष्टि देतों, मज किमपि कठिन नसे चि बापा! हें.' २
अंध म्हणे, 'दृष्टि नको, [8]स्वज्ञातिक्षय मला पहावेना,
[9]रणवृत्त [10]वरें कळवा, हें आयकिल्याविना रहावेना.' ३
व्यास म्हणे, 'संजय तुज सांगेल, विचारशील समरा [11]ज्या,
तुजकरितां, मजसीं हो, पावोनि विचारशील, सम, [12]राज्या!
प्रथितीं[13] करीन वर्णुनि कीर्ति तुज्या, पांडुच्या हि, [14]तनयांची;
[15]सनयांची चिंता बुध न करिति जैसी तसी च अनयांची. ५
पाहुनि [16]उत्पातातें बहु [17]तज्ज्ञ [18]सकंपकाय होतात.'
हें ऐकुनि भूप वदे, 'होणार चुकेल काय हो तात!?' ६

---

१. हालाहल नांवाचें विष गळ्याचे ठायीं असणाऱ्या शंकरासारखा. २. भयंकर आहे तप ज्याचें असा. ३. शांत, सौम्य. ४. उत्साह, उत्कट इच्छा. ५. कृपा. ६. तुला अंधाला, (धृतराष्ट्राला). ७. ज्ञानदृष्टि. ८. आपल्या कुलाचा नाश. ९. (कौरवपांडवांच्या) युद्धाची हकीकत. १०. वरानें, वर देऊन. ११. ज्या युद्धाची हकीकत विचारशील ती. १२. अन्वयार्थ—राज्या (धृतराष्ट्रा)! विचारशील (विचारसंपन्न असें शील) पावोनि (मिळवून) [हा संजय] मजसीं सम (माझ्यासारखा) तुजकरितां हो (संजयाला माझ्यासारखी च लोकोत्तर दिव्यदृष्टि प्राप्त होवो). १३. प्रसिद्ध, प्रख्यात. १४. पुत्रांची. १५. न्यायनिष्ठांची. १६. अशुभसूचक निमित्तांस; १७. तज्ज्ञ=उत्पातज्ञ. १८. कंपयुक्त देह ज्यांचे असे.

भगवान् मुनिवर[1] गेला पुत्राला[2] सूचवूनि भाव्यर्था[3],
कीं न तयाची व्हावी चिंताशोकें करूनि भा[4] व्यर्था. ७

आवूनि कुरुक्षेत्रीं दुर्योधननृपतिनिकट[5] राहुनीं,
संजय नृपाकडे[6] ये, भीष्मनिपतनांत[7] युद्ध पाहुनीं. ८

धृतराष्ट्रासि म्हणे, 'जी! संजय मीं वंदितों तुम्हां, परिसा[8],
अद्भुत जालें, वधिला त्वत्तात[9] शिखंडिनें, गजें[10] हरिसा[11].' ९

नृपति म्हणे, "अनृत[12] कसें जालें स्वाधीनमृत्यु[13] होता तें?
फिरलें अदृष्ट[14]? अथवा त्यजिलें कोदंड[15] काय हो! तातें? १०

शिवलीं शिखंडिशस्त्रें कैसीं? गुरु देव विप्र मत्तातीं[16]
नित्य प्रसन्न, कीं, हो! स्पर्शावीं स्पष्ट विप्रमत्ता[17] तीं. ११

रामास[18] हि न मिळालें हें यश भुवनांत जो असामान्य,
हा पांचाळ शिखंडी आहे द्रुपदास सुत असा मान्य[19]! १२

वा! तूं महानिरंकुश[20] लिहिलें ऐसें कसें अगा! धात्या[21]!?
हा! गोष्पदीं[22] बुडावा लंघुनि[23] रामार्णवा[24] अगाधा[25] त्या? १३

हा! भृगुपतिवरविद्यासर्वस्वनिधानधनप[26]! हा! तात!
अनुभविलें क्षणभंगुर सर्व हि जें सुख जन पहातात. १४

---

१. मुनिश्रेष्ठ व्यास. २. धृतराष्ट्रास. ३. भविष्यास. ४. तेज. ५. दुर्योधनराजाजवळ. ६. धृतराष्ट्राकडे. ७. भीष्माचें पतन होईपर्यंत. ८. ऐका. ९. तुझा पिता. (भीष्म हा धृतराष्ट्राचा चुलता असतां हि तो पित्याप्रमाणें पूज्य असल्यामुळें त्यास 'तात' असें म्हटलें आहे). १०. हत्तीनें. ११. सिंहासारखा. १२. खोटें. १३. स्वाधीन आहे मृत्यु ज्याच्या असा, इच्छामरणी. १४. दैव. १५. धनुष्य. १६. भीष्मावर. १७. उन्मत्ताला. १८. परशुरामास. १९. वंदनीय, सर्वमान्य. २०. ज्याला प्रतिबंध करणारा अंकुश नाही असा. २१. ब्रह्मदेवा! २२. गाईचे खूर उमटलेल्या जागेतील पाण्यांत. २३. उतरून; पार पडून. २४. परशुरामरूप समुद्रास. २५. खोल. २६. परशुरामाच्या श्रेष्ठ विद्येच्या सर्वस्वाच्या कोशाचा स्वामी (कुबेर) अशा भीष्मा!

पितृशोकवज्रपातें[1] हि नव्हे कीं लागे गा! कसा धावें[2]?
होय अकस्मात् तारक तातक्षयहेतु[3] पाप जमवावें. १५
मथिला कसा उतरिता रिपुचा काकुत्स्थवीरसा[4] रैंचें[5]?
कैसें उलेल[6]? विधिनें रचिलें हें हृदय हीरसारें[7] च. १६
त्वद्दोषें चि बुडाला हा देवव्रत महातपा[8], पोरा!
दुर्योधना! भिजवितें अश्रु, सुजवितात हात पापोरा[9]. १७
करितां न धर्मलंघन, तरि तुमचा भीष्मसेतु[10] उरता, तें
काय वदावें आतां? घ्यावें बडवुनि ललाट[11] उर तातें[12]. १८
दुःशासना! खळा! त्वां साध्वीची[13] सोडिली निरी हातें,
त्या कर्माचें फळ हें जालें ऐशा हि या निरीहातें[14]. १९
प्रभुता[15] असोनि शासन केलें न तुज प्रकाममत्तातें[16],
हें चि पतनकारण[17], अघ[18] इतर लव हि जोडिलें न मत्तातें[19]. २०
रे! सौबळ[20]! दुर्योधन! दुःशासन! अंगदेश[21]! हा! खल ही!
चूर्ण करील तुम्हांला धर्म बता[22], भंगदेश[23] हा खल हो! २१
जाला कृतकृत्य[24] जगीं, जाइल भेदूनि तात[25] हा रविला[26],
मारविला धर्में कुळगुरु, राज्यार्थ स्वधर्म हारविला. २२
हा! धर्मा! स्वल्पार्थे[27] कां वधिला ओपिता[28] महालाभा?
स्वभास म्हणत होती दिक्पांची[29] ओ पितामहाला भा[30]. २३

---

१. पितृशोकरूप वज्राच्या प्रहारानें. २. या धृतराष्ट्रानें. ३. भीष्माच्या नाशास कारण. ४. ककुत्स्थ कुळांत उत्पन्न झालेल्या वीराप्रमाणें; (श्रीरामचंद्राप्रमाणें). ५. रैंच उतरिता=गर्वाचा परिहार करणारा. ६. फुटेल. ७. हिऱ्याच्या बळकटीनें. ८. महातपस्वी. ९. पाप्याच्या उरास. १०. भीष्मरूप पूल. ११. कपाळ. १२. म्यां धृतराष्ट्रानें. १३. पतिव्रतेची. (द्रौपदीची). १४. निरिच्छास, निस्पृहास. १५. सामर्थ्य. १६. फार उन्मत्त झालेल्यास. १७. पडण्याचें–नाशाचें कारण. १८. पाप. १९. माझ्या पित्यानें. (भीष्मानें). २०. शकुने! २१. कर्णा! २२. बसा. २३. रणांगण. २४. धन्य. २५. भीष्म. २६. सूर्यमंडळास. २७. थोड्या लाभासाठीं. २८. देणारा. २९. दिक्पालांची. ३०. प्रभा, तेज.

रे! धर्मा! व्यर्थ तुजें जालें सद्धार्मिकत्व[1]; आ ज्याला
केवळार्थ[2] पसरिला, त्या वधिलें कैसें धनार्थ आज्याला? २४
जालें काय, कराया ज्या तेजें विश्वहोम शकता[3], तें?
न गणांचा[4] गरुड हि, मग लेंखावा काय हो! मशक[5] तातें? २५
बा! संजया! सविस्तर वद, खचला[6] केंवि तो पिता तरणी[7]?
आहे कीं द्रोण? यदिषु[8] लाज[9] रविकरांसि[10] ओपितात रणीं.२६
जो देवें[11] म्हणत होता अनुदिन[12] 'सुहृदंबुजव्रजा[13]! विकसें[14],'
त्या अद्भुत[15] भीष्मदिवाकरपतनीं[16] वाटलें तुम्हांसि कसें?' २७
संजय म्हणे:—नरेशा[17]! तेव्हां ऐसें चि वाटलें कांहीं;
कीं भीष्में धरिली ती वरिली च तुज्या हि वाट लेंकांहीं. २८
अनयें[18] तुमच्या चि पितासाधु शमविला[19], न याविना[20] शमला;
लोभी म्हणतो, 'जाला न त्यजितां ही नया[21] विनाश मला.' २९
लोभी धर्मनयनयनहीन[22] म्हणे 'हा!' तसा न अनयेन[23] 'हा!'
करितां अजातरिपुचा[24] विद्वेष, कसा अधर्म अनय न हा? ३०
करितां साधूच्छेद[25] स्वोच्छेद[26] चि होय, हो! यश न राहे,
खळ काम कोप लोभ छळिति, बळें करुनियां वश, नरा हे.
युद्ध सविस्तर कथितों, ज्ञान मला जें दिलें गुरुवरानें[27]

---

१. सद्धर्मपरायणत्व. २. घांसासाठी. (घांस मिळावा म्हणून ज्यापुढें बालपणीं त्वां आ पसरिला). ३. समर्थ झाला असता. ४. पर्वा करावी. ५. घुंगुरडें. ६. बुडाला, अस्तास गेला. ७. सूर्य. ८. ज्याचे बाण. ९. लाज ओपितात=लाज देतात, लाजवितात. १०. सूर्यकिरणांस. ११. भीष्मसूर्य. १२. प्रत्यहीं, दररोज. १३. मित्ररूपी कमलसमूहास. १४. विकसित हो, प्रफुल्लित हो. १५. आश्चर्यकारक. १६. भीष्मरूप सूर्याचें पतन झालें असतां. १७. धृतराष्ट्रा! १८. अन्यायानें. १९. मारला. २०. अन्यायाशिवाय. २१. न्यायमार्ग न सोडतां हि. २२. धर्म व नीति हे च नेत्र, त्यानीं रहित. २३. आंधळा. २४. धर्माचा. २५. सज्जनांचा नाश. २६. स्वत:चा नाश. २७. व्यासानें.

श्रीमुनिनें तुजकरितां तें हें, काय न [1]तुवां कुरुवरानें? ३२
कुरुगुरु भीष्मद्रोण प्रातःकाळीं उठोनि देवास
प्रार्थुनि वदले, 'धर्मा जय, आम्हां [2]निजपदीं च दे वास.' ३३
त्वत्तनयें भीष्म पुढें केला, बळसिद्ध करुनियां [3]कलहा,
धर्में धनंजयमतें भीम महाबाहु कीं [4]महाखलहा. ३४
[5]स्वल्प स्वबळ, सुयोधनबळ विपुळ, म्हणोनि धर्म जो भ्याला
त्यास म्हणे [6]विजय, '[7]विजयलवलाभ नसे [8]परस्वलोभ्याला.'
बा! सत्य धर्म जिकडे, तिकडे श्रीकृष्णनाथ जाणावा,
हा तेथें जय, रविसा प्रार्थुनि नलगे प्रकाश आणावा. ३६
जिकडे हरि, हर [9]विधि मुनिवर वेद [10]दिगीश शक्र हे तिकडे,
फोडील मेरुचे ही [11]एतद्दकप्रहितचक्रहेति कडे. ३७
वर्णू कैसे कौरवपांडवसेनासमूह? [12]अर्णव ते;
[13]गुरुवर मला [14]कथंचित् करिता जरि [15]दशशतास्य वर्णवते. ३८
येतां धर्मयशाच्या अकरा अक्षौहिणी चमू [16]हरणा,
जाला सिद्ध [17]युधिष्ठिरभीमनराज्ञप्तभटसमूह रणा. ३९
तर्कित होते निजपरभट [18]विधु कीं रवि असें पहाते ज्या,
त्वन्नंदनसेनाग्रीं होता त्वत्तात तो [19]महातेजा. ४०
केल्या [20]कपिध्वजानें तुमच्या सकळा हि [21]विप्रभा सेना,

---

१. तुवां कुरुवरानें न दिलें काय? (हें ज्ञान मला तूं च–धृतराष्ट्रानें च–दिलें नाहीं काय?). २. आपल्या (परमेश्वराच्या) चरणीं. ३. भांडणास. ४. मोठमोठ्या दुष्टांचा वध करणारा. ५. फार थोडें. ६. अर्जुन. ७. जयाच्या लेशाचा हीं लाभ. ८. दुसऱ्याचे द्रव्याचा लोभ करणाऱ्याला. ९. ब्रह्मदेव. १०. दिक्पाळ. ११. याचें (कृष्णाचें) दृष्टिक्षेपरूप चक्रशस्त्र. १२. समुद्र. १३. व्यास. १४. कसें तरी. १५. सहस्र मुखें असलेला. १६. हरण करण्यास. १७. धर्म, भीम व अर्जुन यानीं आज्ञा केलेला वीरांचा समुदाय. १८. चंद्र. १९. महातेजस्वी. २०. अर्जुनानें. २१. निस्तेज.

तदधिक न पर, वरिष्ठाधिक कोणहीं जेंवि विप्र भासेना. ४१
युद्धारंभीं यदुपति वदला, ‘विजया ! रणकाळीं सुतर,[3]
दुर्गेसि हात जोडीं, होइल दुष्टबळसमुद्र[2] हा सुतर. ४२
त्रिभुवन इच्छ्या प्रसवे, जेंवि वसंतर्तुनें समस्त वन
शोभे, म्हणुनि करावें त्वां केवळ दुर्बळासम स्तवन.’ ४३
स्वरथाखालें उतरुनि नमुनि म्हणे विजय, “विजय दे दुर्गे !
त्वत्पदभजनीं[4] बहु सुख म्हणुनि म्हणे भक्त मुक्तिला ‘दुर्गे[5] !’ ४४
आम्हां दासां रक्षीं भगवति ! जगदंबिके ! अनादि सती !
येती शरण तुला जे केउलवाणे न ते जना दिसती. ४५
भासरमणिकोटिरुचे[6] ! हासरसवशीकृतस्मरराते[7] !
कासरनगाशने[8] ! हा दास रणीं विजयपात्र[9] हो, माते !” ४६
ऐसें स्तवितां चि शिवा[10] दर्शन देवुनि म्हणे, “अगा ! साधो !
त्वदुदारता[11] जसी तसि न सुरांच्या[12] बहुमता अंगा साधो[13]. ४७
द्याया मज यश, लोकां सुख, गृध्रां तो लुलाय[14] मांस[15] मरे;
मरतिल तसे चि तव रिपु, मानुनि समरीं तुला यमासम रे !
विजयी महेश्वरासम तूं नारायणसखा नरा ! हो रे !
वदल्यें काळाला कीं, ‘खळबळ निःशेष[16] खा, न राहो रे !’” ४९
देवुनि विजयवर असा जाली अंतर्हिता[17] भवानी ती,
सद्वन[18] असद्वनवन[19] या नित्य जिच्या बहुमता भवा[20] नीती. ५०

---

१. श्रेष्ठ किंवा शत्रु. २. दुष्टसैन्यरूपी समुद्र. ३. तरण्यास सुलभ. ४. तुझ्या चरणाच्या भजनांत (सेवेंत). ५. गे ! दूर [हो]. ६. कोटिसूर्यांप्रमाणें कांति आहे जिची अशी. ७. आपल्या हास्यरसानें स्वाधीन केला आहे शंकर जिनें अशा दुर्गे ! ८. महिषासुररूप पर्वतास वज्राप्रमाणें असणारी. ९. यशस्वी. १०. भवानी; देवी. ११. तुझें औदार्य. १२. कल्पतरूस. १३. साध्य होवो. १४. महिषः—पंत. १५. मांस. १६. सर्व. १७. गुप्त. १८. सज्जनांचें रक्षण. १९. दुष्टांचा नाश. २०. शंकरास.

स्वरथीं चढला पाहुनि नर, ईश्वरदत्तहस्त वांकवि, त्या
पाहुनि म्हणति मुनिमनें, 'यासि अव्हेरूनि न स्तवा रविला.'
युद्धारंभीं भीष्मद्रोणप्रमुखाखिलाप्तवधभीता,
शक्रसुता त्रिजगद्गुरुकृष्णें उपदेशिली स्वयें गीता. ५२
गतमोहँ तमोहरसा सजला हृतगोपमुग्धसारथि जो,
तत्तेजें न गळे परबळ तरि अनळें हि दुग्धसार थिजो. ५३
बहुविधवाद्यरव अमरनाथादि विमान दाटले खांतें,
वर्णिति नरनारायण, कोण तयांचे न भाट लेखांत? ५४
इतुक्यांत धनु कवच रथ, कवणास हि न पुसतां चि, सोडूनीं
धर्म निघे कुरुसेनाग्रगभीष्माभिमुख हात जोडूनीं. ५५
त्यजुनि रथातें मारुति धांवे तैसा चि जिष्णुसह देव,
टाकूनि उडी धांवत गेले मागूनि नकुळसहदेव. ५६
ते धर्मातें म्हणती, 'करुनि श्रीशंकरा नवस, राज्या!
चिंतित होतों चित्तीं तेरा वर्षें सदा अवसरा ज्या, ५७
तो हा प्राप्त बहुदिसां जाला जों, तों चि काय हें सुचलें?
कार्मुक टाकुनि जावें खळकटकाप्रति असें कसें रुचलें?' ५८
देव म्हणे, 'पांडव हो! अद्भुत नाहीं च युद्धसम यश,

---

१. ईश्वरानें दिला आहे हात ज्याला. २. अर्जुन. ३. टाकून. ४. सूर्यास. ५. भीष्मद्रोणादि सर्व आप्तवर्गाचा वध होईल म्हणून भ्यालेल्यास. ६. अर्जुनास. ७. गेला आहे मोह (अंधकार—पक्षीं—अज्ञान, भ्रम) ज्याचा. ८. अंधकार नाहींसा करणाऱ्या सूर्यासारखा. ९. हरण (वश) केल्या आहेत गोपस्त्रिया ज्यानें असा श्रीकृष्ण आहे सारथि ज्याचा तो अर्जुन. १०. घाबरून जाणार नाहीं; पराभूत होणार नाहीं. ११. अग्नीनें. १२. लोणी. १३. नानाप्रकारच्या वाद्यांचे नाद. १४. इंद्रादि. १५. आकाशांत. १६. अर्जुन व कृष्ण. १७. देवांत. १८. कुरुसेनेच्या अग्रभागीं गमन करणाऱ्या भीष्मासमोर. १९. भीम. २०. अर्जुनासह. २१. समयास. (युद्धप्रसंगास). २२. धनुष्य. २३. दुष्टांच्या सैन्याकडे.

म्हणवुनि बहुधा जातो हा गुरुनमनार्थ[1] शुद्धसमयज्ञ.[2]' ५९
भीम श्वेताश्व नकुळ सहदेव श्रीमुकुंद हे मागें,
चाले पुढें युधिष्ठिर, जोडावे ज्यासि हात हेमागें.[3] ६०
जें संपादी होउनि मत्त[4] बळें-नीच[5] मूढ वाळी तें
कर्म जयाचें, त्याची करिती जाली चमू ढवाळी तें. ६१
'अभयार्थ शरण येतां ? सोडुनि भूलाभयत्न,[6] सानुज, या;
पुष्कळ वाढेना कां विंध्य,[7] नव्हे पात्र रत्नसानुजया.[8] ६२
अजि! धर्मराज! ठावें पांडित्य तुम्हांसि लव हि न भटांचें,[9]
यांचें हृदय पहातां, विपुळ म्हणति कवि तथापि नभ टांचें.[10]
सार्जुन भीम हि अयशीं, सेवुनि या दुर्गुणासें[11] चि, बुडाला,
न भजति सुयशस्काम[12] क्लीबा, आरोग्यकाम[13] चिबुडाला.[14] ६४
धन्य सुयोधन लोकीं, अन्य नसे यासमान राजन्य;[15]

---

१. भीष्मद्रोणादि गुरुजनांस नमस्कार करण्यासाठीं. २. योग्य काळ जाणणारा. ३. मेरुपर्वतानें. (स्थैर्य, श्रेष्ठत्व इत्यादि गुण मेरुपर्वतापेक्षां हि धर्मराजाच्या ठिकाणीं आधिक्यानें वसत होते). ४. खोडलेला पाठ–**बाहुबळें**. ५. अन्वयार्थ–नीच [व] मूढ वाळी बळें मत्त होउनि जे (रामचंद्राशी वैर) संपादी, तें जयाचें कर्म (ते ज्या दुर्योधनाचें कर्म) त्याची चमू (सेना) ढवाळीतें (धर्मराज्याच्या टवाळीस, निंदेस) करिती जाली. ६. पृथ्वी मिळविण्याचा यत्न. ७. मेरुपर्वताप्रमाणें विंध्याभोंवती फिरण्याचें सूर्यानें नाकारल्यामुळें विंध्य रागावला व तो इतका वाढला कीं, त्यामुळें सूर्याची गति कुंठित झाली. तेव्हां देवांच्या विनंतीवरून विंध्याचे गुरु अगस्त्यऋषि त्याकडे येतां च विंध्यानें त्यांस नमस्कार घातला. 'दक्षिण हिंदुस्थानांतून परत येईपर्यंत तूं असा च वांकलेला रहा' अशी आज्ञा करून अगस्त्यऋषि गेले ते पुन्हां परत आले नाहींत. अर्थात् विंध्यास तसें च रहावें लागलें. सूर्यचंद्रांची गति विंधल्यामुळें–अडविल्यामुळें त्यास 'विंध्य' असें नांव पडलें, अशी कथा आहे. ८. मेरुपर्वतास जिंकण्यास. ९. कौरवपक्षीय वीरांचें. १०. लहान. ११. युद्ध सोडून शत्रूस शरण जाण्याच्या दुर्गुणास. १२. उत्तम कीर्ति इच्छिणारे. १३. आरोग्य इच्छिणारे. १४. शेंदाड्यास–**पंत**. १५ क्षत्रिय.

वन्य[1]गुणें काय घडे मारुतिसीं इतर वानरा जन्य[2]?' ६५
प्राकृत[3] कौरव सैनिक करिती उपहास बहु असा, राज्या!
त्या वर्णूं काय? रसिक बहु विटती सेवितां असारा[4] ज्या. ६६
भीष्माचे पाय धरुनि, धर्म म्हणे, 'हो! पितामह! त्वरतें[5]
मन समरमखारंभा[6]; हें चि करावें हिता महत्वरतें[7]. ६७
द्या आज्ञा, सानुज मीं पौत्र[8] तुम्हांसीं करीन शुद्ध[9] रण,
गुर्वनुमतें[10] स्वधर्माचरणें कवि करिति कुळसमुद्धरण[11]. ६८
आशीर्वाद मजकडे द्या, देइल भव्यकोटि[12] केशवसा,
गुर्वाशीर्बळवर्जित[13] जो क्षण हि उभा न तो टिके शवसा[14].' ६९
भीष्म म्हणे, 'जालों मीं या कर्मेंकरुनि सुप्रसन्नमना,
देतों शाप, पराभव व्हाया, येतासि जरि न मन्नमना. ७०
भंगेल गुर्वपूजक[15], साधुनि देईल गर्ग[16] होरा[17] ज्या,
या कर्में तूं साक्षात् सकळाहितकामभर्ग[18] हो, राज्या! ७१
बा! पुरुष अर्थदास[19], न अर्थ पुरुषदास, जाणत्या! समज;
कीं, बद्ध कौरवानीं केलें अर्थें चि जाणत्यास मज. ७२
युद्धेतर[20] वर मागें, द्यावें म्यां काय सज्जना! तूतें?
जें आज्याचें घ्याया योग्य चि तद्भजनसज्ज[21] नातू तें.' ७३
धर्म म्हणे, 'आजोबा! उत्साहें[22] कौरवार्थ भांडावें,
साह्य करावें माजें, हा द्या वर मज मनें न सांडावें.' ७४

---

१. अरण्यांत राहतात या गुणानें. २. युद्ध. ३. क्षुद्र, हलकट. ४. नीरस अशा. ५. त्वरा करतें. ६. युद्धयज्ञाचा आरंभ करण्यास. ७. महत्वाकांक्षी पुरुषानें. ८. नातू. ९. युद्धनीतीस अनुसरून. १०. वडिलांच्या संमतीनें. ११. कुलाचा उद्धार. १२. अनंत कल्याण. १३. गुरूच्या आशीर्वादरूप बळानें रहित. १४. प्रेतासारखा. १५. गुरूस न पुजणारा. १६. प्रसिद्ध ज्योतिषशास्त्रज्ञ गर्गमुनि. १७. मुहूर्त. १८. सर्व शत्रुरूप मदनास शिवासारखा. १९. अर्थाचा—पैशाचा—दास. २०. युद्धाशिवाय दुसरा. २१. त्याचे भजनीं तत्पर. २२. नेटानें.

शांतनव म्हणे, 'वत्सा! काय करूं साह्य सांग वरदा या[1]?
बापा! अजातशत्रो! माज्या तूं मात्र पात्र वरदाया[2].' ७५
धर्म म्हणे, 'अपराजित[3] आपण जालां चि रामसम[4] रामीं[5],
करिन म्हणतों कराया तुमचा तेजोविराम[6] समरा मीं. ७६
होइल कसा स्वपरिभव सांगा, साहित्य होय हें माजें,
उत्कर्षकर चि शस्त्रज्वलनपतन[7] वीरदेहहेमा[8] जें.' ७७
भीष्म म्हणे, 'मज लोकीं जिंकीसा वीर आढळेना, गा!
वृद्ध हि सिंह महामदमत्ता ही[9] काय गा! ढळे नागा? ७८
न टिकेल शक्र हि धरुनि चित्तीं यत्ना, करांत शतकोटी[10];
बुडतिल बाहुबळमदें भट यां[11] रत्नाकरांत[12] शतकोटी.' ७९
धर्म म्हणे, "म्हणुन चि मज जोडुनि[13] द्यावा तुम्हीं उपाय सखा[14]
सुबुभुक्षित[15] ही सुपितर म्हणति क्षुधिता मुला 'सुपायस[16] खा.'"
भीष्म म्हणे, 'बा! बहुमत साधु चि, न तसे सदा असु[17] ज्ञात्या:
जा, ये पुन्हां, प्रतिज्ञा न जडा[18] सुज्ञा, जडा असुज्ञा त्या.' ८१
द्रोण हि असें चि, नमितां होउनि परम प्रसन्न, 'पद[19] लाहो
पुण्यश्लोक युधिष्ठिर' इत्याद्याशीःसहस्र[20] वदला, हो! ८२
'धर्मा! भला भला गा! शाप चुकविला, सुधर्मसमयज्ञा!
करिशील खळक्षत्रियपशु मारुनि परशुरामसम यज्ञा. ८३
जो तुज रुचेल तो मज युद्धाहुनि इतर सर्व वर माग,

१. वर देणाऱ्या (भीष्मास). २. वररूप पितृधनास. ३. अजिंक्य. ४. रामचंद्रासारखे. ५. परशुरामीं. ६. तेजोभंग, पराजय. ७. शस्त्ररूप अग्नींत पडणें. ८. वीरदेहरूप सुवर्णास. ९. हत्तीला. १०. शंभर कोटि (धारा) असणारें वज्र. ११. आत्मानं दर्शयन्वदति–**पंत.** १२. समुद्रांत. १३. मिळवून. १४. [तुमच्या वधाचा] उपाय हा च मित्र. १५. फार भुकेलेले. १६. उत्तम खीर. १७. [स्वतःचे] प्राण. १८. अवघड, तडीस नेण्यास कठिण. १९. राज्यपद. २०. इत्यादि हजारों आशीर्वाद.

लाजोत अभीष्टप्रद[1] जे मंदारादि[2] पांच परमाग.'
धर्म म्हणे, 'नमुनि तुम्हां पुसतों तुमचा चि मीं वधोपाय, ८४
द्याया कुठार[3] कल्पद्रुमसा हा वर मला बधो पाय.' ८५
द्रोण म्हणे, 'होइल जरि साधुमुखें सुमहदप्रियश्रवण[5],
योगबळें देहातें त्यजिन करुनि चित्त उपशमप्रवण[6]. ८६
तेव्हां करील कोण्हीं भलता त्वद्वीर मन्मथन, राज्या!
सुगुरु सुशिष्यसुवश कीं सुस्त्रीवश सुबहु मन्मथ[8] नरा ज्या.'
यापरि इतरासुलभ स्वगुरुद्रोणप्रसाद साधुनि घे,
ऐसें चि कृपाचार्याप्रति ही वंदावयासि सांधु[9] निघे. ८८
नमनें प्रसन्न होउनि कृप हि म्हणे, 'या[11] विधीस चुकतास,
तरि देतों शाप तुला, विजय न घडता, हितासि मुकतास. ८९
अर्थाचा दास पुरुष, अर्थ नव्हे पुरुषदास, बापा! हें
सत्य, मज कौरवानीं केलें अर्थें चि बद्ध बा! पाहें. ९०
यास्तव मीं क्लीबापरि[12] वदतों, युद्धान्य सर्व वर मागें;
राया! त्वत्सम साधु ज्ञाता झाला न भूमिवर मागें[13].' ९१
'स्ववधोपाय वदा, हा वर द्या,' न वदों शके असें नृपती[14],
परि कामना मनींची गूढा[15] ही समजला सुधी[16] कृप ती. ९२
बोले, जरि संकोचें न मनोरथ कळविसी परि समजला,
गुरुवत्सळा! असे तव हितचिंता बहु तुज्यापरिस मजला.
असतें मरण कपाळीं, कथितों तदुपाय, फार यश होतें,
परि नाहीं, काय करूं? त्यां दों वृद्धांसि[17] मात्र वश हो! तें. ९४

---

१. इच्छिलेलें देणारे. २. कल्पवृक्ष. ३. कुऱ्हाड दिली असतां तिनें हा याचक मजवर घाव घालील असा विचार न करितां, कल्पवृक्ष इच्छिलेली कुऱ्हाड सुद्धां देतो त्याप्रमाणें. ४. हा वर मला द्याया [तुमचा] पाय (चरण) बधो (अनुकूल होवो). ५. अत्यंत अनिष्ट गोष्ट ऐकणें. ६. शांतितत्पर. ७. माझा वध. ८. मदन, कामेच्छा. ९. दुसऱ्यास कठिण. १०. धर्मराज. ११. नमस्काररूप क्रियेस. १२. दुर्बलाप्रमाणें. १३. पूर्वीं. १४. धर्मराज. १५. गुप्त. १६. बुद्धिमान्. १७. भीष्मद्रोणांस.

चिंतीन त्वद्विजय ब्राह्ममुहूर्तीं[1] उठोनि संतत मीं,
जे जे गुरुभक्तिरसिक[2] ते न भ्रमले पडोनि संत तमीं[3].' ९५

ऐवं[4] नृप कृपगुरुवर साधुनि, शल्यास ही करी नमन;
तो हि म्हणे, 'माग वर, प्रिय करुनि तुजें सुखी करीन मन.' ९६

धर्म म्हणे, 'उद्योगीं[5] जो दिधला तो चि मद्रमहिवर![6] हो!
सूतात्मजतेजोवधवर[7] बहु, तेणें चि भद्र[8] महिवर हो.' ९७

शल्य म्हणे, 'बा! धर्मा! हें तों आम्हांस काम सामान्य;
जा, हो खळबळ[9] मर्दुनि विजयें विश्वांत रामसा[10] मान्य.' ९८

ऐसे भीष्मद्रोणप्रमुखगुरुवरप्रसाद साधूनीं,
परते धर्म महात्मा[11] स्तविला बहु नारदादि साधूनीं. ९९

ब्रह्याचे ही करिती ज्याच्या बोधामृतासि आ कर्ण,
तो[12] भगवान् कर्णातें भेटोनि म्हणे, "मदुक्त औकर्ण[13]. १००

धर्मा सहाय हो, ये, धरिति परार्थ[14] हि असिप्रति[15] ज्ञाते,
पाळीं, 'भीष्मामागें युद्ध करावें' असि प्रतिज्ञा ते. १०१

भीष्म पतन पावे तों आम्हांला हो सहाय, चाल कसा;
सुभद्र प्रार्थावा परद्मनीं, गमनीं तुरंगचालकसा[16]." १०२

कर्ण म्हणे, 'विप्रियें[17] तिळमात्र घडो या सुयोधनाचें न,
कृष्णा! दारोदारीं नटसा[18] कां मीं सुयोध नाचेन? १०३

त्यजिले सुयोधनार्थ स्त्रीप्राणधनांसह स्वधाम[19] हि म्यां,

---

१. दोन घटिका रात्र राहिली आहे अशा वेळी. २. गुरुभक्तिरूप रसांत तल्लीन झालेले. ३. अज्ञानांत, अंधकारांत. ४. याप्रमाणें. ५. उद्योगपर्वांत. ६. हे मद्राधिपा शल्या! ७. कर्णाचा तेजोभंग (पाणउतारा) करण्याचा वर. ८. कल्याण. ९. दुष्टांचें सैन्य. १०. रामचंद्रासारखा. ११. उदारधी. १२. कृष्ण. १३. ऐक. १४. दुसऱ्यासाठीं. १५. तलवारीस. १६. घोड्यांस चालविणारा, सारथि. १७. अनिष्ट. १८. बहुरूप्याप्रमाणें. १९. आपलें घर.

या कर्माच्या पावे न स्वाहा, तसि च न स्वधा, महिम्या.' १०४
कर्ण न मिळतां, परते ज्याच्या नामें तरे अजामिळ तो;
साधुमुखें 'साधु' म्हणुनि घेणारा तो चि या अजा मिळतो.
त्या दो कटकांत उभा धर्मात्मा धर्मराज राहोनीं,
उजवा बाहु उभारुनि उंच वदे कौरवांसि पाहोनीं. १०६
'न वरा असाधु नृप, कां पडतां राहुनि तयासमीप दरीं?
खळसंग त्यागुनि जो येइल, घेइन तयास मीं पदरीं.' १०७
भेटे युयुत्सु धर्मा, त्यजुनि ज्येष्ठा कृतानया भ्रात्या,
जैसा साधु बिभीषण रघुकुलतिलका महादयाभ्रा त्या. १०८
धर्म म्हणे, "बा! तूं तों बंधु, करूं नेणसी च अन्याया;
परि म्हणतों या समयीं येतां आगस्करा हि अन्या 'या.' १०९
उरसील तूं चि साधो!, इतर सकळ दुष्ट भस्म होतील,
हस्त तुजा चि तिळोदक त्या तातांच्या मुखांत ओतील." ११०
वैश्यात्मजागमन हें जेंवि अवसरानुयुक्त तोकवचें
स्वीकारूनि गुणज्ञ प्रभु घे स्वरथीं चढोनि तो कवच. १११
ज्याला न्याय म्हणे, 'हूं,' कारुण्य म्हणे, 'धरूं नको दंड,'
तो श्रीमदजातारी स्वरथीं बसतां धरून कोदंड, ११२
चढले रथीं भुजांतें भ्राते भीमादि सर्व थापटुनीं,

---

१. अन्वयार्थ—स्वाहा तसि च स्वधा [मित्रासाठीं स्त्री, प्राण, धन इत्यादि सर्वस्वाचा त्याग करणें] या कर्माच्या महिम्या (मोठेपणास) न पावे. २. वेदोक्त विधिविशेष. ३. जन्मरहित अशा श्रीकृष्णास. ४. मोठ्या स्वरानें. ५. दुष्ट. ६. भयांत, संकटांत. ७. धृतराष्ट्रास वैश्यकन्येपासून झालेला पुत्र. ८. अन्याय केलेल्या. ९. भावास. (दुर्योधनास). १०. दयारूप मोठ्या मेघास. ११. अपराध्यास. १२. धृतराष्ट्राच्या. १३. वैश्यापुत्र युयुत्सूचें येणें. १४. प्राप्तप्रसंगास योग्य असें. १५. बालकाचें वचन. १६. अन्वयार्थ—ज्या अजातारीला न्याय म्हणे, 'हूं' (दंड धर व दुष्टांचा नाश कर; पण) कारुण्य म्हणे, 'दंड धरूं नको,' [तो] श्रीमदजातारी (धर्मराज) कोदंड (धनुष्य) धरून स्वरथीं बसतां. १७. दंड ठोकून.

धरिला चि रणोत्साह[1], त्यजुनि मरणभीति, सर्वथा पटुनीं[2].
पाहुनि अजातरिपुची ताद्दग्[3] गुरुचरणभक्ति, महिवरले[4]
अहिवरलेखवरांहुनि[5] बहु कठिन हि यवनवीर गहिवरले. ११४

अध्याय दुसरा.

(प्रथमद्वितीयदिनयुद्ध.)

भीष्म पुढें करुनि, उठे प्रथम सुयोधन करावया कदन[6],
भीम पुढें करुनि, उठे धर्म प्रभु जो सुकीर्तिचें सदन. १
लीलेनें द्विडिभाँचा[7] न मद अवस्थापिता[8] महात रणीं,
न दिसों दे चि जना तव लेश अवस्था[9] पिता महातरणी[10]. २
भीमाचा सिंहध्वनि करि बळधैर्या[11] अपाय, देवा[12]! जी!
लक्षांत एक हि पुढें यत्नशतें ही न पाय दे वाजी. ३
भीमाच्या सिंहरवें[13] हगले मुतले समस्त गज वाजी,
म्हणति, 'न अस्मदसूंहीं[14] याकरवीं[15] अंतकास यजवा[16] जी!' ४
भीमाचा सिंहध्वनि कोणास हि आयकों न दे वाद्यें,
सोडुनि समाधि, मस्तक डोलविले आयकोन देवाद्यें[17]. ५
शल्ययुधिष्ठिरभीष्मार्जुनभीमसुयोधनादि हे तुमुलें[18]
युद्धें करिते जाले; स्वपरविनाशीं तुजीं च हेतु[19] मुलें. ६
सहदेव दुर्मुखासीं[20], गुरुपुत्रासीं[21] करी रण शिखंडी,

---

१. युद्धाचा उत्साह. २. युद्धकुशल अशा वीरानीं. ३. तशा प्रकारची. ४. पृथ्वीवरील. ५. सर्पश्रेष्ठ (शेषादिक) व देवश्रेष्ठ (शंकरादिक) यांहून. ६. युद्ध. ७. शत्रुरूप हत्तींचा. ८. राहूं देणारा. ९. वृद्धत्व—**पंत.** १०. महासूर्य. ११. कौरवसैन्याच्या धैर्यास. १२. धृतराष्ट्रा! १३. सिंहनादानें. १४. आमच्या प्राणानीं. १५. या भीमसेनाकडून. १६. यज्ञ करवा, बळी द्या. १७. महादेवानें. १८. भयंकर, घनघोर. १९. कारण. २०. दुर्योधनाच्या धाकट्या भावाशीं. २१. अश्वत्थाम्याशीं.

राक्षस अलंबुष घटोत्कच भिडले बहु, असे अहि शिखंडी. ७
दुःशासन नकुळासीं, धृष्टद्युम्नासवें भिडे द्रोण,
सात्यकिसीं कृतवर्मा; द्वंद्वें वर्णील तीं किती कोण? ८
युद्धें जिकडे तिकडे शोणितगंधें समस्त भट भुलले,
स्वपरक्षतजोक्षित ते, जेंवि वसंतीं पलाशतरु फुलले. ९
येउनि वराप्सरा अवलोकी राजन्यसंगरा ज्या जी,
ती तदितर वांछीना, जेंवि सती अन्यसंग, राज्याजी! १०
वर्णित होत्या आधीं वीरांच्या शुद्ध सुरवधू लीला,
निंदाव्या परि निंदित नव्हत्या त्या रुद्धसुरवधूलीला. ११
बहु साधु हि साधूंतें वधिते जाले, जसे खळ खळांतें,
जें तद्रक्त वहात चि होतें वर्षांबुसें खळखळां तें. १२
भांडोनि भागला बहु भगवान् भार्गव हि करुनि पण ज्यासीं,
संगर करिता जाला अभिमन्यु कुमार फार पणज्यासीं. १३
भीष्मशरहतविराटक्षितिपसुत श्वेत करुनि समर मरे,
वदले सुरर्षि त्यातें, 'बा! चिरें नाकीं महेंद्रसम रम रे!' १४
सिंहें गजसा, भीष्में वधितां चि श्वेत धर्मसेनानीं,
निजशिबिराचा आश्रय केला बहुभीतभग्नसेनानीं. १५
परिभवखिन्न युधिष्ठिर रात्रौ प्रभुला म्हणे, 'अगा! अजिता!

---

१. बकासुराचा भाऊ. २. साप. ३. मोर. ४. रक्ताच्या वासानें. ५. आपल्या व शत्रूच्या क्षतांपासून उत्पन्न झालेल्या रक्तानें भिजलेले. ६. पळसाचे वृक्ष. ७. देवांगना. ८. क्षत्रियांच्या युद्धाला. ९. धृतराष्ट्रा! १०. देवांगना. ११. रोधिला आहे उत्तम ध्वनि जिनें अशा धुळीला. १२. पावसाळ्यांतील पाण्याप्रमाणें. १३. परशुराम. १४. प्रतिज्ञा. १५. भीष्माच्या बाणानें ताडिलेला विराटराजाचा मुलगा श्वेत. १६. देव व ऋषि. १७. चिरकाल. १८. सुखोपभोग घे. १९. धर्माचा सेनापति. २०. आपल्या छावणीचा. २१. पुष्कळ भयभीत झालेल्या व पराभूत झालेल्या सैन्यानीं. २२. पराभवानें खेद पावलेला. २३. अजिंक्य अशा श्रीकृष्णा!

ऐसें कळतें तरि हा जपता, तपता, तपोवनीं [1]यजिता. १६
अति[2]दुःसह [3]उग्राचें तेज [4]सकळदुःसहीं हि मदनीं कीं
रामीं भीष्माचें, या जिकाया शक्ति काय मर्दनीकीं? १७
[5]झटता तुजा [6]सखा तरि होतें हित, परि न हा मनावरि घे,
[7]पतिसँ हि अकर्ण[8]धारप्रहिता उत[9]रूं नदीं नें नाव [10]रिघे. १८
वत्सें भीमें एकें काय करावें? न अंग राखावें;
भगवति! गदे! [11]नमस्ते! त्वां कितिकां करुनि संगरा खावें?
शक्रादि देव असते तरि त्यांस हि दावितों चि हात रणीं;
मत्तेज यापुढें किति? कीं मीं खद्योत[12], भीष्म हा तरणी. २०
कळलें राज्यसुख पुरे, दे आज्ञादान, [13]हा [14]तपो रानीं;
थोरानीं जोडावे [15]तपआज्ञादा, न हात पोरानीं. २१
मजकरितां भ्रात्यानीं वरिली, जोडूनि हात, पा[16]मरता;
[17]श्रमते न हे, जरि वनामाजि न सोडूनि [18]हा तपा मरता. २२
शकुनीसीं द्यूतांत [19]प्रागल्भ्य तसें तशा फळीं फळलें.
संप्रति पितामहां[20]सीं करितां रण काय फळ[21] नसे कळलें? २३
जाले सुयोधनाला भीष्मद्रोण प्रसन्न सुरतरुसे,
व्यर्थ असुभगा, पतिसीं सु[22]भगेचें आठवूनि सुरत, रुसे. २४
वांचो हें बळ, भीष्माकरवीं कवि कोण मारविल याला?

---

१. यज्ञ करता. २. फार असह्य. ३. महादेवाचें. ४. अन्वयार्थ—सकळदुःसहीं हि (सर्वजनास असह्य–अजिंक्य–अशा) मदनीं अतिदुःसह [असें] उग्राचें (शंकराचें) की रामीं (परशुरामीं) भीष्माचे अतिदुःसह तेज [सफळ झालें; अशा] या (भीष्मास) जिंकाया मदनीकीं (माझ्या सेनेंत) शक्ति काय? ५. अर्जुन. ६. शत्रुपराभवरूप कल्याण. ७. धन्यास. ८. सुकाण्याशिवाय सोडलेली. ९. परतीरास नेण्यास. १०. शिरत नाहीं. ११. तुला नमस्कार असो. १२. काजवा. १३. हा धर्म. १४. तप करो. १५. तप करण्याविषयीं आज्ञा देणारास. १६. हलकेपणा. १७. श्रम न पावते. १८. (मी) धर्म. १९. प्रौढपणा, नैपुण्य. २०. भीष्मासीं. २१. परिणाम. २२. भाग्यशालिनी स्त्रीचें.

नेला गुरुमद येणें, भर्गवतें[1] जेंवि मार[2] खिलवाला.' २५
गोविंद म्हणे, "प्रभुजी! कां जी! श्रमतां शिरोनि शोकांत?
हो कां तसा पराक्रमविख्यात द्रोण भीष्म लोकांत. २६
बुडती व्यसनीं[3] थोर हि होतां दुष्टां जनां पळ सहाय[4],
केवळ न बंधु म्हणती, पाहुनि समरीं खळां[5] पळस 'हाय!'
लोकत्रयांत निरुपम तुमचे भीमादि बंधु हे चवघे,
इच्छिति भवत्प्रसाद[6], द्रुपदविराटादि भूप ही अवघे. २८
जाणतसा द्रोणाला धृष्टद्युम्नाख्य[7] दिव्य ओखद[8] हो!
भीष्मा हि शिखंडी, हें द्रुत[9] अगदद्वय[10] तुम्हांसि तोखद[11] हो. २९
वेंचुनि[12] सर्वस्वातें, युष्मत्प्रियहित[13] करीन बहुधा मीं,
समयीं कसें चुकावें तुमच्या भोगूनि भोग बहु धामीं? ३०
तुमच्या पुण्यगुणाचा न शतांश हि त्या सुयोधनवराकीं[14],
कां भ्यालां जी! विजयश्रीचा सुकृती[15] सुयोध[16] नवरा कीं! ३१
भीम विराट सपुत्रद्रुपद सिताश्वाभिमन्यु सहदेव,
यांसि रणीं पृष्ठप्रद[17] होतिल शतपूर्वमन्यु[18]सह देव. ३२
आज्ञापावे आपण भीष्मद्रोणांतक[19] स्वयें देवां[20]!
हे वासवा[21] हि जिंकुनि करितिल तुमची रणांगणीं सेवा." ३३
धर्म म्हणे, 'श्यालक[22] हो! प्रसवावे यशोर्थ[23] सुत तातें,

---

१. शंकरानें. २. मदन. ३. संकटांत. ४. मदत करणारे झाले असतां. ५. दुष्टाना रक्तबंबाळ झालेलें पाहून आपल्यापेक्षां या दुष्टांस रक्तवर्णानें अधिक शोभा आली म्हणून पळसास दुःख होतें, अशी कवीची कल्पना आहे. ६. तुमची कृपा. ७. धृष्टद्युम्न आहे नांव ज्याचें असें. ८. औषध. ९. लौकर. १०. दोन औषधें. ११. संतोष देणारें. १२. खर्चून. १३. तुमचें प्रिय व हित. १४. नीच दुर्योधनाच्या ठिकाणीं. १५. पुण्यशील. १६. उत्तम वीर. १७. पाठ दाखविणारे. (भिऊन पळणारे). १८. शत आहे पूर्वी असा मन्यु तो शतमन्यु=इंद्र. त्यासह. १९. भीष्मद्रोणांस मारणारे शिखंडी व धृष्टद्युम्न. २०. धर्मा! २१. इंद्रास. २२. मेहुणे (शिखंडी व धृष्टद्युम्न) हो! २३. सत्कीर्तीसाठीं.

सत्पुत्रें हि करावें जेणें होईल कीर्ति सुतता[1] तें. ३४
धृष्टद्युम्ना ! माजा तूं कीं तो स्कंद[2] देवसेनानी[3].
पावावा जय अस्मत्सेनानीं जेंवि देवसेनानीं. ३५
बा ! तूं द्रोणांतक हो, भीष्मांतक हो त्वदग्रज[4] शिखंडी;
मधुनाशक जेंवि हरि, स्मरनाशक जेंवि देव शशिखंडी[5].' ३६
ते बोलिले, 'जसें तूं इच्छिसि होइल तसें चि राया ! तें;
बहु हर्षसील विजयें, वृद्ध जसा औरसें चिरायातें[6].' ३७
रचिला दुसरे दिवसीं व्यूह क्रौंचारुणाख्य[7] धर्मानें,
गरुडव्यूह श्रीमद्भीष्मानें परमशुद्धकर्मानें[8]. ३८
तें भीष्मार्जुनयुद्ध स्तविलें सुरसिद्धवरसमूहानीं[9],
केल्या असकृद्रविरुचिहानि[10] न केवळ तिहीं[11] चमूहानी[12]. ३९
तच्छरपटलें[13] बहुदा लोपे प्रकटे सहस्रभानु[14] घडी,
उघडी पहावयास्तव, जाणों लज्जेस्तव स्वभा[15] नुघडी. ४०
वृद्धतरुण भीष्मार्जुन, परि न रणीं न्यून अधिक ते गमले;
सम लेखर्षि[16] तयांतें जाणुनि, तद्भुजपराक्रमीं रमले[17]. ४१
भीष्म स्तनांतरीं[18] श्रीशौरिशरीरीं[19] शिताग्र[20] शर हाणी,
न्हाणी क्षतजें[21] कोपें, आणी तैं पार्थ लोचनीं पाणी. ४२
नारायण अजित[22] जसा, अजित तसा चि त्रिविष्टपीं[23] नर तो;

---

१. अत्यंत पसरलेली. २. कार्तिकस्वामी. ३. देवांच्या सेनेचा नायक. ४. तुझा वडील भाऊ. ५. चंद्राचा भाग (अर्धचंद्र) आहे मस्तकीं ज्याच्या असा शंकर. ६. फार दिवसांनीं आलेल्या (झालेल्या) औरसपुत्रानें. ७. क्रौंचारुण नांवाचा. ८. अत्यंत शुद्धाचरणी भीष्मानें. ९. देवांच्या व सिद्धांच्या श्रेष्ठ समुदायानीं. १०. वारंवार सूर्यप्रकाशाचा लोप [केला]. ११. भीष्मार्जुनांनीं. १२. सैन्यनाश. १३. त्यांच्या बाणरूप वस्त्रानें (पडद्यानें). १४. हजार किरण असलेला; सूर्य. १५. आपलें तेज. १६. देव व ऋषि. १७. आनंदित झाले. १८. हृदयांत. १९. श्रीकृष्णाच्या शरीरावर. २०. तीक्ष्ण टोंक असलेले बाण. २१. जखमेंतून निघणाऱ्या रक्तानें. २२. अजिंक्य. २३. त्रिभुवनांत.

[1]रसनेसि म्हणेल कवण सुकवि '[2]तदुत्कर्षवर्णनीं न रतो?' ४३
तात तुजा तेजस्वी [3]मृत्युंजयसा चि होय अजित रणीं;
संबोधनप्रसंगीं यासि म्हणेल चि सभेत 'अजि!' तरणी. ४४
जें सोडिति शस्त्र म्हणे प्रेक्षकसुरनर[4]मदांसि '[5]संपो' तें,
कंपातें भीष्मार्जुन देती [6]अचळेसि शस्त्रसंपातें. ४५
प्रेक्षकजनांत एक हि एकाचें ही लवे चि ना पातें;
प्राणहर हि सुमनोहर कोणा वदवेल युद्ध बापा! तें? ४६
धृष्टद्युम्न द्रोणप्राण हराया प्रयत्न मात्र करी,
परि तो परिभव पावे, होय कसा सिंहविजयपात्र करी? ४७
झाला विरथ विशस्त्र हि परि न भियाला तशा हि उर्वरितें,
गुरुशरवृष्टि निवारित होता [10]चर्में चि मात्र [11]उर्वरितें. ४८
वारी [12]निर्यति च, वारिल [13]कुरुगुरुच्या काय सायका ढाल?
हे चि तुम्हीं साधु रसिक या दुग्धांतील [14]साय काढाल. ४९
तों भीमसेन सोडुनि [15]गुरुवरि शर सात सोडवी राया!
जाणों ते [16]सप्तर्षी म्हणती, 'यश रक्ष, सोड वीरा [17]यां.' ५०
इतुक्यांत वृद्ध आले द्रुपद विराट हि करावया समरा,
त्यांप्रति जाय म्हणाया, जाणों 'सार्थक करा वयास, मरा.' ५१
[18]दुर्मद काळासि जसा लंघाया विश्वनायका लिंगा,
प्रेरी भीमासि तसा लंघाया [19]भरतराय कालिंगा. ५२

---

१. जिह्वेस. २. त्याच्या (अर्जुनाच्या) उत्कर्षाचें वर्णन करण्यांत. ३. महादेवासारखा. ४. पाहणारे देव व मनुष्यें यांच्या गर्वास. ५. नाहींसें व्हा; सरा. ६. पृथ्वीस. ७. आयुधप्रहारानें. ८. मोठ्या शत्रूस. ९. मोठी बाणवृष्टि. १०. ढालीनें. ११. राहिलेल्या. १२. दैव. १३. भीष्माच्या. १४. मलई. १५. भीष्मावर. १६. सात बाणरूपी सप्तर्षी. १७. धृष्टद्युम्नास. १८. दुष्ट गर्व. अन्वयार्थ—जसा दुर्मद (यमाचा दुष्ट गर्व) विश्वनायका लिंगा (शिवलिंगास) लंघाया (उल्लंघन करण्यास) काळासि (यमास) प्रेरी (पाठविता झाला). १९. दुर्योधन.

कालिंग[1]मथन करितां सकळांस हि भीम रुद्रसा गमला,
श्रमला न लक्ष[2]मथनीं, कथवे बहु युद्ध विस्तरें न मला. ५३
शिरतां कालिंगकटकीं धरुनि करीं तो महाभुज गदेतें
देता जाला भय जें भेक[3]कुळाला महाभुजग दे तें. ५४
धृष्टद्युम्न तयाला धावुनि झाला सहाय सह[4]सेन,
चित्तांत म्हणे, 'रुद्र चि हा, या प्रभुला कधीं हि न हसेन.' ५५
स्वरथीं वाहूनि म्हणे, 'मेले कालिंग सर्व बा! हेरें[5],
या मांस[6]कर्दमाच्या जावें आम्हीं निघोनि बाहेर.' ५६
सात्यकि भेटुनि शतदा 'जय जय' ऐसें सुखें वदे त्या[7]तें,
आपण निवोनि निववी पुष्कळ त्या ही सुखें[8]व देत्यातें. ५७
मग मथिले द्रौणीचे द्रुपदसुतें, करुनि आहवा[9], वाजी;
त्यासि स्वरथीं घेउनि, शल्य म्हणे, 'हां[10] न राहवाचा, जी!'
मारामार करिति मग कृप शल्य द्रौणि हे तिघे त्यातें,
विपिनीं[11] वृकें[12] एकातें जेंवि स्ववधार्थ हेति[13] घेत्यातें. ५९
करितो भव[14]तापत्रय वारुनि जन जेंवि कंजनाभा[15]चा,
करि तेंवि पार्षत[16]रिपुत्रय वारुनि लोकरंजना भा[15]चा. ६०
त्या अभिमन्युवरि उठे लक्ष्मण नंदन सुयोधनाचा हो!
सुर अप्सरांसि वदले, 'दोघे ही हे सुयोध, नाचा, हो!' ६१
घे 'सा[17]धु साधु!' म्हणवुनि, खंडु[18]नि त्या जिष्णु[19]सूनुचापातें,
वदले कौरव, 'आतां होतो हत जिष्णु सूनु[20]च्या पा[21]तें.' ६२

---

१. कालिंगाचा पराभव. २. लक्ष सैन्याचा पराभव करण्याच्या कामीं. ३. बेडकांच्या समुदायाला. ४. सेनेसह असा. ५. पहा. ६. मांसाच्या चिखलाच्या. ७. भीमास. ८. चांगलें आलिंगन. ९. युद्धा. १०. हा धृष्टद्युम्न शिल्लक ठेवूं नये. ११. अरण्यांत. १२. लांडगे. १३. शस्त्र, तलवार. १४. संसारी लोकांचे त्रिविध ताप. १५. कमलनाभ विष्णूचा–कृष्णाचा भाचा अभिमन्यु. १६. धृष्टद्युम्नाचें शत्रु-त्रय. १७. शाबास शाबास! १८. तोडून. १९. अर्जुनपुत्र अभिमन्यूच्या धनुष्यास. २०. मुलाच्या. २१. पतनानें, नाशानें.

सज्य करुनि इतर धनु भ्राता[1] हि कोपला पराकसा[2],
शोकीं बुडवूं पाहे [3]स्वालयासा, पर जसा [4]परालयासा. ६३

जेणें कुरवाळावें, लागे भ्रात्यासि तो विदाराया,
सांगों काय तुज तुज्या पौत्रांचें[5] युद्ध कोविदा[6]! राया! ६४

बंधूसि बंधु पाहे माराया [7]लावकासि लावकसा,
लाविसि परा, [8]सकृत्तरि बोल नृपा! आपणासि लाव कसा.

अन्योन्यासि विदारिति[9] ते [10]खरतरनखरसिंहशावकसे,
लावकसे न म्हणावे, तेजःसंपन्न मूर्तपावकसे[11]. ६६

होयें[12] सहाय सुयोधनराय स्वबळासमेत तनयाला,
स्वयुगीं कलिकाळ जसा पुत्रस्नेहेंकरूनि अनयाला. ६७

होय सहाय हरि जसा [13]स्वसमसमर्था [13]स्वनाममंत्रास,
पार्थसुतासि[14] तसा, ज्या कोण्हांपासुनि नसे चि संत्रास. ६८

दैत्यांत प्रह्लाद चि [15]गावा, इतर न [16]सुराप गावे, गा!
भीष्म कुरूंत तसा हर होय [17]परचमूसुरापगावेगा. ६९

मानवली[18] न सुरलता दुर्गा हि विजय धनुष्यवल्लीला.
दिसतो मनुष्यसा जरि, तरि हि न याची [19]मनुष्यवल्लीला. ७०

---

१. बंधु अभिमन्यु. २. परकीयासारखा. ३. आपल्या घरास—घरांतील मनुष्यांस. ४. शत्रूच्या घरास. ५. नातवांचें. ६. शात्या! ७. लावापक्ष्यास. ८. एकदां तरी. ९. फाडून टाकिती. १०. तीक्ष्ण नखें असलेल्या सिंहाच्या पेट्यांसारखे. ११. मूर्तिमंत अग्नीसारखे. १२. अन्वय—जसा कलिकाळ स्वयुगीं अनयाला [तसा] सुयोधनराय पुत्रस्नेहेंकरूनि स्वबळासमेत (स्वसैन्यासह) तनयाला सहाय होय. १३. आपल्याप्रमाणें च समर्थ असलेल्या आपल्या नाममंत्रास. १४. अभिमन्यूस. १५. वाखाणावा. १६. दारू पिणारे. १७. शत्रुसेनारूप गंगेच्या वेगास. १८. अन्वयार्थ—सुरलता (कल्पलता) विजयधनुष्यवल्लीला (अर्जुनाच्या धनुष्यवल्लीला) मानवली (मान डोलवती झाली) न (इतकें च नाहीं तर) दुर्गा हि (देवी भवानी हि) मानवली. १९. मनुष्यासारखी कृति.

[1]शतकोटिप्रति योजी [2]जो [3]मेरुप्रभृतिशिखरितापार्थ,
[4]शतकोटिगुणें [5]तदधिक गमला [6]शरनिकरविखरिता पार्थ. ७१
[7]अभिमुख जाले होते जे जे ते पावले चि [8]पर मरण;
श्रीरामराक्षसांचा [9]तो कीं [10]हीं एक होय परम रण. ७२
सूं सणणण सणणणणण वाजति शरनिकर कायहानिकर,
वदले सुरमुनि, 'करितो [11]नररूपें रुद्र काय हा [12]निकर?' ७३
शरधि[13]शरजलधि फुटले कीं दैवें पाश एकदा तुटले,
ते [14]काळव्याळ करटि[15]घोटकभटभेक खावया सुटले. ७४
कवि योजुनि उपमा [16]गजहरनरशरततिस वाहुटळ लाजो,
[17]अतुळबळ न कां [18]गरगलकलहीं हि न विजयिबाहु टळला जो.
[19]देवासुराहव न बहु त्या कौरवपांडवाहवाहून,
शोणि[20]तनदींत गेले [21]सभट [22]रथ-द्विरद-वाह वाहून. ७६
[23]त्वत्तात स्मित करुनि द्रोणासि म्हणे, 'धनुष्य उतरा हो!
शिबिरासि चला, फिरवा दुर्योधनवत्स, [24]पांडुसुत राहो. ७७
मेल्या फार, पळाल्या, उरल्या दिसतात [25]विप्रभा सेना,
तिकडे पुरे म्हणेसा नर, जेंवि [26]कळींत विप्र, भासेना. ७८
केला [27]अरिजनें विजयें जैसा तो काम [28]अच्छवि [29]भवानें,

१. वज्रास. २. इंद्र. ३. मेरुप्रमुख पर्वतांचा नाश करण्यासाठी. ४. शंभरकोट पटीनें, लाखों पटीनें. ५. त्यापेक्षां ज्यास्त. ६. हजारों बाणांचा समुदाय [एकदां च] पसरणारा, फेंकणारा. ७. नोंडासमोर. ८. शत्रु. ९. भूतकालीन. १०. चालू, वर्तमानकालीन. ११. अर्जुनाच्या रूपानें. १२. प्रलय. १३. भात्यांतील बाणरूपी समुद्र. १४. काळरूपी सर्प. १५. हत्ती, घोडे व योद्धे हे च कोणी बेडूक, त्यांस. १६. हत्तीचा नाश करणाऱ्या अर्जुनाच्या बाणसमुदायास. १७. अनुपम सामर्थ्य असलेला. १८. विषकंठ शंकराशीं युद्ध करण्याच्या प्रसंगीं. १९. देवदैत्यांचें युद्ध. २०. रक्तनदींत. २१. योद्ध्यांसह. २२. रथ, हत्ती व घोडे. २३. तुझा पिता (भीष्म). २४. अर्जुन. २५. तेजोहीन. २६. कालियुगांत, कलहांत. २७. शत्रुसमुदाय. २८. निस्तेज. २९. शंकरानें.

बहुधा समर्चिला[1] बहुजन्म श्रीराम अच्छविभवानें[2]. ७९
अस्तासि भानु गेला, जावें आपण हि, काय राहुन[3] गा !?
रिक्त चि गिळितां हि सकळनिर्जरनिलया[4] विकाय[5] राहु नगा[6].'
करिता जाला दुसरे दिवसीं ऐसें वदोनि अवहार[7],
जो सर्वज्ञसभेच्या कंठींचा अतुळ विमळ[8] नवहार[9]. ८१

अध्याय तिसरा.

(तृतीयदिनयुद्ध.)

तिसरे दिवसीं राया! भीमानें अतितरोग्रकोपानें[10]
दुर्योधननृप मूर्छित केला, भेदुनि उरांत रोपानें[11]. १
सूत[12] म्हणे, 'भीमाच्या, हरिच्या गजसा, न हा निमो[13] हातें.'
पळवूनि करी त्याच्या यत्नशतें शीघ्र हानि मोहातें[14]. २
सावध होउनि राजा भीष्मासि म्हणे, 'अहो! पितामहजी!
जाली भवत्प्रतिज्ञा[15] काय जनां दे सुधा[16] पिता मह[17] जी? ३
असतां तुम्हीं पति[18], पृथापुत्र मथिति या मदीयपृतनेतें[19].
नवल ज्वलदनलाचें[20] सर्वस्व बळें हरूनि घृत नेतें! ४
जिकडे वपु तिकडे मन युक्त, न शोभेल अन्यथा नातें;
पायें अनन्य[21] लोटुनि लावावें काय अन्य थानातें?' ५

---

१. उत्तम प्रकारें पूजिला. २. निर्मल आहे ऐश्वर्य ज्याचें अशा अर्जुनानें. ३. रिकामें बसून. ४. सर्व देवांचें वसतिस्थान असलेल्या मेरुपर्वतास. ५. शरीररहित. ६. मेरु–**पंत.** ७. युद्धसमाप्ति. ८. स्वच्छ. ९. नवीन रत्नहार. १०. भयंकर रागानें. ११. बाणानें. १२. [दुर्योधनाचा] सारथि. १३. मरो. १४. मूर्छेस. १५. आपली (तुमची) प्रतिज्ञा. १६. अमृत. १७. उत्सव, आनंद. १८. सेनापति. १९. माझ्या सेनेस. २०. जळणाऱ्या अग्नीचें. २१. स्वकीय [मूल].

हांसुनि [1]पृथुलजलजदलनिभशुभनयनें [2]सलील फिरवून,
पाहुनि सुयोधनानन, शांतनव वदे स्वकोप जिरवून. ६
"राया! भलतें चि वदसि, [3]पथ्य हित [4]स्वगुरुवच न आइकसी;
अन्य असोत, वदेल स्वसुताप्रति अहितवचन आइ कसी? ७
'युद्धीं अजेय पांडव [5]वज्रधरा [6]सामरा हि,' असि वाणी
आम्हीं शतदा कथिली, परि तुज ती लागली च [7]असिवाणी. ८
कैसा जिंकावा हो! करुनि बळें [8]आहवा [9]युवा [10]जीनें?
बा! जिंकिला कधीं तरि [11]जवनें तरुणें हि वायु [11]वाजीनें? ९
मीं आजि [12]साग्रजानुज शक्रसुताचें करीन वारण गा!
बहु हें हि, पद्भरि हि जरि सारील [13]अनवकरी [14]नवा [14]रणगा."
असि करुनियां प्रतिज्ञा [15]विष्णुपदीनंदनें अति त्वरितें
पांडव[16]चमूपतींचें मथुनि चमू पाडिलें पतित्व रितें. ११
वीरां न ओढवे [17]गुण, [18]तूणींच्या [19]सायकां न कर पावे,
भीष्म [20]ग्रीष्मरवि च, मग तत्तेजें काय कां न करपावे? १२
दिसतें तेजोमंडळ, जेंवि [21]जवें फिरवितां [22]अलातातें,
तेंवि रथातें फिरवुनि केलें, जव दाविला भला तातें. १३
जिकडे जिकडे पळती तिकडे तिकडे [23]महाजवन तो बा!
बहु 'हाय! हाय!' म्हणति प्राकृत, बुध 'हंत! हा!,' यवन 'तोबा.'
[24]सर्वग सहस्ररूपी देव जसा देखिला [25]गुरुपदरतें,

---

१. मोठ्या कमलपत्रासारखे सुंदर नेत्र. २. लीलेनें. ३. हितकर. ४. आपल्या वडिलांचें वचन. ५. अजिक्य. ६. देवांसह. ७. खड्गासारखी. ८. युद्धास. ९. तरुण. १०. म्हाताऱ्यानें. ११. वेगवान् घोड्यानें. १२. वडील व धाकट्या भावांसह. १३. म्हातारा हत्ती. १४. रणांत आलेल्या तरुण हत्तीस. १५. गंगापुत्र भीष्मानें. १६. पांडवांच्या सेनापतींचें. १७. धनुष्याची दोरी. १८. भात्यांतील. १९. बाणांस. २०. ग्रीष्मऋतूंतील सूर्य. २१. वेगानें. २२. कोलितास; जळत्या लाकडास. २३. मोठा वेगवान्. २४. सर्वव्यापी. २५. गुरुचरणरत अशा भक्तानें.

भीष्म तसा चि परजनें[1], जें भगवद्दर[2] करी कुरुपदर[3] तें. १५
गरुड हि अहींसि न तसा, न करिकुळाला[4] हि तेंवि हरि खपवी[5],
दुर्योधनासि जैसा दे भीष्म, हरिसें[6] न तेंवि हरिखें[7] पवी. १६
धर्मकटक खांडववन, भीष्म विजय, विजय तो हरी गमला,
शर दंव[10], रक्त ज्वाळा, रूपक याहूनि होय बहु न मला[11]. १७
पार्थ म्हणे, 'श्रीकृष्णा ! वारावें काय यांस[12] कटकांहीं[13] ?
हूं, हाक हाक धाक स्वजनांत उरो न यासकट कांहीं.' १८
देव म्हणे, 'बैस बरा, दृढ धर बळकट धनुष्यवल्लीला,
रथ भिडवितों रथासीं, आजि न बरवी मनुष्यवल्लीला[14].' १९
ऐसें वदोनि हाकी अजित प्रेमळकलाजित[15] रथातें;
नसता दासाजित[16] प्रभु करिता सारथ्य कां इतरथा[17] तें ? २०
पडतां चि गांठि झाले समरचमत्कार फार, न वदवती,
लिहितां सरस्वतीच्या सरतिल शत कलशसदृश[18] नव द्वती.
छिन्न प्रथम त्यागुनि जें सज्य करी नदीज तो धनु तें
दुसरें हि खंडिलें हो ! श्रीकृष्णसखें[19] समस्तयोधनुतें[20]. २२
भीष्म प्रसन्न होउनि करि बहु बीभत्सुवर्णना[21] तुंडें.
'वा ! केलें तुच्छ तुवां सद्रत्नांबरसुवर्ण[22] नातुंडें[23]. २३
वत्सा ! भला भला जयपद नारायणसखा नरा ! हो रे !
कीर्तिफळीं[24] किमपि उणें करितां या रणमखा[25] न राहो रे ! २४

---

१. शत्रुजनाने. २. कृष्णाचा शंख. ३. भीष्म–पंत. भीष्माचा शंख. ४. गजसमूहास. ५. मारी. ६. इंद्रास. ७. आनंद. ८. वज्र. ९. इंद्र. १०. वणवा. ११. मोरोपंताला. १२. भीष्मास. १३. सैन्यानीं. १४. मनुष्यासारखी कृति. १५. भक्तिमान् जनांच्या कलानी जिंकिलेला. १६. भक्तानीं जिंकिलेला. १७. नाहीं तर, अन्यथा. १८. घागरीसारख्या. १९. अर्जुनानें. २०. सर्व वीरानीं स्तविलेल्या. २१. अर्जुनाच्या प्रशंसेस. २२. उत्तम रत्न, उत्तम वस्त्र व सोनें. २३. नातवानें. २४. कीर्तिरूप फळाविषयीं. २५. युद्धयज्ञ.

आणूं नको चि चित्तीं वत्सा! होइल दहांत कुत्सा[1] हें,
जेंवि त्रिजगद्गुरुसीं[2] तेंवि करीं शुद्ध युद्ध उत्साहें.' २५
ऐसें वदोनि हांसुनि सुनिपुण गुण तिसरियासि तो चढवी,
स्वमुखें सरहस्य जया रामै[3] धनुर्वेद आदरें पढवी. २६
पार्थरथीं तो खरतरशर, निजधर्मी च दृष्टि दे, वर्षे;
मुनि पुसति, 'त्या नगींची[4] ती कीं बहु ही च वृष्टि, देवर्षे[5]!'
वाटे तुमचा उरविल कृष्णांचे[6] जीव न स्थविर[7] तात,
दिसले शरांत ते नग[8] कल्पांबुधिजीवनस्थ[9] विरतात. २८
शांतनव सिंह गमला, पळतां नररथ[10] हि तो पळ ससा च,
ससख[11] प्रभु हि वसंतीं बहु फुलला होय हा पळस साच. २९
जों जों हाणी खरशर तो रिपुयवसदव[12] तारकोपाया[13],
तों तों लागे हळु हळु कमळाधव[14] सदवतार[15] कोपाया. ३०
मृदु पार्थ, उग्र केवळ भीष्म विजयवीर्यमत्त, पाहून
देव म्हणे, 'शैनेया[16]! याचें तप फार मत्तपाहून.
किति हा? करीं सुदर्शन[17] धरितों, भीतील सर्व कां मग यां[18]?
साक्षाद्विष्णुपदाहुनि पूर्ण करिल काय सर्व काम गया? ३२
आइकिला दुर्योधनसम खळ रे! यादवा[19]! नळाला जो
तापद, तो कलि तुच्छ, क्षणभानळ[20] या दवानळा लाजो. ३३

---

१. निंदा. २. महादेवाशीं. ३. परशुराम. ४. सुप्रसिद्ध गोवर्धनपर्वतावर इंद्रानें केलेली वृष्टि. ५. नारदा! ६. कृष्णार्जुनांचे. ७. वृद्ध. ८. पर्वत. ९. प्रलयकालीन समुद्रांत राहणारे. १०. अर्जुनाचा रथ. ११. अर्जुनासह. १२. शत्रुरूप तृणास वणव्यासारखा. (भीष्म). १३. तारणारे उपाय ज्याचे तो कृष्ण, त्यास. १४. लक्ष्मीपति. १५. साधुजनांसाठीं अवतार आहे ज्याचा असा कृष्ण. १६. सात्यके! १७. विष्णूच्या हातांतील चक्र. १८. भीष्मास. १९. सात्यके! २०. क्षणभानळ (विजेचा अग्नि) या दवानळा (वणव्याला) लाजो. [दुर्योधन हा वणवा व कलि हा च विजेचा अग्नि].

सकुळा गजा बहु बरें म्हणवितसे 'हा सुरोपम[1] दवस्था;
करितो कसी पहा हे हाणुनि[2] मर्मी सुरोप मद्वस्था[3]. ३४

मारिन भीष्म द्रोण प्रथम, मग वधीन मीं खळशत[4] रणीं,
मूढें धरिले माज्या हे जैसे सिंधुच्या कलश तरणीं. ३५

गुरुपुरीं[5] जेंवि गजी[6] सात्मापत्य[7], न तसी अजा[8] तारी,
मर्दुनि ससहाय खळ, स्वपदीं बसवीन मीं अजातारी[9].' ३६

जो मातृस्नेहाचा चित्तीं स्नेहें निजें विसर घाली
तो भीष्मावरि कोपे, स्वमधुहराउपरि[10] जेंवि सरघाली[11]. ३७

ऐसें वदोनि केलीं नयनें जैसीं नवीन कोकनदें[12],
देवें कांपविले बहु गर्जोनि जसे तटस्थ[13] लोक नदें. ३८

चक्र करीं धरुनि रथाखालीं टाकुनि उडी सजव धावे,
वाटे त्या सिंहानें सर्व हि भीष्मादि ते गज वधावे. ३९

भारें लवे प्रतिपदीं[14] भू[15], शेष धरूं शके न लवलीला[16],
भीष्माच्या मात्र मनीं ती प्रभुची दे न भीतिलव[17] लीला. ४०

प्रभुची परमखळांस हि देत नसे ताप शोक लव लीला,
हें ठावें ज्यास, तशा धाकेल[18] कशास तो कळवलीला[19]? ४१

कोपे जैं विश्वंभर[20] शंभर उत्पात[21] भूमिकंपादी,

---

१. हा सुरोपम (देवाची उपमा असलेला भीष्म) दवस्था सकुळागजा (वणव्यांत सांपडलेल्या गजसमुदायासह श्रेष्ठ हत्तीस) बहु बरें म्हणवितसे. २. उत्तम–तीक्ष्ण बाण. ३. माझी अवस्था. ४. शंभर दुष्ट कौरव. ५. महापुरांत. ६. हत्तीण. ७. पाठांतर–**सात्म अपत्य.** (बालकासह स्वतःस). ८. शेळी. ९. धर्मराज. १०. आपला मध हरण करणाऱ्यावर. ११. मधुमक्षिका–**पंत.** मधमाशांचा समुदाय. १२. रक्तकमळें. १३. किनाऱ्यावरील, काठावरील. १४. पदोपदीं. १५. पृथ्वी. १६. वांकलेलीस. १७. लेशमात्र भीति. १८. भय पावेल. १९. श्रीकृष्णाच्या पदाच्या भारानें वाकवून टाकलेल्या पृथ्वीस. २०. देव. २१. दुश्चिन्हें.

गडबडले सुर मुनि, तैं अर्जुनसन्मित्रकार्य[1] संपादी. ४२
धावुनि यत्नें धरि, परि ओढुनि ने त्यासि देव ओढकसा[2],
जाणों म्हणे, 'भुजबळें पाहों जरि ओढितोसि, ओढ कसा.'
कर जोडुनि भीष्म म्हणे, 'येतां मारावयासि या हो! या,
हा सत्यसंध[3] केला, मुक्ति हि, साधूंसि गावया, होया.' ४४
केला उभा सितश्वें[4] चरणीं घालुनि मिठी पदीं दशमीं[5],
प्रभु तत्व असें कळवी कीं, 'प्रेमबळें चि पदनता वश मीं.' ४५
पाय धरुनि पार्थ म्हणे, 'त्यागुनि धनकाय[6] जीप्रति ज्ञाते
बहु जपले, तद्गुरुनीं[7] त्यागावी काय जी! प्रतिज्ञा ते? ४६
या दासाकरवीं च क्षिप्र तुम्हीं या यशास करवाल;
नख हि नको ज्या कार्या त्या काढावा कशास करवाल[8]? ४७
सारथ्य काय थोडें? हें या करवीं च कार्य करवा हो!
न नदीजवधीं[9], माज्या मूर्धस्पर्शी[10] च आर्यकर[11] वाहो. ४८
चक्र क्रोध त्यागुनि, रश्मि[12] धरा, नीट चालवा वाजी,
बहु हें चि, बोल माजा हा, न धरुनि वीट चालवावा, जी!'
यापरि हित प्रिय पृथापुत्रोक्त अमान्य कां करील हरी?
सन्मित्रोक्ति करी जें अमृतरसाची न तें करी लहरी[13]. ५०
परते परमपुरुष[14] मग मित्ररथीं वाजवी दरा[15], राहो
कौरवभटभीतिकथन, होय सुरांत हि महा दरारा हो! ५१
कोपोनि कौरवांवरि सर्वांचा मद रणांत उतराया
त्वरित महेंद्रास्त्रातें योजी हो! जी! महेंद्रसुत[16], राया! ५२
बहु काय वदों राया! तिसऱ्या दिवसाचिया चरमयामीं[17]

---

१. आपल्या सन्मित्राचें—अर्जुनाचें कार्य. २. ओढणाऱ्यासारखा. ३. सत्यप्रतिज्ञ. ४. अर्जुनानें. ५. दहाव्या. ६. द्रव्य व शरीर. ७. ज्ञात्यांच्या गुरूनीं. ८. तलवार. ९. भीष्माच्या वधीं. १०. मस्तकास स्पर्श करण्यास. ११. आपला (तुमचा) हात. १२. लगाम. १३. लाट. १४. श्रीकृष्ण. १५. शंखास. १६. इंद्रपुत्र अर्जुन. १७. अखेरच्या प्रहरांत.

भूमितळा मांसमया देखत होतों नभा शरमया मीं. ५३
त्या अस्त्रें सप्तशत द्विप वधिले, दशसहस्र रथ मथिले.
ऐसे या युद्धींचे फार चमत्कार संजयें कथिले. ५४

अध्याय चवथा.

(चतुर्थदिनयुद्ध.)

चवथे दिनीं नदीचा[1] सुत[2] पार्थरथस्थ विश्वघटकातें[3]
गांठी आराधाया रणयज्ञें, करुनि सिद्ध कटकातें. १
तों अभिमन्यु ज्येष्ठश्रेष्ठां ही विद्ध करि, लहान पैण[4],
सुर म्हणति 'कां जगत्त्रय जिंकुनियां सिद्ध करिल हा न पैण[5]?'
वारी सर्वांत पुढें होउनि तुमचा पिता चि पणतूतें,
जाणों म्हणे, 'करिसि बहु कौतुक, लागेल दृष्टि पण तूतें.' ३
भीष्म म्हणे, 'नर दावा,' तेंवि म्हणे पार्थ, 'शांतनव दावा,'
अन्यत्र शांत ते, परि कोणही हि रणांत शांत न वदावा. ४
घाली तो पार्थासीं गांठि रणीं सर्व शस्त्रविद्रसा[6],
किति तत्सेना[7]? कंपें कंपित करि सर्व शस्त्रविद्ध[8] रसा[9]. ५
विजयाधिक भीष्माचा परिहरितां[10] सायकां कडाखा[11] तो
सूक्ष्मा हि रविकराहुनि बहुत तमा काय कांकडा खातो? ६
कितिक म्हणति, 'दावावी प्रलयनटाच्यापुढें[12] किति नटें भा[13]?
न नदीज हरिसखासम, मेरूच्च[14] हि भास्करासम न टेंभा[15].' ७
गंगेसि पृथेसि किति स्तविती, जे जाणती बुध न्याया,

---

१. हत्ती. २. भीष्म. ३. विश्वाची घटना करणाऱ्या कृष्णाला. ४. परंतु. ५. प्रतिज्ञा. ६. सर्व शस्त्रें जाणणाऱ्या शंकरासारखा. ७. त्याची (अर्जुनाची) सेना. ८. शस्त्रांनीं भेदलेली. ९. पृथ्वी. १०. निवारितां. ११. वेग; आवेश. १२. प्रलयकाळीं नाचणाऱ्या शंकराच्या. १३. तेज. १४. मेरूइतकी हि उंच. १५. मशाल.

किति संत बोलिले कीं, 'दोघी हि त्रिभुवनीं सुधन्या या.' ८
हें युद्ध होत असतां दितिदनुतनुजांसवें[1] जसा बळहा[2]
खळहानिकर सुभद्रासुत करि शल्यादिकांसवें कळहा. ९
द्रोणात्मजादिकांस[3] हि सौभद्र रणांगणांत आटेना,
वाटे नागांमध्यें[4] हरिशिशु[5], ज्या तिळ हि धाक वाटेना. १०
सरहस्य[6] अर्जुनासम सर्व धनुर्वेद पाठ वीरा ज्या
त्यावरि दुर्योधन बळ पंचविस सहस्र पाठवी, राज्या! ११
ठावें बहु हि न देती पितृमातुळसमबळा[7] रिपु त्रास,
तदपि स्नेहें धावे रक्षाया तो खळारि[8] पुत्रास. १२
ते वेढिले चमूनीं जेंवि मदें केसरी[9] गजघटानीं[10],
कीं पूर्वपश्चिमांबुधि शोषाया वेष्टिले बहु घटानीं[11]. १३
धृष्टद्युम्न प्रेक्षुनि तें धांवे घेउनि स्वसेनेतें,
निस्तेज करी अरिबळ जें केलें शापुनि स्वसेनें[12] तें. १४
केलीं कृपकृतवर्मप्रमुखबळें[13] पार्षतें[14] पराभूतें,
तीं त्या पाहों न शकति, जेंवि नृहरिमंत्रजपपरा[15] भूतें. १५
शल्यसुत महारथ मग वधिला द्रुपदात्मजें महातेजा
स्मरले सुर देवीहत[16]महिषास गदाहता[17] पहाते ज्या. १६
वृद्ध म्हणे, "रे! संजय! मज न परोत्कर्ष परिसवे, चावे
कर्णा अहिसा, हा! हा! मद्भट बहु त्यां हि परिस वेचावे[18]? १७
जो सुत जयवांछेला सुमत जसा कांतसंग रामेला[19].

१. दैत्यदानवांशीं. २. इंद्र. ३. अश्वत्थामाप्रभृति वीरांस. ४. हत्ती. मध्यें. ५. सिंहबाल. ६. गुह्य गोष्टीसह, बिगांसह. ७. पिता (अर्जुन) व मामा (कृष्ण) यांसारखें आहे बळ ज्याचें अशा (अभिमन्यूस). ८. दुष्टांचा शत्रु. (अर्जुन). ९. सिंह. १०. गजसमूहानी. ११. घागरींनीं. १२. [आपल्या] बहिणीनें (द्रौपदीनें). १३. कृपाचार्य व कृतवर्मा इत्यादि प्रमुख वीरांचीं सैन्यें. १४. धृष्टद्युम्नानें. १५. नृसिंहमंत्राचा जप करणाऱ्यास. १६. देवीनें मारलेल्या महिषासुरास. १७. गदेनें मारलेल्या. १८. खर्ची पडावें; मरावें. १९. स्त्रीस.

आम्हांकडील जो भट म्हणसी तो करुनि संगरा मेला. १८
न सुचे उपाय, जो जो मज्जन[1] रणयज्ञदक्ष[2] तो खचला,
अन्योन्य मद्सु[3] म्हणती, 'जावें, जाण्यांत लक्ष तोखें, चला.'
सहज स्वहित बहु घडे कृष्णा, लव हि न मला उपायशतें,
जें अमृतरसा येतें, येइल बा ! काय गा ! तुपा यश तें ? २०
मत्प्रत्ययासि आलें विदुर कवि भविष्य कथित होता तें,
पुत्रहितार्थ करावा जो केला म्यां न यत्न तो तातें." २१
संजय म्हणेः—खळांच्या परिणामीं उक्ति बहु असारा, ज्या
त्यांसि न भुलतासि, तुजा कां होता घात हा असा राज्या !?
शोकाब्धि दूर आहे, निर्गता आलासि बा ! परिसरा या,
येव्हां चि व्याकुळ कां ? स्वपरजनक्षयकथा परिस, राया ! २३
पार्षत समरीं वदला शल्या धृतपुत्रनाशकोपा, 'यां,'
मग ते करिते जाले अन्योन्यप्राणनाशकोपाया. २४
होते बहु, परि रक्षी सत्वर अभिमन्यु पार्षता, राया !
रामयशोग्रंथशतीं क्षम जीवा जेंवि आर्ष ताराया. २५
मद्रपतीसीं भिडतां अद्भुतसामर्थ्य कंजनाभाचा
करिता जाला राज्या ! प्रेक्षकजनचित्तरंजना भाचा. २६
शल्याचे कैवारी भ्राते दुर्योधनादि दश होते,
त्यावरि उठतां गमला बुभुक्षु व्याघ्र भीम, शश हो ! ते. २७
भीमापुढें गजायुतें केलें टाळावया स्वघातातें,

१. माझा वीर. २. युद्धकर्मात निपुण. ३. माझे प्राण. ४. तोष, आनंद. ५. निःसत्व, व्यर्थ. ६. नुकतां च. ७. पर्यंतभूः—पंत. शोकसागराच्या समीप असणाऱ्या प्रदेशांत. ८. आपल्या व शत्रूच्या वीरांच्या नाशाची हकीकत. ९. पुत्रवधामुळें धरिला आहे राग ज्यानें अशा शल्यास. १०. युद्धास चला. ११. एकमेकांच्या प्राणनाशाच्या उपायास. १२. रामयशाच्या शेंकडों ग्रंथांत. १३. समर्थ. १४. ऋषिप्रणीत; वाल्मीकिकृत. १५. शल्याशीं. १६. कृष्णाचा भाचा. १७. दहा हजार हत्ती.

गमलें यूथ[1] हरिपुढें पाठविलें यूथपें चि ताता! तें. २८
जाय लयासि गजायुत तें ज्याचें तो हि मागध रणीं हो!
जो भीम गदाभरधर सिद्ध सुखें तो हिमागधरणीं[2] हो. २९
सर्वगजघ्नवृकोदरवीरगदाभीरु[3] अभ्रमु[4] रडेल,
भीमावरि दिगिभशत[5] हि न श्वसनावरि[6] हि अभ्र मुरडेल. ३०
गजदशसहस्र वधितां भीमभुजाला नसे लवायास,
आग्रह[7] करिति अशाच्या चरणीं त्वत्सुत कसे लवायास? ३१
सर्वा हि चमू प्रेषी राजा[8] भीमक्षयार्थ कृत्यासी[9],
तीतें मर्दूनि करी हर्षें तो रुद्रसा चि नृत्यासी. ३२
घेती पार्षत सात्यकि अभिमन्यु द्रौपदेय हे यश तें,
भीमार्थ प्राण हि, ज्यां हेय, कथावीं कशास हेयशतें[10]? ३३
तों सोमदत्तिसात्यकि वारिति अन्योन्य सैन्यशैवाला[11],
दे शैव वैष्णवाला कीं वैष्णव जेंवि दैन्य शैवाला. ३४
धांवे कुरुपति, कीं, तो[12] कौरव त्या यादवें[13] न मारावा,
त्यावरि भीम उठे हो! करुनि शिवासिंहसत्त्व[14]मारावा. ३५
वेधी बहु बाणांहीं भीमास तसें चि त्या विशोकास[15],
धनुस[16] हि, तों पवन म्हणे, 'हूं; घाल[17] खळांतका! शिशो! कास.'
भीम धनु छेदी, तों दुर्योधन अन्य चाप सिद्ध करी,
वेधी मर्मीं च, पडे मूर्छित तो[18], जेंवि सिंहविद्ध करी. ३७
तों झांकुनि बाणांहीं त्वत्तनया विजयसुत[19]पुरोगम जे

---

१. हत्तींचा समुदाय. २. हिमालयपर्वत धरण्यांत. ३. सर्व हत्तींचा नाश करणाऱ्या भीमवीराच्या गदेस भ्यालेली. ४. ऐरावताची स्त्री. ५. शंभर दिग्गज. ६. वायूवर. ७. दुराग्रह; हट्ट. ८. दुर्योधन. ९. राक्षसी देवतेसारखी. १०. टाकण्यास योग्य असे शेंकडों पदार्थ. ११. सैन्यरूप शेवाळास. १२. सोमदत्त. १३. सात्यकीनें. १४. दुर्गा—**पंत.** दुर्गेच्या सिंहश्रेष्ठासारख्या गर्जनेस. १५. भीमाच्या सारथ्यास. १६. [भीमाच्या] धनुष्यास. १७. तयार हो. १८. भीमसेन. १९. अभिमन्युप्रमुख.

ते म्हणती, 'साधुपुढें दाविसि मरणार्थ खळगुरो[1]! गमजे.' ३८

इतुक्यांत भीम उठला क्षुधित गुहासुप्त[2] सिंहसा, राया!
त्वत्सुतगजमद, होतां साह्य सकळ दिग्गिभमद हि, साराया.[3]

धाराधर[4] जेंवि नगा, झांकी सोडूनि भीम शर भावा.
त्या तो भी, जैसा गज भीतो सिंहास, सिंह शरभा[6] वा. ४०

शल्य हि पळे सुयोधनसा[5] चि समर्पूनि सर्व शर भाच्या[7],
त्याच्या दृष्टिपुढें अरि न टिकेल, टिकेल हरि हि शरभाच्या. ४१

सांपडले भीमाला त्वत्सुत, मृग जेंवि आठ वाघाला,
देवासि आठवा कीं स्वाघाला[8], हा न आठवा घाला[9]. ४२

भीष्म म्हणे, 'भीम धरा, द्या चि तुम्हीं सर्व वीर तरमुंडी,
दुर्धर योग धराया जैसी देतात धीरतर मुंडी[10]. ४३

भीमावरि भगदत्त स्वगजा परिभूतहिमनगा[11] ढकली,
मोहीं[12] तन्मन[13] जैसें साधूंचें पूत हि मन गाढ कली. ४४

तो झांकी भीमातें असमयपाथोद[14] जेंवि तरणीतें[15],
आढ्य[16] कुलीनजनाचें दावी औदार्य जें वितरणीं[17] तें. ४५

भगदत्तवाहना[18] त्या ऐरावतकरिकुळीं च जनन गजा,
सौभद्रप्रमुखांतें घन वदले पाहणार जन नग ज्या. ४६

---

१. खलश्रेष्ठा! २. गुहेंत निजलेला. ३. अन्वय—सकळ दिग्गिभमद हि (दिग्गजमद हि) साह्य होतां त्वत्सुतगजमद साराया गुहासुप्त सिंहसा क्षुधित भीम राया! इतुक्यांत उठला. ४. मेघ. ५. दुर्योधन. ६. सिंहाहून बलवान् असा आठ पायांचा प्राणी. ७. बहिणीच्या मुलास. (भीमास). ८. आपल्या पातकास. ९. तुटून पडणें. १०. यती—पंत. ११. जिंकिला आहे हिमालयपर्वत ज्यानें अशा. १२. मोहांत घाली. १३. भीमाचें मन. १४. मेघ. १५. सूर्यास. १६. श्रीमान्. १७. दानाचे ठायीं. १८. अन्वयार्थ—पाहणार जन सौभद्रप्रमुखांतें घन (मेघ) [आणि] ज्या नग (पर्वत) वदले त्या भगदत्तवाहना गजा ऐरावतकरिकुळीं च जनन.

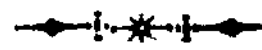
पावे कुसुमितकिंशुकघनवनपिहिताद्रिपाळसादृश्य,[1]
भीमाश्रितास[2] जाला मार्कंडेयास काळसा दृश्य. ४७
जेंवि सुकवि गुण झांकुनि दृष्टि कराया सकंप[3] शिर कविला
शिकवी मारुतिला[4] भगदत्तें हृदयांत बाण शिरकविला.* ४८
सिंधुजळा कुंभजसा[5] जो शत्रुबळासि दक्ष साराया,
तो धावला घटोत्कच दिव्य[6] निधानस्थयक्षसा,[7] राया! ४९
मायारचितैरावतदिङ्नागारूढ[8] तो पलाश[9] मन
बहु कांपविता जाला, तैसें न कधीं हि कोपला शमनें.[10] ५०
तैसे चि वामनमहापद्मांजननामदिक्करितिलकसे[11]
त्यावरि हि खेचर,[12] ते मग भगदत्तातें न धिक्करितिल कसे?
आपण चि आपणास व्यसनीं गोवी सदंतकरतेज्या,[13]
पावेल जय कसा [14]तो, पीडिति हो! [15]वीस दंतकर ते ज्या?
स्वगजांस हि भी तो गज मारित येतां चहूंकडुन चवघे,
अहिदंष्ट्रभ्रांत[16] पुरुष जैसा मानी गहूं कडु, न चव घे. ५३
भ्रमला, पळावयास हि नच तो भगदत्तसिंधुर[17] क्षमलों,[18]
जाणों हा[19] हि म्हणे, 'हरि! तूं चि दयाशक्तिसिंधु, रक्ष मला.'
जाणुनि भगदत्तगजव्यसनासि तयाचिया चि हाकानीं
भीष्म द्रोणासि म्हणे, 'आला कीं आर्तशब्द[20] हा कानीं. ५५

---

१. फुललेल्या पळसाच्या निबिड अरण्यानें आच्छादिलेल्या हिमालयाचें साइश्य. २. भीमसेनाच्या अनुयायास. ३. कंपायमान. ४. भीमास. ५. अगस्त्यऋषीसारखा. ६. अलौकिक. ७. द्रव्यावर बसलेल्या यक्षासारखा. ८. कपटानें निर्माण केलेल्या ऐरावत नांवांच्या दिग्गजावर बसलेला. ९. राक्षस. १०. यम. ११. वामन, महापद्म, अंजन या नांवांचे दिग्गजश्रेष्ठांसारखे. १२. गगनचर. १३. साधूंचा अंत करणारें तेज ज्याचें तो. १४. भगदत्त. १५. ऐरावतादि मायावीं चार दिग्गजांचे सोळा दांत व चार सोंडा मिळून वीस. १६. सर्पदंशानें भ्रम पावलेला. १७. भगदत्ताचा हत्ती. १८. समर्थ झाला. १९. हा गजेंद्र. २०. दुःखिताचा शब्द. * शिरकविलेला.

बहुधा भिडतो ऐरावतेगत[1] हतविश्वरूपगल[*] बलहा[2]
भगदत्ताचा करितो होवुनि गजराज आर्त[3] गलबल हा.' ५६
'रक्षावा प्राग्ज्योतिष,'[4] ऐसें बोलोनि वृद्ध[5] तंवकानें[6]
ते कांहीं गेले जों ओळखिला यातुशब्द[7] तंव कानें. ५७
वृद्ध म्हणे, "गा! द्रोणा! अनृत[8] न जालों करूनि पण तुंडें,
शक्र नव्हे, युद्ध तुमुळ करिजेतें आमुच्या चि पैणतुंडें[10]. ५८
भीमतनूज घटोत्कच राक्षस न धरील आमुची भीडि[11],
कीं, तात धर्म म्हणतो, 'वत्सा! किति नित्य पुससि? हूं; भीड.'
सरले तीन प्रहरा, उरला अवकाश अल्प चरमीं[12] या,
होइल घटोत्कच्याची माया, जसि शेषतल्पचरमाया[13]. ६०
जालों सर्व हि सक्षत[14] समरशतीं श्रांतवाहन[15] भ्रमलों,
परतों चला, स्वशिबिरा जावूं, पाहूं उद्यां, बहु श्रमलों." ६१
ऐसा करुनि विचार, द्रोणासह शीघ्र तव पिता[16] परते,
कुरुकटकाला बहु भय देती गर्जोनि सिंहसे पैर[17] ते. ६२

अध्याय पांचवा.

(पंचमदिनयुद्ध.)

भूप म्हणे, 'हितमंत्र न कानांत क्ष्वेडरसें[18] न ओता हे,
ऐसें विदुर मज जसें सांगत होता तसें च होताहे. १

---

१. ऐरावतावर बसलेला. २. इंद्रपुरोहित–पंत. ३. इंद्र–पंत. ४. पीडिलेला. ५. देशविशेष; त्या देशचा राजा भगदत्त. ६. भीष्म. ७. आवेशानें; रागानें. ८. राक्षसाचा शब्द. ९. खोटें. १०. घटोत्कचानें. ११. युद्ध कर. १२. अखेरच्या (चौथ्या) प्रहरास. १३. शेषरूप शय्येवर शयन करणाऱ्या विष्णूची माया. १४. घायाळ. १५. थकलेली आहेत वाहनें ज्यांचीं. १६. भीष्म. १७. शत्रु. १८. विषरस. * तोडला आहे विश्वरूपाचा गळा ज्यानें असा (कथासंदर्भ परिशिष्टांत पहा).

हतशेषें मदपत्यें पळतील चि, जेंवि पाडसें, दूर,
पावेल श्रीच्याचा ज्येष्ठेचा केंवि पाडें सेंदूर? २
असतां द्रोण हि भीष्म हि, कटकें होतात कां पराभूतें?
केला असेल भीमें व्यूह, जसा बाळ कांपरा भूतें. ३
मज सांग संजया! ते ज्या सामर्थ्यें रणीं न भंगति तें,
करिते जाले काय सुमणिमंत्रौषधिरसज्ञसंगातितें.' ४
संजय म्हणेः–कृतैकाश्रितसर्वस्वद्रुशौरिसंगतिहीं
कां जी! करिजेल इतर मणिमंत्रौषधिरसज्ञसंग तिहीं? ५
धर्मे चि तरति पांडव; बुडति अधर्में चि सर्व कौरव, हो!
पौरव हो! सुकृतें जय, कुकृतें क्षय, हा प्रसिद्ध कौ रव हो. ६
ऐसें चि पुसे त्वत्सुत, त्यासि, वृथा श्रम, तथापि ताराया
सज्जनशिरोमणि तुजा सांगे ऐसी कथा पितां, राया! ७
"मंदरशिखरीं सामर चतुरानन देव एकदा राहे,
वाहे स्वनिळ, अकस्माद्दिव्यविमानासि तो नभीं पाहे. ८
सर्वांच्या हि ललाटीं ज्याचें सर्वज्ञ पाणिकंज लिही,
'जय जय' म्हणे, उठे तो प्रभु, जोडी क्षिप्र च्यार अंजलि ही. ९
देव हि तसें चि करिती, परि पाहों न शकती च ते ज्यातें,
बहु विनयें विधि विनवी, होतां चि अदृश्य, पुसति तेज्यातें.
विधि वदला, "सुर हो! तें पुसतां, तरि सांगतों चि, या परिसा;
परि सावध व्हा, लागो, शुचि व्हाया, हृदयलोह या परिसा.

१. मरून राहिलेलीं. २. माझीं मुलें. ३. लक्ष्मीचा. ४. लक्ष्मीच्या वडील बहिणीचा. (आक्काबाईचा). ५. योग्यता. ६. कापणारा. ७. उत्तम मणी, मंत्र, औषधि व रसज्ञ यांच्या संगमास. ८. आश्रितांचा सर्वकल्पतरु जो कृष्ण त्या एकाची च केली आहे संगति ज्यानीं अशा पांडवानीं. ९. कलौ करीतो इतिवत्––पंत. ह्या टीपेचा अर्थ लागला नाहीं. १०. भीष्म. ११. गंधमादनपर्वतावर. १२. सुखकारक वायु. १३. करकमल. १४. पवित्र. १५. हृदयरूप लोखंड.

तें ब्रह्म पावलों, त्या सद्गुरुनाभ्यंबुजांत[1] जनना मीं
त्या चि प्रभुच्या पावति, पुरुषार्थ समस्त सुज्ञजन, नामीं. १२
वदलों प्रभुप्रति असें, 'दिधला विश्वंभरा! भरोसा[2] जो
तो सत्य असो, असुरक्षतजें[3] विश्वंभरा[4] भरो, साजो. १३
भूभरनाशास्तव अवतार जगन्नायका! मनावरि घे,
सिंधूंत परहिताधिक धरुनि मनीं काय काम नाव रिघे?' १४
वदला प्रसन्नवदन प्रभु कीं, 'प्रकटेन सोमसंतानीं[5]
बहु मानिजेल माजा सुयशोनिधि जेंवि सोम[6] संतानीं. १५
होइन वसुदेवतनुज मीं नारायण वरीन नरतेतें[7]
स्वयशःश्रोत्यांचें मन अन्यत्र पळ हि करीन न रते तें. १६
होतिल शीघ्र चि सर्व हि सदाहित[8] दितिसुत[9] सदानव असून[10],
आर्तावन[11] न करिन कां प्रभु मीं भुजबळ सदा नव असून? १७
सेत्वाश्रित[12] न म्हणेल चि कोणही कोणहा हि देववा नावा,
विपदुत्तारक[13] भक्तें हा एक चि वासुदेव वानावा.'" १८
यापरि सुरांसि सांगे विधि जे गुरु आपणासि दे वर हो!
देवरहोवृत्त[14] असें, तो चि प्रभु रेवतीष्टदेवर[15] हो. १९
हें देवरहस्य मला प्रिय म्हणवुनि जामदग्न्य[16] आयकवी,
नारद मार्कंडेय व्यास हि वदतील अनृत काय कवी? २०
कंसांतक नारायण, नर अर्जुन, हे अजेय[17] विश्वास,
हें तुज कथिलें शतदा परि मद्वचनीं तुजा न विश्वास. २१
हा श्रीकृष्ण प्रभु ज्या पक्षीं तेथें समस्त कल्याण,
याचा प्रसाद होतां सिंहीं घालील शश हि पल्याण[18]. २२

---

१. सद्गुरूच्या नाभिकमलांत. २. भरंवसा. ३. दत्यांच्या रक्तानें. ४. पृथ्वी. ५. चंद्रवंशांत. ६. शिव-**पंत.** ७. नरपणास. ८. सज्जनांचे शत्रु. ९. दैत्य. १०. असुभिरूनाः-**पंत.** प्राणहीन. ११. आर्तांचें रक्षण. १२. सेतूचा आश्रय केलेला. १३. बिपत्तींतून तारणारा. १४. एकांत-**पंत.** देवाचें गुह्य. (एकांतांतील वृत्तांत). १५. दीर-**पंत.** १६. परशुराम. १७. अजिंक्य. १८. खोगीर.

नरनारायणशस्त्रज्वलनीं कुळ इच्छितोसि वैराया,
दुर्योधना! खरा तूं राक्षस न करील अन्य वैरा या. २३
सुजनासि बिभीषणता रुचते कुजनासि तुज दशाननता,
[1]अनंता जना शिवे रे! संसारीं [2]ओखटी दशा, न नता." २४
समसत्यप्रियहित हें [3]गुरुवच गणिलें खळें विषम, राया!
केलें [4]हिमैंट मुख, जणों पाजित होता बळें विष मराया. २५
[5]प्रावृट्प्रियभेकांच्या कां न गमे [6]सुरभि मानसा [7]गैर गा!
क्षुद्र नदी जसि धरिती तसि न धरी दुरभिमान [8]सागरगा. २६
काळापुढें [9]त्वदनयें [10]ओगैरिलें स्वकुळताट, कळलें कीं?
कां बसलासि उगा? जा, नृपमंडळ सर्व [11]ताटकैंळलें कीं." २७
असि [12]शयनाज्ञा होतां जाय निजाया तुजा तनय नमुनीं;
भीष्म हि शयनीं [13]पहुडे, जैसा [14]मीलितसुजातनयन मुनी. २८
राया! भीष्माला जें सुख, इतरा तें [15]दुरापें, गा! [16]स्वापें,
[17]आत्मस्थिति निववी जसि, तसि तमासि न [18]सुरापगा [19]स्वापें.
पंचमदिवसीं रचिला मकरव्यूह [20]त्रिमार्गगातनयें,
श्येनव्यूह [21]सितांश्वें लोकमतें, मन्मतें तुज्या अनयें. ३०
देवव्रतें महास्त्रें योजुनियां मोहितां [22]स्वकटकातें.
'हूं, हय पितामहावरि हाक,' म्हणे पार्थ [23]विश्वघटकातें. ३१
कुरुपति म्हणे गुरूप्रति, 'भीष्म! तुम्हीं घ्याल जरि मनावर हो!
जिंकाल कालबल ही, नाहीं काहीं तुम्हां अनावर, हो! ३२

---

१. गर्विष्ठास, नम्र नसलेल्यास. २. वाईट. ३. भीष्माचें वचन. ४. वाईट. ५. पावसाळा प्रिय असलेल्या बेडकांच्या. ६. वसंत–**पंत.** ७. विष. ८. समुद्रास मिळणारी. ९. तुझ्या अपराधानें. १०. वाढलें. ११. खोळंबून राहिलें. १२. निजण्याची आज्ञा. १३. निजे. १४. उत्तम नेत्र मिटलेला. १५. मिळण्यास कठिण. १६. निद्रेनें. १७. आत्मज्ञान. १८. गंगा. १९. आपल्या किंवा चांगल्या उदकानें. २०. भीष्मानें. २१. अर्जुनानें. २२. आपल्या (पांडवांच्या) सैन्यास. २३. विश्वकर्त्या कृष्णास.

जाणति सर्व हि तुमची छात्रीं[1] पुत्रीं समान सुदया तें;
पावो प्रताप[2]रवि पर[3]मंदेहांतें मथूनि उदयातें.' ३३

सात्यकिसमक्ष पांडवकटक द्रोणें शर[4]व्रजें मथिलें,
द्रवलें, जसें द्रवावें तत्काळ हुता[5]शतापितें कथिलें. ३४

शैनेय[6] हि दृष्टिपुढें येतां केला पळांत जिगजिग[7] जी!
राहेल कसी कौस्तुभमणिपाशीं माणिकांत झिगझिग[8] जी? ३५

तें भीम म्हणे, 'भीतें अन्यें, विसरुनि नया, न राखावें,
या ब्रह्मराक्षसें परि मजदेखत तों न या नरा खावें.' ३६

गुरुशिष्य 'खरे' कोण्ही म्हणती, कोण्ही हि तैं सुजन 'लटिके,'
त्या गुरुकलहकलि[9]पुढें श्रीभीमाचा चि तो भुज[10]नळ टिके. ३७

तों भीष्म धांवला, कीं, हरित चि आला समस्त विप्रभया,
अभिमन्यु म्हणे कृष्णा[11]तनुज्यांतें, 'तांत[12] हो न विप्र[13]भ, या.' ३८

इतुक्यांत शिखंडी ये, कीं, पावावे परिश्रम न भा[14]चे,
उल्का[15]श्रुपात कथिती, कवि शून्य म्हणति, परि श्रम नभाचे. ३९

तो भीष्मातें गांठी, जैसा पाथोद[16] पर्वतातें, हो!
तुमच्या मानियलें तें स्त्रीचेष्टांचें चि पर्व तातें हो! ४०

स्त्रीपूर्व म्हणुनि भीष्म चि न, तयापरि सर्व मानवे शास्त्री,
त्यजिली जाणों यतिनें धृतमोह[17]नगर्वमानवेशास्त्री. ४१

केली शुक[18]ासबोधें हत[19]दर्पा रुचिर[20]विग्रहा रंभा,

---

१. शिष्याचे ठायी. २. प्रतापरूप सूर्य. ३. शत्रुरूप मंदेहांस. (हे सूर्याचे शत्रु). ४. बाणसमहानें. ५. अग्नीनें तापविलेल्या. ६. सात्यकि. ७. जर्जर. ८. लुकलुकी, मंदप्रभा. ९. गुरुकलहरूप कलीपुढें. १०. बाहुरूप नळराजा. ११. द्रौपदीपुत्रांस. १२. भीम–पंत. १३. निस्तेज. १४. वह्णिीचे मुलगे. १५. प्रतनशील तारे हे च अश्रुपात. १६. मेघ. १७. धरिला आहे मोहन आणि गर्व-संबंधीं अभिमान जिनें अशी वेश्या. १८. शुकाच्या हितकारक उपदेशानें. १९. हरण झाला गर्व जिचा अशी. २०. मनोहर आहे शरीर जिचें अशी.

तसि भीष्मांसद्रोणें अंबा कृतसुचिरविग्रहारंभा. ४२
भीष्माकडे सुयोधन सकटक ये पार्षतास पळवाया,
धावुनि पार्थ म्हणे, 'व्हा माज्या रोपातेंपांत पळवा, या.' ४३
कौरवसमूह येतां चालुनियां कृष्णसारथि गळाला,
हरिभयदीर्णनभ करिल धड लावुनि कृष्णसार थिगळाला? ४४
हे भासले, करिति रण इच्छुनि सुरदैत्यदानव सुधेतें,
कीं प्रलयजलद देती वृष्टि करुनि शैत्यदान वसुधेतें. ४५
भीष्मश्वेताश्वांचा निरुपम मज वाटला तडाखा तो,
कीं ब्रह्मगोळ वाटे विशिखांहीं दाटला तंडा खातो. ४६
कुरुबळनलिनीवनातें भीमगज निकार आठवी रगडी,
पाठविला काळानें जाणों, थापटुनि पाठ, वीर गडी. ४७
मर्मीं शर हाणुनि, धनु तोडुनि भीष्म चि तया दटावी, हो!
श्वश्रूपुढें स्नुषा, गुरुशक्तिपुढें शक्ति नच नटावी हो! ४८
सात्यकिच्या सूतातें बसवी छेदुनि मस्तक, विमानीं,
धांवविला भगवत्प्रिय शैनेय असें समस्त कवि मानी. ४९
घेवूनि रथ पळाले भीष्मशरत्रस्त वातसे वाजी
घडली तयांसि पतिची चुकवुनि तो प्राणघात सेवा, जी! ५०
गुरुपुत्र अर्जुनावरि धावुनि हाणी उरांत सायक सा,
मायक साधूंचा तो न म्हणेल तशा रणांत 'हाय!' कसा? ५१
गुरुसुत गुरुसम, परि निजधर्म म्हणुनि करुनि कठिन मन कांहीं
कनकांहीं पूजावा तो पूजियला व्रणार्तिजनकांहीं. ५२

---

१. भीष्म व हितेच्छु द्रोण यानीं. २. शिखंडीरूप अंबा. ३. केला आहे फार वेळ युद्धारंभ जिनें. ४. शिखंडीस. ५. बाणरूप उन्हांत. ६. पातेरा; पाचोळा. ७. अर्जुन. ८. सिंहाच्या भयानें फाटलेलें आकाश. ९. काळवीट. १०. बाणानीं. ११. चीर; भेग. १२. कौरवसैन्यरूप कमलवनास. १३. अपकार. १४. सासूपुढें. १५. सून. १६. [पुत्राची किंवा शिष्याची] शक्ति. १७. क्षत्रियधर्म. १८. जखमांचें दुःख उत्पन्न करणाऱ्या (बाणानीं).

खंडी चापातें कीं न तया [1]अयशःप्रदासि विप्र भजो,
मित्रें पदार्थ मित्रा न धरूं द्यावा करील विभ्रम जो. ५३
पुच्छच्छेदें अहिसा चापच्छेदेंकरूनि बहु खवळे,
तो गुरुपदाभिमानें [2]ऋषिवरतेजोघ्न जेंवि नहुख वळे. ५४
सजुनि धनु दुजें, सोडी विशिखांची विप्र [3]समहिमा [4]नवती,
गमली करील पार्थासह भस्म क्षिप्र [5]समहि मानव ती. ५५
जगदीश्वरास हि म्हणे, 'न रुसें हे तूं हि विशिख [6]सप्तति घे.'
[7]त्रिजगद्ग्रसनोत्थानळसम गमले ते [8]प्रकोपतप्त तिघे. ५६
तो निजगुरुसुत म्हणुनि न दे परिभव, दे तयास कवि टाळा;
सांगे जना असें, 'यश रक्षा, बहु कोप करुनि न विटाळा.'
प्रार्थुनि देवासि म्हणे तो पार्थ, 'अहो! दयानद! पिटाळा.
यद्यपि नये चि देवूं द्यावा या गुरुसुता [9]तदपि टाळा.' ५८
द्रौणिप्रति सोडुनि, तो कोंडी कौरवबळासि [10]शरभवनीं
भिडले रणांगणीं मग दुर्योधनभीम जेंवि शरभ वनीं. ५९
अभिमन्यु सुयोधनसुतलक्ष्मणमुख विरथ करुनि बहु मळवी,
[11]नळवीरभीत कळिला [12]तद्विधिसा प्रबळ कुप [13]तया पळवी. ६०
भट दशसहस्र उठले जे आज्ञाकर सुयोधनाचे, हो!
त्यां हरिणांसि हरि तसा मर्दुनि सात्यकि सुयोध नाचे, हो!
भूरिश्रवा [14]तयाचे लीलालेशें वधी दश सुत रणीं,
तच्छक्ति तारुनि [15]श्रितें घे जैसी सागरीं यश [16]सुतरणी. ६२

---

१. अपयश देणाऱ्या (धनुष्यास). २. ऋषिश्रेष्ठांच्या तेजाचा नाश करणारा. ३. अति उष्ण; अति तीव्र. ४. नव्वद. ५. पृथ्वीसह; जमिनीबरोबर. ६. सत्तर. ७. त्रैलोक्यास ग्रासणाऱ्या शंकरापासून उठलेल्या अग्नीसारखे. ८. अत्यंत रागानें तापलेले. ९. तथापि. १०. बाणरूप घरांत. ११. नलराजास भ्यालेल्या. १२. त्याचे (नळाचे) दैवासारखा. १३. लक्ष्मणास. १४. सात्यकीचे. १५. आश्रित. १६. चांगली नाव.

पुत्रघ्नरथार्ली रथ भिडवी सात्यकि पळांत आवेशें,
भट त्यासि निवाराया शकले न जसे रवीस औवे शें. ६३
हय सूत मथुनि आले ते यदुकुरुवंशनलिनरवि पत्ती
राया! असी च समरीं इच्छिति शुचि नर न मलि नर विपत्ती.
देतील मानधन ते पद मागें खड्गचर्मपाणि कसें?
व्यसनीं तेज न सोडी कुलजहृदय, पावकांत माणिकसें. ६५
घे भीम सात्यकीस स्वरथीं कीं शत्रुवश सुयोध न हो,
तैसें चि सौमदत्तिस जोडाया शुद्ध यश सुयोधन हो! ६६
सूतें कथिलें पंचम दिवसींचें अतुळ युद्ध रायास.
कविनें हि आपणास व्यसननिधिभवांत उद्धरायास. ६७

अध्याय सहावा.

(षष्ठदिनयुद्ध.)

षष्ठदिनीं धर्म रची जो व्यूह, परांसि तो खरा मकर,
होय श्रितांसि जैसा देणारा अभय तोष रामकर. १
बा! अनुसरोनि धर्मद्वेषदुरभिमानवशकुजातातें,
रचिला 'क्रौंचव्यूह' व्यर्थ महापंडितें तुज्या तातें. २
द्रोणास भीम गांठी प्रथम रणीं, भीष्म जेंवि रामास,
पावे जन प्रतापें त्या तदिषुग्रीष्मजें विरामास. ३

---

१. पुत्रास मारणाऱ्या भूरिश्रव्याच्या रथाशीं. २. मडक्यांच्या भट्टया. ३. पादचारी. ४. मलिन. ५. ज्यांच्या हातांत तरवार व ढाल आहे असे. ६. अग्नींत. ७. भूरिश्रव्यास. ८. संजयानें. ९. संकटसागररूप संसारांत. १०. शत्रूंस. ११. मगर. १२. संतोष. १३. धर्मद्वेषाच्या दुरभिमानास वश झालेल्या नीचास (दुर्योधनास). १४. भीष्मानें. १५. अत्यंत तापानें. १६. त्याच्या (भीष्माच्या) बाणरूप ग्रीष्मापासून उत्पन्न झालेल्या (प्रतापें). १७. अंतास.

गुरुसूत[1]मयन करितां बहु भीमशरांसि मानवे[2] शमन[3],
होतां स्वयें स्वसारथि गुरुस हि लोकेशमानवेशमनें[4]. ४
मर्दी शत्रुचमूला शौर्यमदें बहुत मातलीला[5] जो,
तो शक्र हि लाजे, मग कुरुगुरुला कां न मातली[6] लाजो? ५
कां जी! रडतां? स्मरतें कीं विदुरहितोक्त[7] आयकाना तें?
येणार पुढें पुष्कळ, आलें आतां चि काय कानां तें? ६
गुरुसि त्यजुनि, व्यूहीं भीम, त्रिपुरीं[8] जसा हरशर[9], भेरे[10],
भट वदले, 'आला धृतराष्ट्रसुतहरिप्रभाहर[11] शरभ[12], रे!' ७
त्वत्सुत म्हणति, 'धरावा, न जगे चि पिपीलिकांत[13] अहि[14] तरणा;
जाळीं मृगसा आला, व्यूहीं हा आयता चि अहितें[15] रणा.' ८
कौरवभटलक्ष तया, जैसें सिंहासि न करिलक्ष[16], तरे,
भीम म्हणे त्यांसि, 'गदा हे, गगनाला चि न करिल क्षत रे!'
त्यजुनि स्वरथ, गदाधर वीर, वृकोदर करी कदन, राज्या!
होय प्राप्त विमदपण[17] त्या होता शक्तिचा मद नरा ज्या. १०
कोणाचें हि न चाले कांहीं त्या प्रलयकालरुद्रसमीं[18],
गणिता जालों पाहुनि तें युद्ध, तदन्य सर्व उद्रस[19] मीं. ११
धृष्टद्युम्न व्यूहीं साह्यार्थ शिरे, म्हणे, 'अहा! यास,
काय म्हणावें? करितो, त्यजुनि सहायास, दुःसहायास[20].' १२
दूर ध्वजासि पाहुनि ओळखुनि स्यंदनासि[21] आटोपी[22];
तों न दिसे, जो म्हणता स्वगदेला, 'शत्रुसिंधु आटो, पी.' १३

---

१. द्रोणाच्या सारथ्याचा वध. २. मान डोलवी. ३. यम. ४. लोकपालांचे व राजाचें मन [मानवे]. ५. माजलेल्या. ६. इंद्राचा सारथि. ७. विदुरानें केलेला हितकारक उपदेश. ८. त्रिपुरासुरावर. ९. शंकराचा बाण. १०. शिरे. ११. कौरवसिंहास निस्तेज करणारा. १२. भीमरूप शरभ. १३. मुंग्यांत. १४. साप. १५. शत्रु. १६. लक्ष हत्ती. १७. गर्वरहितता. १८. प्रलयकालीन शंकरासारख्या भीमाचे ठायीं. १९. नीरस. २०. दुःसह श्रम. २१. [भीमाच्या] रथास. २२. गांठी.

पाहुनि सूतासि रथीं गहिंवरुनि म्हणे, 'अहो! विशोका[1]! मला
कमलाकरप्रियरहित[2] अरुण तसा चि प्रकार हा गमला. १४
कोठें तो? ज्या शक्रा कांपति होवुनि सुयोधनग[3] दीन,
ज्यासि म्हणे न मुखें, परि चित्तें मानी सुयोधन गदीन[4].' १५
वदला विशोक, 'येथें स्थापुनि मजला गदेसि धरुनि करीं,
शिरला कौरवकटकीं, जैसा झंझासमीर[5] तरुनिकरीं[6].' १६
धृष्टद्युम्न म्हणे, 'तरि जातों स्वसख्याकडे चि, कां परतूं?
विषयीं कैसा, देहीं शिरतां अयशोभयोत्थ[7] कांप, रतूं?' १७
यापरि वदोनि धावे, देखत देखत गदाहतगज्यांतें,
गमले ते नग[8], न निघे सोसुनि कुलिशोत्थ[9] दाह तंग[10] ज्यांतें.१८
अवलोकिला वृकोदर कुरुकटकीं सागरांत मंदरसा[11],
सुख अधिक वीराख्यों[12] अमृताख्या मानितात मंद रसा. १९
क्षिप्र रथावरि वाहुनि बाहु निववविले सख्यास भेटोन,
गमला शमला न मला सर्वांस हि दव[13] दवांत[14] पेटोन. २०
भ्रात्यांसि म्हणे कुरुपति, "बद्ध करुनि म्हणवितों अरिस 'हाय!'
झाला खळा खळ, गदा[15] नित्यदिवास्वापसा[16], परि सहाय. २१
दुष्टा धृष्टद्युम्ना माराचि, चहूंकडूनि कोंडा हो!
कण हा चि शस्त्रशूर्पा[17]; उरला पांचाळसंघ कोंडा हो." २२
वर्षति धृष्टद्युम्नीं त्वत्सुत, म्हणवे न त्यां अघन[18] राज्या!
परि कंपद न च जाले, जैसे यमभट, नसे अघें[19] नरा ज्या. २३

---

१. हें भीमसारथ्याचें नांव २. कमलसमूहास प्रिय अशा सूर्याशिवाय. ३. उत्तम वीररूप पर्वत. ४. गदाधरश्रेष्ठ. ५. झंझावात. ६. वृक्षसमुदायांत, झाडींत. ७. अपकीर्तीच्या भीतीपासून उत्पन्न झालेला (कंप). ८. पर्वत. ९. वज्रापासून उत्पन्न झालेला. १०. टिकाव. ११. मंदरपर्वतासारखा. १२. वीर नांवाच्या रसास. १३. वणवा. १४. अरण्यांत. १५. रोगास. १६. नेहमीं दिवसां झोंपेप्रमाणें. (दिवसां झोंप घेतल्यानें रोग वाढतो). १७. शस्त्ररूप सुपास. १८. मेघ नाहीत असें. १९. पाप.

मोही प्रमोहनास्त्रें[1] पांचाळ न लाकितां हि घटिकेतें,
पहिलें व्यसनिधन तसें त्वन्नंदनदेहभान न टिके तें. २४
स्वभ्रात्यांसह केवळ तो पांडुकुमारनगनद[2] भ्रमला,
तद्धृदयाहुनि गमलें साभ्रामारात्रिगगन[3] दभ्र[4] मला. २५
हाहाकार परिसुनि द्रोण, द्रुपदासि शीघ्र भंगूनीं
धावे, जेंवि विनविला कांतारीं[5] करुण अंधपंगूनीं. २६
विनिवारी[6] प्रज्ञास्त्रें[7] गुरु शिष्यज्ञानबळविनाशास्त्र[8],
धन काय? काय तें ही जें स्वजनव्यसन पळविना शास्त्र? २७
त्वत्सुत सावध होउनि धावति पार्षत-वृकोदर दमाया,
प्रकटिति शरवृष्टि तसी असुर सुरांवरि जसी दरद[9] माया. २८
तों धर्म म्हणे ज्यां, 'घ्या भीमाचा, मथुनि अरि, समाचार.'
ते त्यांसि म्हणति, 'दावा शशसम हो! यां न हरिसमां[10] चार[11].'
सौभद्रप्रमुखानीं कुरुसेना, जेंवि वायुनीं तरणी[12],
कीं कामविकारानीं कांपविली कामिनी[13] नवीतरणी. ३०
कैकेयरथीं भीमा स्थापुनि, तुमच्या सुतांसि सोडून,
धावे धृष्टद्युम्न द्रोणावरि, शर गुणासि जोडून. ३१
गांठी प्राण हराया, पात्यातें[14] स्पर्शे जों न करि पातें,
त्वत्सुत सांडुनि, गुरुतें, त्यजुनि मृग जसा मृगेंद्र करिपातें[15]. ३२
करितां विरथ विशस्त्र, त्रिदश[16] म्हणति, 'कां न नागविल[17] याला?
न्यावा चि गुरुक्षोभें शिष्य, खगेंद्रें हि नाग, विलयाला.' ३३
त्या संकटांत त्यातें दे अभिमन्यू च एक थारा[19], हो!

---

१. मोहनास्त्रानें. २. दुर्योधन–पर्वत. पांडवरूप पर्वतावरील नद. ३. मेघांनीं आच्छादिलेलें अमावास्येच्या रात्रीचें आकाश. ४. लहान ५. अरण्यांत. ६. निवारण करी; ७. ज्ञान देणाऱ्या अस्त्रानें. ८. शिष्यांच्या ज्ञानबलाचा नाश करणारें अस्त्र. ९. भीतिदायक. १०. सिंहासारख्यांस. ११. चेष्टा. १२. नौका. १३. स्त्री. १४. [डोळ्याचे] पात्यास. १५. गजपतीस. १६. देव. १७. सर्वस्वीं बुडवील. १८. साप. १९. आश्रय.

परिसा भीमसुयोधनकृतकलहकथा चि, हे कथा राहो. ३४
गमले भ्राते खातो वाघ चि, वासून वदन, वाघाला;
सर्वस्वनाश जेणें तो याहुनि कोण वद नवा घाला ? ३५
अन्योन्य देत होते सुरसे कीं मोह कंप दानवसे,
त्यांत प्रीति, ब्रह्मघ्नांत जसी तिळ हि संपदा न वसे. ३६
सौभद्रादिरथांच्या न सहाति त्वत्तनूज पळ वेगा,
पळतां मागें लागे भीम, मग पद हि तयां न पळवे, गा ! ३७
देते जाले वीर सुभद्राकृष्णाकुमार मारा ज्या
त्या पाहुनि 'असावे ऐसे' म्हणत्या उमा-रमा राज्या ! ३८
वातें घनसा, अर्जुनशरनिकरें विसकटे कटकबंध,
जाणों सन्मरणमहालाभें बहु नाचले भटकबंध. ३९
अर्जुन तुमच्या खपवी, असुरांच्या जेंवि शक्र, सैन्यातें;
त्यांच्या भीष्म बेळा दे, देवांच्या जेंवि वृत्र, दैन्यातें. ४०
धावे दिनावसानीं धरुनि मनीं भीममथनकामातें,
जो मानी म्हणतो, 'यमपुरपथ हित, सामपथ नका मातें.' ४१
भीम म्हणे, "ये मंदा ! तुज मीं मारीन भारतापसदा !
खळजनकें पावावा वाहुनि गुरुशोकभारताप सदा. ४२
जरि न पळसील मारिन आतां तुज, शत्रु तूं न भाउ, खळा !
'उखळा धर्मासि' म्हणसि, तरि म्हणसिल बालिशा ! 'नभा उखळा.'
तुज वांचवील विधि हि न, वर द्याया जरि हि तप नव रचील,
किति लोकप शनि कवि गुरु बुध मंगळ चंद्र तपनें वेरचील ?
वपु न बहुत पोषावें, यश चि, सदा खाय ज्या न कीनाश,

---

१. ब्राह्मणवध करणारांत. २. असे पुत्र असावे. ३. सैन्यरचना. ४. वीरांचीं धडें. ५. सैन्यास. ६. वृत्रासुर. ७. भीमवधाच्या इच्छेस. ८. दुराग्रही, हट्टी. ९. भरतवंशजांतील नीचा ! १०. उपटून टाका. ११. ब्रह्मदेव. १२. लोकपाल. १३. सूर्य. १४. वेरकड. १५. शरीर. १६. यम. * न कामातें (?).

बुध होउं दे प्रतिज्ञानाश न, अज[1] जेंवि जानकीनाश." ४५
ऐसें आधीं मर्मी ताडी अतितापजनकवचनाहीं,
मग इषुहीं, ज्यां न फुटे ऐसें कोठें हि घनें[2] कवच नाहीं. ४६
चाप[3] छत्र ध्वज रथ खंडी, मारी तुरंग[4] सूत[5] रणीं,
पाहों हि न दे, पसरुनि शरकिरणसहस्र[6], भीम भूतरणी[7]. ४७
सुशर शिरोनि शरीरीं न वसति, जैसे सुविप्र कुग्रामीं,
उग्रा[8] मीं त्या तेजा स्मरलों जें बाणकोटिमुग्रामीं[9]. ४८
पळवी कृप नृपतीतें[10], होय जयद्रथ हि आडवा, राया!
असतां आयु, न हो कां क्षम[11] पळ जलधीस आड[12] वाराया? ४९
म्हणतों बकशत्रुपुढें जाला जयलाभ सिंधुराज्याला[13]
जरि कवि म्हणते मत्ता सिंहपुरस्था[14] हि सिंधुरा[15] 'ज्याला.'* ५०
परते सुरासुररणादर[16] करुनि दरिद्र[17] शांतनव सांजे,
ते[18] ही, पावत आले व्हाया षड्राति[19] शांत नवसां जे. ५१

अध्याय सातवा.

(सप्तमदिनयुद्ध.)

भीष्मासि म्हणे राजा, 'व्हावी ऐसी रणांत मद्दवस्था[20]?
जाला मला सुदुःसह हा ऐसा होय ताप न दवस्था[21]. १

---

१. जन्मरहित असा रामचंद्र. २. दाट; अभेद्य. ३. धनुष्य. ४. घोडे. ५. सारथि. ६. बाणरूप किरणांचें सहस्र. ७. पृथ्वीवरील सूर्य. ८. दारुणा; भयंकरा. ९. कोटिशः बाण सोडणाऱ्या रामचंद्राच्या ठायीं. १०. दुर्योधनास. ११. समर्थ. १२. विहीर, कूप. १३. जयद्रथास. १४. सिंहापुढें असलेल्या. १५. हत्तीस. १६. देवदैत्यांचा युद्धाविषयीं उत्साह. १७. भिकारी. (नष्टप्राय). १८. कृष्ण२—पंत. (पोथीच्या समासांत 'कृष्णार्जुन' अशीं चार अक्षरें मावणें शक्य न झाल्यामुळें 'कृष्ण २' असें लिहिलें आहे). १९. कामक्रोधादि सहा वैरी. २०. माझी दशा. २१. वणव्यांत सांपडलेल्यास. * जीवंत राहिला.

शिरला भीम व्यूहीं जेंवि अजकुळांत लांडगा शिरतो,
दैवें चि रक्षिलें मज, कापित होता चि दांडगा शिर तो. २
या तुमच्या पावाळ्या दुर्बळसेनांसमान वध सेना,
हें जाल्या, कां स्वर्गीं, जोडुनि एनांस, मानव धसेना? ३
साधाल चि लीलेनें कार्य, तुम्हीं घ्याल जरि मनावर तें,
आवरिलें अंतररिपुबळ बाह्य कसें तुम्हां अनावर तें?' ४
भीष्म म्हणे, "हा! वेड्या! मंदें चि रणांत आंग राखावें,
घ्यावें अपयश, टाकुनि यश, अमृत त्यजुनि कां गरां खावें? ५
धर्मासि कोण जिंकिल? अनुकूळ तपोब्धि विप्र सर्व तया;
हे जरि सहाय असते, हांसुनि म्हणते हरीस पर्वत 'या.' ६
या वृद्धें तुजपाशीं बा! शतदा मारिल्या चि हाका या,
किंबहुना त्यजिल यथाशक्ति भिडोनि त्वदर्थ हा काया." ७
बोले ऐसें, लावूं न शके कोणीं हि दोष धीरा ज्या,
राज्यासि विशल्य करी देवुनि इलुसी च ओषधी, राज्या! ८
सप्तमदिवसीं व्यूह त्वत्सातें मंडलाह्व नव रचिला,
आठविलें भवदंघ्रा, मग गुणदोषा मनांत न वरचिला. ९
धर्में रचिला 'वज्रव्यूह' विदारावया अरिनगांतें,
मग तुमुल युद्ध जालें देवा! जें श्रुत तुला करिन गा! तें. १०
जालीं युद्धें शतशः सर्वप्रेक्षकमनोहरें सरसें,
होय रणांगण रक्तोत्पळवनाचितपद्मरागभूसरसें. ११

---

१. बोकडांच्या समुदायांत. २. पातकांस. ३. आंतील (शरीरांतील कामक्रोधादि) शत्रूंचें सैन्य. ४. विषास. ५. तपाचे सागर. ६. इंद्रास. ७. मूळांत द्विरावृत्त झालेली ही आर्या कवीनें हरताळली आहे. ८. बाणरहित करी. (शरीरांतील बाण काढी). ९. थोडीशी. १०. मंडल नांवाचा. ११. तुझ्या अन्नास. १२. वरकड, इतर. १३. शत्रुरूप पर्वतास. १४. रक्तकमलवनानीं व्यापिलेल्या पद्मराग-(रक्तमाणिक्य)-भूमीवरील सरोवरासारखें.

करिति त्रिगर्तपतिभट शरपटलें केतुसह रथा पिहितें,
तें यद्यपि परम अहित मानी श्रीकृष्णसख तथापि हित. १२
उडवी शरपटलासह पार्थ सुशर्म्या त्रिगर्तपतितें, जी
होय अवस्था त्याची ती, अंधा रात्रिगर्तपातें जी ! १३
शरपटलांतूनि निघे घनपटलांतूनि अर्यमा साच,
रिपुवाहिनींत तरतां भासे तो वीरवर्य मासा च. १४
पळतां म्हणे सुशर्मप्रमुख नृपांला सुयोधन, 'रहा रे!
कां भ्यालां? रे! हारे सुर हि, न केवळ सुयोध नर हारे. १५
उठला धनंजयावरि भीष्म, पहा, व्हा सहाय, या, परता;
लेश हि पलायनरता न सुख असे किमपि अन्यपापरता.' १६
या दुर्योधनवचनें धीर धरुनि परतले सकल शस्त्री,
नव्हती च भेटली परि त्यांला गृह सोडितां सकलश स्त्री. १७
उठतां कुरुवीरांचे लागों देती जना न थाक थवे,
जालें युद्ध तुमुळ तें आठवितां मज न ती कथा कथवे. १८
करितिल विराटकुरुगुरुसम तरुण हि इतर न कलहा निकरें,
सोडित होते शस्त्रें अन्योन्यवधार्थ संकलहानिकरें.[10] १९
होउनि विरथ सुतरथीं बैसुनि सात्मज[11] विराट युद्ध करी,
जोडी सुतशोक,[12] न जय, भी हरिला जेंवि अप्रबुद्ध करी. २०
विकळ करि शिखंडीतें गुरुसुत, खगपति[13] जसा महाभुजगा,[14]
स्वरथीं घेउनि रक्षी त्यासि[15] रणीं सात्यकी महाभुज, गा! २१
घाली गांठि अलंबुषराक्षस जो वीर्यमत्त मायावी,

---

१. सुशर्म्याचे वीर. २. आच्छादित. ३. त्रिगर्तदेशाच्या राजास. ४. खळग्यांत पडल्यानें. ५. सूर्य. ६. शत्रुसेनारूप नदींत. ७. पराभव पावतो. ८. घागरी-सहित अशी. (कार्योद्देशानें घरांतून बाहेर पडतांना पाण्यानें भरलेली घागर घेऊन जात असलेली स्त्री दृष्टीस पडणें हा शुभशकुन समजतात). ९. थांब. १०. सर्वनाश करणारी. ११. पुत्रासह. १२. पुत्रमरणशोक. (विराटपुत्रास द्रोणानें मारिलें). १३. गरुड. १४. मोठ्या सापास. १५. शिखंडीस.

कीं कीर्ति आपणा, अपकीर्ति तया वृष्णिसत्तमा, यावी. २२
चाप छेदी, भेदी मर्मी, निर्मी घडींत शतमाया,
शैनेय म्हणे, 'भीतिल भगवद्भविदासकिरण न तमा यां.' २३
विजेयातेंद्रास्त्रा त्या शकल्या बहु बलवती हि न दमाया,
जेंवि गुहाचें रामा नमिति तयाचे दुरूनि पद माया. २४
शरतति गमे पसरिली झांकाया पापयातु पासोडी,
सुर म्हणति, 'पळों देतां कैसा हा वह्नि या तुपा सोडी?' २५
साहेल काय वाटे जो तो मर्मी शिरोनि शर भाला?
धाकें पळे अलंबुष जैसा भ्याला मृगारि शरभाला. २६
धृष्टद्युम्नें तुमच्या विरथ करुनि नुरविलें चि बळ लेंकीं,
वाहे रथीं शकुनि असिमात्रसहाया नृपासि कळलें कीं. २७
कृतवर्मा हि पळविला विरथ करुनि परमभीरु पामरसा,
भीमा भी कौरवबळ बहु, जैसें पाप रामनामरसा. २८
नागीपुत्र इरावान् सत्कीर्तिसरस्वतीसदरविंद,
तेणें नृपा! पळविला अनुविंद जसा तसा सदर विंद. २९
भगदत्तें हि घटोत्कच विरथ करुनि संगरीं पळविला, हो!
शक्रें प्रताप असुरां जेंवि तसा पांडवां कळविला, हो! ३०
पीडी भाच्यांसि रणीं, दावी बहु मद्रपाळ कौशल्य;

---

१. यादवश्रेष्ठ सात्यकीस. २. भगवद्रूप सूर्यभक्ताचे किरण. ३. या ठिकाणचा खोडलेला पाठ–**हांसोनि म्हणे सात्यकि, 'भीतिल हरिसूर्यकिरण न तमा या.'** * पाठांतर–**दास**. ४. अर्जुनापासून प्राप्त झालेल्या इंद्रास्त्रास. ५. कार्तिकस्वामीचें. ६. स्त्रिया. ७. [अलंबुषाच्या] माया. ८. बाणपंक्ति. ९. पातकी राक्षस. १०. सिंह. ११. फक्त तरवार आहे सहाय्य ज्याला. १२. नीचाप्रमाणें. १३. नागकन्या उलूपीस अर्जुनापासून झालेला पुत्र. १४. सत्कीर्तिरूप सरस्वतीचें [निवासस्थानभूत असें] उत्तम कमल. १५. भयग्रस्त. १६. शल्य.

मुनि वदले, 'मा मैवं पीडय पापाय बाळकौ, [1]शल्य!' ३१
सहदेव विरथ होउनि नकुळरथावरि चढोनि कोपानें
शल्यासि करी मूर्छित वक्ष विदारूनि [2]तीव्रशरोपानें. ३२
धर्में श्रुतायुराजा शरभें मृगराजसा चि कांपविला,
[3]सत्तेज चि अति दुःसह ऐसें म्हणतील तक्ष कां [4]पविलें? ३३
कृप चेकितान होउनि विरथ परस्पर धरूनियां असितें,
पडले मूर्छित उठले निजशत्रुमुखें करावया [5]असितें. ३४
वर्णिति जसें कृपाचें सामर्थ्य तसें चि [6]चेकितानाचें,
प्रेक्षकमन [7]तद्भटता युद्धं हरि, जेंवि [8]केकिता नाचें. ३५
कृप [9]काढिला शकुनिनें, करकर्षें चेकितान [10]लवलाहें,
पाहे हा त्वद्दास व्यासपदाब्जद्वयास [11]लवला हें. ३६
त्वत्पुत्र विकर्ण, दुजा दुर्मर्षण, चित्रसेन तिसरा, हे
वधितां, उगा चि अर्जुनसुत भीमा करुनियां [12]नतिस राहे. ३७
पार्थ म्हणे, 'देवा! त्वां केलें जें रक्षणा [13]इभाच्या तें
धावन करूनि रक्षीं भीष्मापासूनि आजि भाच्यातें. ३८
भीष्म [14]ग्रीष्मतरणिसा दुःसह, अतरुण हि [15]बाढ कलहातें;
धरितिल [16]हय भय जरि तरि मम रथ [17]तदभिमुख बा! ढकल हातें.'
स्वप्नीं हि नसे ठावी शत्रुपुढें [18]विमुख चाल वीरा ज्या,
त्यासि 'अवश्य' म्हणे प्रभु, रथ भीष्माभिमुख चालवी, राज्या!
तेव्हां युधिष्ठिरादिक झाले सर्व हि सहाय जिष्णूस,
जेंवि स्वशत्रुशमनीं [19]शतमखमुख सुर समस्त विष्णूस. ४१

---

१. हे शल्या! बालकांस (नकुलसहदेवांस) अशी पीडा करूं नको; या गोष्टीनें तुला पाप लागेल. २. तीक्ष्ण बाणानें. ३. साधूंचें तेज. ४. वज्रास. ५. काळीं. ६. हा एक पांडवपक्षीय यादव. ७. त्या वीरांचा समुदाय. ८. मोरांचा समुदाय. ९. दूर नेला. १०. त्वरित. ११. नम्र झालेला. १२. नमस्कारास. १३. गजेंद्राच्या. १४. ग्रीष्मऋतूंतील [प्रखर] सूर्यासारखा. १५. अत्यंत. १६. घोडे. १७. त्या भीष्मासमोर. १८. पराङ्मुख. १९. इंद्रप्रमुख.

सानुज[1] सुयोधन जपे वीरवरांसह पितामहा[2] मात्र,
प्रावृण्नदींत[3] तरतां जेंवि गजा निजहिता महामात्र[4]. ४२
ज्याचा प्रताप अहितां[5] वज्रधराचा[6] जसा नगां[7] ठावा.
करुनि त्रिगर्तकटकक्षय विजयें भीष्म कां न गांठावा? ४३
क्रोधें धावुनि जातां सद्गुणमणिसुखनि[8] शांतनवदमना
धर्म म्हणे, 'व्यालाश्रय[9] जालें त्या सुखनिशांत[10] न वद,' मना.४४
युद्धीं शक्रावन[11] जें करिति यम-वरुण-मनुष्यधर्मा[12] तें
दाविति भीम-नकुळ-सहदेव धरुनि वरधनुष्य धर्मातें. ४५
करिती कलह जयद्रथ-दुर्योधन पांडवांसवें निकरें,
भीष्म हि शिलीमुखांच्या[13] रवभीषितससुरवासवें[14] निकरें. ४६
यत्न न चाले लेश हि म्हणुनि युधिष्ठिर म्हणे शिखंडीतें,
'वीरा! तुवां करावें भीष्मीं, नागीं[15] करी शिखंडी[16], तें.' ४७
धर्मप्रहित[17] शिखंडी शल्याग्न्यस्त्रास[18] वारुणें[19] शमवी,
धर्मध्वजधनु[20] खंडुनि देवव्रत देवदृष्टिला रमवी. ४८
मारुति[21] जयद्रथाच्या स्वगदेनें सर्व घोटकां[22] मारी,
बहु उग्र गमे घेता गरळाचा जेंवि घोट कामारी[23]. ४९
पाहों न शकति डोळे त्या भीमाच्या गदेसि देवांचे,
त्वत्पुत्र चित्रसेन स्वस्यंदनरत्न[24] तीस दे, वांचे. ५०
पळवी बंधु विकर्ण स्वरथीं वाहोनि चित्रसेनातें,
जाल्या चित्रसम क्षण तेव्हां पाहोनि चित्रें[25] सेना तें. ५१

---

१. धाकट्या भावांसह. २. भीष्मास. ३. वर्षाकाळच्या नदींत. ४. महात. ५. शत्रूना. ६. इंद्राचा. ७. पर्वतांला. ८. सद्गुणरूपरत्नांची उत्तम खाण. (अर्जुन). ९. सापांस आश्रयभूत असें. १०. घर–पंत. सुखाचें घर. ११. इंद्राचें संरक्षण. १२. कुबेर. १३. बाणांच्या. १४. ध्वनीनें भिवविला आहे देवांसह इंद्र ज्यानें अशा (बाणसमूहानें). १५. सापाच्या ठायीं. १६. मोर. १७. धर्मानें पाठविलेला. १८. शल्याच्या अग्न्यस्त्रास. १९. पर्जन्यास्त्रानें. २०. धर्माचा ध्वज व धनुष्य. २१. भीम. २२. घोड्यांस. २३. शंकर. २४. आपलें रथरूप रत्न. २५. आश्चर्य.

तों धर्मावर धावे गांगेय, जसा त्रिलोचन रविवर,
ज्याचें[2] सहस्रनयन[3] न पाहे, पाहेल काय नर विवर[4]? ५२
जाले धर्मशर नदीजशरांच्या साहते न वेगा ते,
टिकले न सुरर्षिपुढें[5] जैसे मदवाहते[6] नवे गाते[7]. ५३
होउनि विरथ युधिष्ठिर, नकुळरथावरि चढे, असुख पावे,
माद्रेयांसि म्हणे, 'हूं; घ्या वृद्धाचे रणीं असु, खपावे.' ५४
भंगी धर्माज्ञप्तनृपशतशरांचें[8] नदीसुत पटळ तें,
हें किति? न त्यांस[9] त्याचें काळासीं भिडवितां सुतप टळतें.
तो ताळफळनिकरसा[10] पाडी कौंतेयभटशिरोनिकर[11];
तुरवी अहितबळ[12], जलधिजळ घटजाचा[13] जसा शिरोनि कर.
गांठुनि म्हणे शिखंडी जरि असकृत्[14] 'तिष्ठ[15] तिष्ठ,' पाहेना
स्त्रीपूर्व म्हणुनि रंभाभिमुख शुकमुनींद्रसा चि राहेना. ५७
करुनि अनादर त्याचा शिरला पांचाळवीरलक्षांत,
कक्षांत[16] दावपावक[17] किंवा श्रीराम जेंवि रक्षांत[18]. ५८
ऐसा पाहोनि परमनिरुपम संग्राम सातव्या दिवसीं,
जालीं महेंद्रनयनें, अहिपतिनयनें हि ऐकतां हिवसीं[19]. ५९

---

१. शिव. २. ज्या भीष्माचे. ३. इंद्र. ४. छिद्र. ५. नारदापुढें. ६. गर्व वाहणारे. ७. गायक. ८. धर्मानें आज्ञापिलेल्या शेंकडों राजांच्या बाणांचें. ९. अन्वयार्थ–त्यास (भीष्मास) काळासीं (यमाशी) भिडवितां त्याचें सुतप न टळतें (न रहातें). १०. ताडाच्या फळाच्या समुदायासारखा. ११. पांडववीरांच्या मस्तकांचा ढीग. १२. शत्रुसैन्य. १३. अगस्तिऋषीचा. १४. पुनःपुनः. १५. उभा रहा, उभा रहा. १६. गवतांत. १७. वणवा. १८. राक्षसांत. १९. शीतल, थंड.

अध्याय आठवा.

(अष्टमदिनयुद्ध).

अष्टम दिवसीं राया ! प्रकुपित[1] खगमृगवरासम[2] रंगज्ञ[3],
कौरवपांडवसैनिक करिते जाले बरा समरयज्ञ. १
करिती युधिष्ठिराच्या ज्या ज्या गर्जोनि वाहिनी[4] दाटी,
त्यांसि अमितप्रताप श्रीभीष्म ग्रीष्मकाळसा आटी. २
भीष्मभयभग्न जाले बहु भट, टिकला वृकोदर चि, राया !
व्याघ्र कसा व्याघ्रोदर चिरिल? क्षम तो वृकोदर[5] चिराया. ३
चुटकींत चि नाराचें[6] सूतशिर[7] वृकोदरें उडविलें हो !
तों भीष्मयश हयानीं स्वैरग[8] होवूनियां बुडविलें, हो ! ४
वधिले सप्त सुत नृपा ! रडवाया बहु तुज्या सुना भवनीं,
होय प्रथम वृकोदरशर दव[9] भवदंगभवसुनाभवनीं[10]. ५
साश्रु सशोक सुयोधन ऐसें वदला पितामहापासीं,
'आजि ! शक्ति असोनि पडों देइल संतति पिता महापाशीं? ६
मारूं दिलीं कसीं हो ! भीमास रणांत आठ नातुंडें?
काय तुम्हांसि म्हणावें ? करितां नयपठनपाठना[11] तुंडें !' ७
हांसुनि भीष्म म्हणे, 'हित कथिलें पहिलें चि, आयकाना तें;
सांगा जालें तुमच्या तेव्हां आतां हि काय कानातें ? ८
सत्यप्रतिज्ञ दुर्जय तक्षकसा[12] भीमसेन कोपनं[13], हो !
हो कोप ईश्वराचा[14], याचा कोणहावरी हि कोप न हो. ९

---

१. रागावलेले. २. खगश्रेष्ठ (गरुड) व मृगश्रेष्ठ (सिंह) यांसारखे. ३. रंग जाणणारे. ४. सेना. ५. लांडग्याचें पोट. ६. बाणानें. ७. सारथ्याचें मस्तक. ८. स्वच्छंदगति. ९. वणवा. १०. तुझ्या अंगापासून उत्पन्न झालेला सुनाभ हें च कोणी वन, त्यांत. ११. नीतिशास्त्राचें अध्ययन व अध्यापन. १२. सापासारखा. १३. रागीट. १४. शंकराचा.

कोणें विनिवारावा बळशाली भीम युष्मदंतकर?
बा! यासि तक्षकाचे गुरु म्हणवुनि जोडितील दंत कर. १०
होय न जातां दीपावरि कोण्ही ही पतंग जयशाला,
बा! फवले कधीं तरि हारेसीं झगडुनि मतंगज यशाला? ११
चुकलासि प्रथम चि तूं, आतां होईल काय हाकाहीं?
आम्हांला तों नाहीं राखायाचा स्वकाय हा कांहीं. १२
आतां निपटुनि राज्यस्त्रीजीवितपुत्रकामना सोडा,
जोडा स्वर्ग, स्वर्गाहूनि निपट लाभ भूमिचा थोडा.' १३
ऐसें सुयोधनासीं वदतां, गंगासुतास माराया
ये धर्मचमू, भासे क्षुब्धाब्धीच्या उतासमा, राया! १४
जाली मारामारी तेव्हां आम्हांत त्यांत देवा! जी
पाहुनि तीस तरणिचा एक हि पाउल पुढें न दे वाजी. १५
अर्जुनपुत्र इरावान् बहु कुरुवीरांचिया यशांसि हरी,
मारी शकुनिसुतांतें लीलामात्रें जसा शशांसि हरी. १६
त्यातें बहु मायावी नक्तंचर आर्ष्यशृंगि तो खपवी,
दुर्योधनासि दे अरिमथनें, शक्रासि जेंवि तोख पवी. १७
गर्जे कुपित घटोत्कच, भिववी आम्हांसि मूर्त अंतकसा,
त्यासीं सुयोधन भिडे, सेनेचा साहवेल अंत कसा? १८
मथन करुनि बहुतांचें विकळ करी फार तो पलाश मन;
वाटे राक्षसरूपें सर्वांवरि आजि कोपला शमन. १९
तों द्रोणासह धावे भीष्म कराया सुयोधनावन, हो!
लोकीं म्हणेल कोण स्वामित्राणें सुयोध नाव न हो? २०
गगनीं शिरोनि गर्जे सर्वांस हि दाखवून हात रणीं,

---

१. तुमचा नाश करणारा. २. मंदिर—पंत. जयाचें स्थान. ३. झाडून सर्व. ४. अगदीं. ५. खवळलेल्या समुद्राच्या. ६. धृतराष्ट्र! ७. आमचें युद्ध पाहून सूर्याचे हि घोडे चालेनासे झाले. ८. राक्षस. ९. मांसभक्षक—राक्षस. १०. यम. ११. दुर्योधनाचें रक्षण.

वाटे पाडितसे शर न कराया राख वून हा तरणी. २१
धर्म म्हणे भीमाला दुरुनि त्या आयकोनि आरावा,
'वीरा! वत्स घटोत्कच तारावा, शत्रुनीं न मारावा.' २२
सौभद्रादि सुतांसह धांवे तो भीम भूतनायकसा,
सिंहत्रस्त हरिणसे कौरव म्हणती, 'विचार काय कसा?'
तेव्हां नृपा! सुयोधन रोधी भीमा, जसा उरग उरगा,
किंवा व्याघ्र व्याघ्रा भेदी प्रखरें शिलीमुखें उर, गा! २४
अवलंबुनि ध्वजातें भीम क्षणमात्र वेदना साहे;
नसतां धृति प्रतिष्ठा कैंची? म्हणतात वेद, 'नासा हे.' २५
त्या भीमावस्थेतें पाहोनि घटोत्कचादि जे सुत ते
कोपावेशें जाले कल्पांतींचे समुद्रसे उतते. २६
सर्वांसि द्रोण म्हणे, 'भूपें बहु भीमसेन कोपविला,
बहु यत्न यासि अरिच्या मथनीं गिरिच्या जसा नको पविला.
दावील भीम विक्रम आजि रणामाजि रामरायाचा,
रक्षावा स्वपति, समय आम्हां हा साजिरा मरायाचा.' २८
ऐसे सिद्ध करुनि सुत-कृप-शल्य-जयद्रथादि बा! राया!
गुरु होय पुढें साक्षाद्दुर्योधनकाळ भीम वाराया. २९
भीम गतव्यथ होउनि धांवे, तों द्रोण बाणवृष्टि करी,
साहे तो तीस जलदवृष्टीस जसा मदांधदृष्टि करी. ३०
भीम गुरूरीं शरतति व्हाया वीरांत नव्य यश हाणी,
मूर्छित करी, न होवूं दे ती तज्जीवनव्यय शहाणी. ३१
द्रौणि-सुयोधन उठले माराया आपणा, असें पाहे,
वाहे गदा, त्यजुनि रथ राहे निर्भय उभा पुढें, बाहे. ३२

---

१. ध्वनीस, शब्दास. २. शंकरासारखा. ३. साप. ४. नाक. (मुख्य तत्व). ५. दुर्योधनानें. ६. दुर्योधन. ७. गेली आहे वेदना ज्याची असा. ८. मदानें अंध झाली आहे दृष्टि ज्याची असा (हत्ती). ९. द्रोणाच्या हृदयांत. १०. बाणपंक्ति. ११. नवीन. १२. त्याचे (द्रोणाचे) प्राणांचा नाश.

जळ जलद जसा वर्षे, शस्त्रें द्रोणादि वीर सर्व तसा,
त्यातें साहत होता सत्वांचा[1] सिंधु पार्थ पर्वतसा. ३३
तेव्हां फार खवळले सौभद्र द्रौपदेय हे, राया!
समर असो चि, न शकलों आम्हीं त्यांतें मुहूर्त हेराया. ३४
भीमसखें नीळनृपें, जैसा शक्रें स्वशत्रु नमुचि[2] तसा
गुरुसुत गांठुनि केला कलह हि होय प्रकार समुचितसा[3]. ३५
गुरुपुत्र शरें भेदी जन्हि नीलनृपोर[4] अश्मलक्षण[5], हो!
करुनि अचेतन पाडी, त्या धैर्यनिधीस कश्मल[6] क्षण हो. ३६
धावे मार्कंडेयाप्रति जैसा काय कोपला शमन;
तैसा गुरुपुत्राप्रति विकळ करायासि तो पलाश[7] मन. ३७
भस्म चि करी घटोत्कच कटकीं हाणूनियां परा शर, हो!
गुरुपुत्र म्हणे, 'बहुधा या[9] कर्में बहु सुखी पराशर[8] हो.' ३८
दुर्जय जाणुनि योजी मोहाया गुरुसुतास मायेतें,
मोहायाचें तांडव ज्यां[10] गरळाच्या उतासमा येतें. ३९
द्रोण द्रौणि सुयोधन शल्य असे मुख्य जे बळामधिले,
ते पाहिले बळानीं प्रत्यक्ष घटोत्कचें रणीं वधिले. ४०
भ्यालीं सकळें हि बळें, तडक पळालीं, न राहिलीं पळ तीं;
नगशिखरस्खलदुपळांसम[11] राया! म्यां चि पाहिलीं पळतीं.
हाका मारित होतों मीं कीं हे राक्षसीतनयमाया[12],

---

१. धैर्यगांभीर्यादि गुणांचा. २. या नांवाचा दैत्य. ३. फार योग्य असा. ४. नीलराजाचें हृदय. ५. दगडासारखें कठिण. ६. मूर्छा. ७. राक्षस. (घटोत्कच). ८. रक्षोविनाशरूपें–**पंत.** ९. आपल्या पित्यास–शक्तिमुनीस–राक्षसानी मारिल्यावरून वसिष्ठपौत्र पराशरानें राक्षससत्र केलें होतें. १०. घटोत्कचास. ११. पर्वताच्या शिखरावरून पडलेल्या धोंड्यासारखी. १२. राक्षसीच्या (हिडिंबेच्या) पुत्राची (घटोत्कचाची) माया (कपटकृति).

न यमा या कर्मे वश व्हा, टांचे[1] कांड[2] हा अनय मांया[3]. ४२
भीष्म हि ऐसें च म्हणे, परि जोडी एक ही न भटप[4] कर,
'आज्ञा अवश्य' म्हणतें जन्हि केवळ शून्य ही नभ टपकर. ४३
माज्या भीष्माच्या ही कोणी ही जन न वारणा परिसे,
जयहर्षें सघटोत्कच पांडवभट सर्व गर्जले हरिसे. ४४
सांगों काय परिभवें नृप[5] भीष्माजवळ जें चरफडे तें ?
वाटे अहिच्या गेला लावुनि रद[6] दिव्यखेचर[7] फडेतें. ४५
देउनि उत्साहातें भगदत्ता शत्रुजनयमा[8] राया !
सेनापति शांतनव प्रेषी तो भीमतनय माराया. ४६
त्या भगदत्तनृपासीं प्रथम तुमुल सुचिर समर भीम करी,
भंगी दशार्णपतिच्या प्रबळा हि गजा तदीय भीमकरी[9]. ४७
नागें[10] मथावे त्या भगदत्ताच्या अन्य कां न नागानें ?
व्हावें चि जिंकुनि इतर अंग[11] हरिच्या[12] धन्य काननागानें[13]. ४८
पाहुनि भगदत्तशरद्विपमर्दितसैन्यदैन्य[14] नयनाहीं
धांवे घटोत्कच, जया मरणापासूनि लेश भय नाहीं. ४९
भगदत्तासीं भांडे शक्रासीं मेघनादसा[15] राया !
किंवा प्रवर्तला त्या द्वैता अद्वैतवाद साराया. ५०
किंबहुना, भगदत्तें अत्युग्रा शक्ति सोडिली होती,
गगनांत उडोनि, धरुनि इक्षुपरि[16] स्पष्ट मोडिली हो ! ती. ५१
तों 'साधु ! साधु !' ऐसें वदले सुर-नर म्हणोनि तो खवळे.
अहितांकडे[17] दुखविला दर्वीकरसा[18] धरूनि रोख वळे. ५२
सौभद्रप्रमुखांतें ताडी, मूर्छित करी विशोकास,

१. लहान. २. ब्रह्मांड. ३. मावण्यास. ४. वीरश्रेष्ठ. ५. दुर्योधन. ६. दांत. ७. गरुड—पंत. ८. शत्रुजनास यमासारख्या. ९. भयंकर हत्ती. १०. हत्ती. ११. वृक्ष—पंत. १२. इंद्राच्या. १३. कल्पवृक्षानें—पंत. नंदनवनांतील वृक्षानें. १४. भगदत्ताच्या बाणानीं व हत्तीनीं मारलेल्या सैन्याचें दैन्य. १५. इंद्रजिताप्रमाणें. १६. उसासारखी. १७. शत्रूंकडे. १८. सापासारख्या.

विरथ करूनि म्हणे, 'रे! बळकट बांधीं पृथाशिशो! काल.'
वरिवेवरि झेलुनि दे गुरुच्या जो भीमसेन सुख [1]निगदा
शीघ्र रथावरुनि उडी टाकी कवळूनि [2]शक्तिसुखनि गदा. ५४
भ्यालों बहु हतुक्यांत चि येतां देखोनि [3]कृष्णसारथितें,
न सुचे पळणें, पाहुनि हरि विसरति जेंवि [4]कृष्णसार थितें. ५५
प्रथम इरावन्मरण [5]भ्रात्याला भीमसेन आयकवी,
[6]सुतशोक वसिष्ठास हि दुःसह, न म्हणेल कोण 'हाय!' कवी?
सुतशोकज्वलनाची प्रथम चि हृदयासि लागली [7]आं हे,
पार्थ म्हणे, 'देवा! हे गरलगुरुगृहांत वागली आहे. ५७
गमला हित ओगरिता कांजी मधु [8]सूद [9]नाकपाळाला,
अर्थ तसा, आले हें कां जी! मधुसूदना! कपाळाला? ५८
धिक् क्षत्रवृत्तितें! मज युद्ध न करितां अशक्त म्हणतिल कीं,
हाक [10]हरी येवूं दे [11]अरिदारांच्या अनित्यपण तिलकीं.' ५९
गरुडाहुनि पार्थाचा बहुत पळवि लोकनाथ रथ, राया!
लागे भयें कुरूंचें करुनि बळ विलोकना [12]थरथराया. ६०
कृप भगदत्त सुशर्मा देवव्रत [13]विजयवाहवेगातें
रोधिति, परि त्यांचें बळ निजरक्तनदांत वाहवे, गा! तें. ६१
द्रोणासह पुत्र तुझे भीमावरि धावले मथायाला,
व्यूढोरस्कादिक नव मेले, मन कांपतें कथायाला. ६२
गुरुतें वारुनि नेले एकैक शरें चि ते [14]नव लयातें,
भीमसेन [15]भीमविक्रम; हा किति? मानू नको नवल यातें. ६३

---

१. भाषणाला. २. शक्तीची उत्तम खाण. ३. अर्जुनास. ४. काळवीट. ५. अर्जुनास. ६. वसिष्ठाचे शंभर पुत्र कल्माषपादराजानें भक्षिल्यामुळें वसिष्ठास फार दुःख झालें, ही कथा येथें अनुसंधेय आहे. ७. ज्वाला. ८. स्वयंपाकी. ९. इंद्रास. १०. घोडे. ११. शत्रुस्त्रियांच्या. १२. कांपाया. १३. अर्जुनाच्या घोड्यांच्या वेगास. १४. व्यूढोरस्कादि नऊ पुत्र. १५. भीमाचा पराक्रम शंकरासारखा[आहे].

आला अंबष्ठ[1] विरथ अतिरथसौभद्रशस्त्रहृतवर्मा[2],
त्यासि स्वरथीं वाहुनि पळवी अति संकटांत कृतवर्मा. ६४
भीष्मादिकांसि वारुनि विजय तदस्त्रांसि तत्तदस्त्रानीं
झांकी शरपटलानीं, आढ्य[3] जसा दुर्गतांसि[4] वस्त्रानीं. ६५
बहु मानवले अष्टम दिवसीं जाल्या रणासि सुर सांजे[5],
वीररसा बहु भुलले सेवित होते तदन्य सुरसां जे. ६६
तात सुता, सुत ताता, भ्राता भ्रात्यास, मित्र मित्रास
मारित होते, राया! होउनि विकरुण[6] विखेद[7] वित्रास. ६७
न दिसे, न कळे स्व-परं, ध्वांत[8] परम गाढ वाढवी रजनी[9],
केला अवहार[10] नृपा! होय क्षततापं[11] बाढ[12] वीरजनीं. ६८

अध्याय नववा.

(नवमदिनयुद्ध.)

राजा[13] कर्णासि म्हणे, "कृप शल्य द्रोण भीष्म हे आर्य
पांडुसुतांतें रक्षिति, कैसें सिद्धीस पावतें कार्य? १
सांगेल कोण मज तुजवांचुनि या संकटीं उपाय सखा,
मित्रमति च हित करिती, माय चि म्हणती बळें 'सुपायस[14] खा.'"
कर्ण म्हणे, 'मीं करितों कार्य तुजें, शक्य हें न अन्यास,
परि भीष्माकरवीं त्वां करवावा आजि शस्त्रसंन्यास[15]. ३
कीं त्यासि तीर्थयात्रा सांगा, वृद्धासि ती च उचिता कीं;
रुचि अमृतीं सापडतां, रसिकीं घ्यावी कशास रुचि ताकीं? ४

---

१. एक दुर्योधनपक्षीय राजा. २. अतिरथी अभिमन्यूच्या शस्त्रानें हरण केलें आहे कवच ज्याचें असा. ३. श्रीमंत. ४. गरिबांस. ५. संध्याकाळीं. ६. निर्दय. ७. खेदरहित. ८. अंधकार. ९. रात्र. १०. समारोप. ११. जखमांचा त्रास. १२. पुष्कळ. १३. दुर्योधन. १४. उत्तम खीर. १५. शस्त्रत्याग.

शस्त्रन्यास करावा भीष्में, कीं या बळांत न वसावा,
मग कार्यसिद्धि माझ्या हातीं, नलगे चि देव नवसावा.' ५
हें कर्णमत परमहित ऐसें आलें मनासि राज्याच्या[1],
शीघ्र रथावरि बैसुनि रात्रौ शिबिरासि जाय आज्याच्या. ६
वंदी पितामहा[2] कुरुप, जयंताचा पिता[3] महादेवा
सर्वेशा सन्मान्या वरदा किंवा पितामहा[4] देवा. ७
कर जोडुनि दुर्योधन वदला, "अजि! भरतकुलतिलकराया!
भुलल्या मार्गे विजयश्रीदृष्टि पुढें हि भुलतिल करा[5] या. ८
आम्हां या पायांचा आश्रय, देवांसि जेंवि शक्राचा,
साक्षात्प्रताप तुमचा, आश्रित शिव जेंवि विष्णुचक्राचा. ९
पांडव किति? जिंकावे आम्हीं तुमच्या बळें चि सुर सगळे;
[6]युष्मद्यशासि लाजे विधु[7] ज्यापासूनि अमृत सुरस गळे. १०
परि जय दुर्लभ आम्हां, जाले युद्धासि आठ वासर[8], हो!
हें नवल, मराळ[9] म्हणे तृड्विकळें[10] शिशूंसि, 'आठवा सर[11] हो!'
ऐसें कां जी! करितां? शत्रुवधें जोडिलें स्वयश राखा;
खाइल अहितांसि, मनाआंतूनि म्हणा असंशय शरा 'खा.' १२
बहुवीरक्षय जाला, आलें आठां दिसांत न यश मला,
[12]शमले मद्बंधु बहु, न एक हि माद्रीपृथातनय शमला. १३
स्वीकृतकार्य मनावरि घ्या प्रभुजी! पांडुवत्स मारा हो!
कीर्ति जसी रामाची लोकीं तुमची हि तत्समा राहो. १४
जरि माझ्या द्वेषें कीं केवळ मद्भाग्य मंद याकरितां
[13]मंदरीतें रक्षितसा कीं सदयपणें तुम्हीं दया करितां, १५
तरि कर्णाला आज्ञा द्या, तो त्या पांडवांसि मारील,

---

१. दुर्योधनाच्या. २. भीष्म—**पंत.** ३. इंद्र. ४. ब्रह्मा—**पंत.** ५. हस्त—**पंत.** ६. तुमच्या कीर्तीस. ७. चंद्र. ८. दिवस. ९. हंस. १०. तहानेनें पीडिलेला. ११. सरोवर. १२. मरण पावले. १३. माझ्या शत्रूंना.

मारीलक्ष[1] हि न तद्विषुंहुनि[2] अधिक प्राणिजात[3] मारील." १६
दुर्योधनोक्त परिसुनि जिरवी शांतनव रोषवेगातें,
जें असहनत्व[4] खळमन[*], पळ ही सुजना न पोषवे गा! तें. १७
भीष्म म्हणे, "रे! राया! लागति वाग्बाण काळजाला कीं!
समरीं श्रम आतां ही तुज वदतां फार कोळ[5] जाला कीं! १८
वाच्यावाच्य[6] न जाणसि, काय म्हणावें तुला? असो दे हें;
दिधले त्वत्कार्यार्थे स्वप्राण; कबंधसे[7] असो देहें. १९
पर्याप्त[8] तें निदर्शन[9] मोहुनि सर्वांसि मोहनें[10] अस्त्रें,
वस्त्रें विराटनगरीं हिसकुनि नेलीं न हातिचीं शस्त्रें. २०
पर्याप्त तें निदर्शन, जगदीश्वर[11] जेंवि नक्रमुक्त करी[12],
पळतां कर्ण, विजयें[13] सुरगायकबद्धा[14] तुला विमुक्त करी. २१
कोण तयांतें मारिल ज्यांचें जगदीश परम तो कवच,
जे त्या प्रभुला बहुमत जैसें वद्धासि चरमतोकवचें[15]. २२
जन्हि नारदादि मुनिनीं कथिलें, तूं जाणसी परि न मोहें,
तरि जिंकितासि त्यांतें, धरितासि मनीं, मुखीं जरि 'नमो' हें.
हो पुरुष, वैर केलें तैसें युद्ध स्वयें चि कर, जा, गा!
मामाचा[16] भावाचा होता, आतां चि कां न कर[17] जागा? २४
आम्हीं करूं, शिखंडी वर्जुनि, पांचाळसोमकांतातें[18],
द्रववूं यशःशशीनें[19] सहृदयजनहृदयसोमकांतातें[20]. २५
पांचाळसोमकांतें भाजीन प्रलयसूर्यसम राज्या!

---

१. लक्षावधि महामान्या. २. त्याच्या बाणाहून. ३. प्राण्यांचा समूह. ४. असहिष्णुता. ५. समय-पंत. ६. बोलावें काय व न बोलावें काय हें. ७. धडासारखे. ८. पूर्ण. ९. उदाहरण. १०. संमोहन नांवाच्या अस्त्रानें. ११. परमात्मा. (कृष्ण). १२. गजेंद्र. १३. अर्जुन. १४. चित्रसेनगंधर्वानें बांधलेल्या (तुला). १५. शेवटच्या मुलाचें (लौकिक भाषेंत शेंडेफळाचें) भाषण. १६. शकुनिमामाचा. १७. हस्त-पंत. १८. पांचाळ व सोमक यांच्या नाशास. १९. यशोरूप चंद्रास. २०. सहृदय लोकांच्या हृदयरूप सोमकांतास. * खळमन [पोथी].

करिन तसा गातिल कविवर [1]यावच्चंद्रसूर्य समरीं ज्या. २६
वधिन तयां मीं कीं मज वधितिल ते, काय आंग राखावें?
अमृत मिळालें त्यागुनि सुखें दाटूनि कां गरा खावें? २७
भगवदितर सकळ हि जन म्हणतिल, 'तूं धन्य! भीष्मचापलते!'
नीज सुखें, आहें मीं तों करितिल काय, करुनि [3]चापल [4]ते? २८
श्रुत आहे आम्हां जो स्वकरें छेदी स्वमांस शिबिराजा'
निववूं त्वद्दृष्टि उद्यां; श्रमलासि, निजावयास शिबिरा जा." २९
हर्षें अभयोक्त्यर्थी अधन जसा मूर्तकल्प[5]वल्ल्यंकीं,
वंदुनि पितामहातें येउनि शिबिरीं निजे सुप[6]ल्यंकीं. ३०
प्रातःकाळीं च उठे राजा, राजांसि शीघ्र आणवुनीं,
'सर्व जपोनि नदीसुत रक्षा' ऐसें तयांसि जाणवुनीं, ३१
दुःशासनासि सांगे, 'मज कळलें इंगितें असें आजी,
शांतनव अर्जुनासीं करिल मनांतूनि निश्चयें [7]आजी. ३२
शल्यकृपद्रोणशकुनिसह सर्व तुम्हीं जपोनि सेनानीं
रक्षा, करिल अरिलय प्रल[8]यतरणिसा तपोनि [9]सेनानी. ३३
कुरुसिंह अरिगजांतें नेतो हाणूनि [10]शरनखपवि लया,
परि काय उगा बसतां क्षुद्रमति शिखंडि[11]वृक न खपविल या?'
असि आज्ञा करुनि निघे नृप, कांपे बहुत [12]मेदिनी, नव मीं
आश्चर्य काय सांगों? विश्वप्रलय चि गमे दिनीं नवमीं. ३५
विजय म्हणे, 'ने धृष्टद्युम्ना! भीष्मापुढें शिखंडीतें
तो[13] हो विगतोत्साह प्रेक्षुनि जैसा [14]फणी [15]शिखंडीतें. ३६
रक्षीन शिखंडीतें, याच्या प्राणांसि किमपि भय नाहीं,
जें कांहीं करिन कुतुक तें देखावें दुरूनि नयनाहीं.' ३७

---

१. चंद्रसूर्य आहेत तोपर्यंत. २. भगवताहून इतर सर्व. ३. चपलपणा. ४. पांडववीर. ५. कल्पलतेच्या माडीवर. ६. चांगल्या पलंगावर. ७. युद्ध. ८. प्रलयकालीन सूर्याप्रमाणें. ९. सेनापतिर्भीष्मः—पंत. १०. बाणरूपी नखें हें च वज्र. ११. शिखंडीरूप लांडगा. १२. पृथ्वी. १३. भीष्म. १४. साप. १५. मोरास.

आम्हांपुढें महात्मा भीष्म, वृकोदर तयांपुढें चाले,
जाले उत्पात बहुत तेव्हां चळचळ वसुंधरा हाले. ३८
व्यूह प्रथम चि मथिला अर्जुनपुत्रें, जसा वमंद[1] वातें,
न शके तया सुयोधनबळ वाराया जसें वन दवातें. ३९
कुरुपति अलंबुषाला अभिमन्युवधार्थ पाठवी, राज्या!
सुजना सुनीति तैशा मोया[3] बहुसाल पाठ वीरा ज्या. ४०
तो मायावी राक्षस सौभद्रासीं करी महासमर,
त्यजुनि रथ पळुनि जातां त्यासि[4] म्हणति साधु ही सहास[5] 'मर.'
नरलोक हा द्विफाल्गुन[6] ऐसें तेव्हां जनांस वाटविलें,
तें वाहिनीशत[7] विजयपुत्रें भीष्में तसें चि आटविलें. ४२
कोपविला भीष्म नृपा! करुनि बहुत कटकमथन पणतुंडें,
वेढिति सौभद्रातें कौरव बोलोनि हननपण[8] तुंडें. ४३
कार्ष्णि[9] म्हणे, 'वायुपुढें जरि काय टिकत असेल कोंडा, या
होइल दवासि तृण तरि, व्हाल क्षम मज तुम्हीं हि कोंडाया.'
कुरु शस्त्रजाळ पसरिति, अवकाशा न उरवी नभाच्या तें,
विजयासि तेथ आणी प्रभु कीं परिभव घडो न भाच्यातें. ४५
काय कथूं गांठि विजय घाली सहसा पितामहासीं तें?
जाले पुढें तई बहु नग्न करुनि रणहिता महासीतें[10]. ४६
कृप भीष्मप्रमुखस्थित[11] पार्थातें पंचवीस शर हाणी,
करिता जाला ज्याच्या न यशाची करुनि युद्ध हर[12] हाणी. ४७
पार्थप्रियकर सात्यकि तुमुल कृपासीं मुहूर्त समर करी,
अन्योन्यभंगकामुक[13] ते क्रोधमदांध[14] जेंवि अमरकरी[15]. ४८

---

१. मेघ. २. वणव्यास. ३. कपटविद्या. ४. राक्षसासि-**पंत.** ५. उपहासपूर्वक. ६. दोन आहेत अर्जुन ज्यांत असा. ७. सैन्यशत (पक्षीं) नदीशत. ८. मारण्याविषयींची प्रतिज्ञा. ९. अभिमन्यु. १०. मोठ्या खड्गास. ११. भीष्मादिकांच्यापुढें असलेल्या. १२. शंकर. १३. एकमेकांच्या पराभवाची इच्छा करणारे. १४. क्रोधरूपी मदानें अंध झालेले. १५. देवांचे हत्ती.

मामाचा कैवारी अश्वत्थामा लयासि तैं ने या[2],
मर्मी खर शर हाणी, न्हाणी क्षतजें[3] सचैल[4] शैनेया[5]. ४९
होते पुष्पितकिंशुकतर्वनुकृति[6] करित ते शरीरानीं,
असुनिरपेक्ष झगडले घटिकाभरि जेंवि केसरी रानीं. ५०
गुरुसुत विधून, सात्यकिसायकनिकर[9] हि गमे न राहून[10],
राहून नभीं हि तदा दिनमणि[11] हि बहु भ्रमे नराहून. ५१
तों द्रोण 'हा!' म्हणे, कीं, जें पुत्रीं सुख न नंदनवनीं तें.
सुत सर्वमत; मुखींच्या एक चि पोषी न नंद नवनीतें. ५२
नेतां अरिच्या स्यंदन[12], नंदनरक्षार्थ आडवा तातें,
ये विजय, जेंवि दीपक रक्षाया पदर आड वातातें. ५३
गुरुशिष्य तेंवि करिति प्राकृत सहजारि[13] जेंवि कळहातें,
तें त्वां केलें होतें प्रेम न विधिच्या हि जें विकळ हातें. ५४
गुरुभक्तोत्तम हि विजय हाणित होता गुरूसि निकरानें,
शिष्यासि शिष्यवत्सळ गुरु हि प्राणघ्नबाणनिकरानें. ५५
तों धाडिला सुशर्मा, रायें आला धनंजयावरि[14] तो,
तेव्हां वदले सुर कीं, 'सकुळ शलभ[15] हा धनंजया[16] वरितो.' ५६
गांठुनि करी सुशर्मा शरपटलें जिष्णुच्या रथा पिहितें[17].
तो यद्यपि अहित, गमे विजया विजयोद्यता[18] तथापि हितें[19]. ५७
भस्म चि करी धनंजय लीलेनें तीं समस्त शरपटलें,
दिसतें काळें नभ हें धुरकटलें तेधवां चि करपटलें. ५८
होय पतंग चि, न करी झटुनि हठानें विपन्न दीपातें,

---

१. कृपाचार्याचा. २. सात्यकीस. ३. रक्तानें. ४. वस्त्रासह. ५. सात्यकीस. ६. फुललेल्या पळसाच्या झाडाचे अनुकरण. ७. प्राणांची हि पर्वा न करितां. ८. चंद्रादूनः—**पंत.** चंद्राहून कमी. ९. सात्यकीच्या बाणांचा समुदाय. १०. राहूपेक्षां कमी. ११. सूर्य. १२. रथ. १३. निसर्गतः च शत्रु. १४. अर्जुन—**पंत.** १५. टोळ. १६. अग्नीस. १७. आच्छादित. १८. विजयाविषयीं तत्पर असलेल्या. १९. मित्र.

तैसें सुशर्मबळ तें आपण,चि बुडे विपन्नदीपातें[1]. ५९
विजय उडवित चि होता वातास्त्रेंकरुनि जेंवि तृण सुकलें,
परि तें त्रिगर्तकटकव्यसन द्रोणाश्रयें नृपा! चुकलें. ६०
कुरुगुरुनें[2] शैलास्त्रें[3] नसतें वातास्त्र वारिलें जरि तें
करितें च रितें कुरुबळ, हरितें, एका हि नुरवितें अरितें. ६१
अस्त्रनिवारण होतां, लागावे जों अराति[4] हरिखाया[5],
शिरले त्रिगर्तकटकीं विजयशर, जसे गजांत हरि खाया. ६२
विजयातें कोंडाया भट झटले, बहु झटे सुयोधन ही,
'मारा, मरा, पुढें व्हा,' म्हणत्यास म्हणेल कां सुयोध 'नहि'?
भगदत्तें भीमावरि करिटिकटक[6] लोटिलें बहुत, राज्या!
वचकावें प्रलयजलदपटलें[7] हि भयंकरा बहुतरा[8] ज्या. ६४
केलें प्रयाण धर्माप्रति भीष्में धार्तराष्ट्रबळसहितें,
तेव्हां जें वीरांचें रूप न मिरविति सपुष्प पळस हि तें. ६५
शिरला भगदत्ताच्या करिकटकीं भीम, सिंहसा गमला,
ते गज, नग[9], तो वज्री[10], तो तार्क्ष्य[11] चि, ते समस्त नाग[12] मला. ६६
बहुगजविदारण करी भीम जसें वासव[13] नगदारण[14], गा!
मागों नेदि स्पृष्टा[15] कोणा जीवास वन[16] गदा रणगा[17]. ६७
गजरक्तदिग्ध[18] शोभे, जेंवि गणाधिप विलिप्त सिंदूरें,
स्पष्ट फुटावें पाहुनि त्यास अमृतरसमयें हि इंदूरें[19]. ६८
क्षत-हत-शेष द्रुत गज ते अभिचारप्रयोगसे[20] फिरले,
नाशिति कुरुसेनेतें, तनुतें गेंद[21] सेवटीं जसे शिरले. ६९
निघवी कुरूंसि केलें गांगेयें युद्ध सोमकांसह जें,

---

१. विपत्तिरूप नदींत पडण्यानें. २. द्रोणानें. ३. पर्वतास्त्रानें. ४. शत्रु. ५. आनंदावयास. ६. हत्तीचें सैन्य. ७. प्रलयकालच्या मेघसमुदायानी. ८. अत्यंत. ९. पर्वत. १०. इंद्र. ११. गरुड. १२. साप. १३. इंद्र. १४. पर्वतांचें बिदारण. १५. स्पर्शलेल्यास. १६. पाणी. १७. रणांतील. १८. हत्तींच्या रक्तानें भरलेला. १९. चंद्राच्या उरानें. २०. जारणमारणादि प्रयोगासारखे. २१. रोग.

निववील न प्रसादें कुमुदांतें शुद्ध सोम कां सहजें? ७०
स्पर्शी शिखंडीतें चि स्त्रीपूर्व म्हणुनि करी न रोपानें,
भंगी इतरां सकळां, कल्पांतीं रुद्र जेंवि कोपानें. ७१
द्रुपद-विराट-वृकोदर-सौभद्र-द्रौपदेय-धर्मांचें
भीष्म बळ न चालों दे, जैसा प्रारब्धभोग कर्मांचें. ७२
नकुळ-सहदेव-सात्यकि-धृष्टद्युम्नादि वीर दिनेंदीप
जाले, घटजमुनिपुढें न टिके घटिकार्ध थोर हि नदीप. ७३
रक्तनदींत सजीव हि हय गज, न प्रेत वाहवी राज्या!
त्यां तो किति वर्णावा, बहु वचके श्वेतवाह वीरा ज्या? ७४
देव म्हणे, "हा शतशः क्षतजांचे पूर वाहविल, यातें
नेसिल, घेसिल चित्तीं तरि तूं चि श्वेतवाह! विलयातें. ७५
'मजसीं जे रिपुसैनिक भीष्मद्रोणादि युद्ध करितील
गांडीवमुक्त सायक त्यां त्यांच्या जीवितासि हरितील.' ७६
सत्य करीं मत्स्यपुरीं जें हें वदलासि संजयापाशीं,
हित सत्यपाश; दाटुनि बुध अर्पिति शीर्षकंज या पाशीं." ७७
पार्थ म्हणे, 'सद्ज्ञानें सत्तेजें सत्य लोकपति तरणी,
ऐसा कुळगुरु वधितां म्हणतिल मज सत्य लोक पतित रणीं.
हें हि कठिन कीं, शांत हि गुरुवाग्गनधीन शांत न वदावा;
हो कांहीं, हाका हय, घडल्यास वधीन शांतनव, दावा.' ७९
ऐकुनि असें प्रभु नदीसूनुकडे चालवी रथा, राया!
क्षम ज्यापुढें न कोण्हीं धरुनि तसी चाल वीर थोराया. ८०
भीष्म विजयरथ झांकुनि कांपवि पुरुषा परा शरासारें,
अरिदुःसह तेज गुरुसि दावी अर्जुन पराशरासारें. ८१

---

१. चंद्र. २. दिवसाच्या दिव्यासारखे निस्तेज. ३. अगस्तिऋषीपुढें. ४. समुद्र. ५. अर्जुन. ६. रक्तांचे. ७. विराटनगरांत. ८. हितकर. ९. शिरकमल. १०. लोकपाल. ११. गुरूच्या आज्ञेंत न राहणारा. १२. थोपविण्यास. १३. परमपुरुषास. (कृष्णास). १४. वृष्टि—पंत. बाणवृष्टीनें. १५. सम—पंत. पराशरासारखें.

भीष्मशरांचें पार्थ प्रभुसाधूक्तींस[1] पीतें[2] पटल हरी,
लाजवि सुधानिधीच्या स्तुतिसूक्तिसमुद्रपीतपट[3] लहरी. ८२
छेदी देवनदीच्या[4] दायादाच्या धनुष्यवल्लीला,
तेणें हरि बहु हर्षे, कीं आदरिली मनुष्यवल्लीला. ८३
भीष्मप्रभु दुसरें धनु सज्य करी, जों न हालवे पातें[5],
तच्छेदें सुर वाहति, मग कां न तुम्हीं वहाल वेपातें[6]? ८४
विच्छिन्न निमेषांत चि करितां दुसरें धनु स्वनातुंडें[7],
आशीर्वृष्टि करुनि करि हरिसा गंगाजनु[8] स्वना[9] तुंडें. ८५
गर्जोनि म्हणे, 'वत्सा! विजया! वीरा! भला! भला! बा! हूं!
बाहूंस तुज्या दृष्टि न लागो, भलत्यास काय मीं बाहूं?' ८६
ऐसें वदोनि तिसरें सज्य करुनि चाप परमकरुण, पणें[10]
हाणी इषुमार्गें[11] इषु, करि विजयाचें विगर्व तरुणपण. ८७
चुकवि प्रभु, मंडळगति रथ फिरवि, त्वरित घोटक[12] पिटाळी,
स्तवि जो छायाग्रह[13] तच्छक्तीचा भरुनि घोट कपि टाळी. ८८
हययानीं[14] परमबळ प्रकट करि प्रभु परोपरी चुकवी,
परि न शके टाळाया प्रारब्ध सुखासुखा जसा सुकवी. ८९
ब्रह्म[15] क्षतजें न्हालें तें पुष्पित[16]पर्णवज्जना दिसलें,
जालें शल्यार्त मनीं यद्ध्यानें न टिकती अनादि सलें. ९०
भीष्म ग्रीष्मतरणिसा, अर्जुन हेमंततरणिसा गमला;
देव म्हणे, "बहु आला वृद्धाहुनि जिष्णुचा हि राग मला. ९१
हा शूर, 'दूर ओसर[17]' म्हणणार महाप्रभाव हा रविला,
हार विलासिजनसा[18] येणें कैसा प्रभाव हारविला? ९२

---

१. श्रीकृष्णाच्या उत्तम वचनांस. २ श्रवण करीत असतां. ३. कृष्ण—**पंत.** स्तुतीच्या उत्तम भाषणाचा समुद्र च असा पीतांबरधारी कृष्ण. ४. गंगापुत्र भीष्म—**पंत.** ५. डोळ्याचें पातें. ६. कंपातें. ७. आपल्या नातवानें—अर्जुनानें. ८. गंगेपासून आहे जन्म ज्याचा असा. ९. शब्दास. १०. तथापि. ११. बाणामागें बाण. १२. घोडे. १३. राक्षसविशेष. १४. घोडे हांकण्यांत. १५. श्रीकृष्णरूप ब्रह्म. १६. पळस—**पंत.** पळसाच्या पानासारखें. १७. एकीकडे हो. १८. विलासी पुरुषाप्रमाणें.

जाला धीर, परि परिम्लान सखा जातिपुष्पगुच्छकसा,[1]
तुच्छ कसा हा प्रवया[2]? चिरडिल भलता अहींद्रपुच्छ[3] कसा?
हा पांडवांसि भस्म चि करिल, उपेक्षा करूं नये याची,
पदरांसि[4] अकीर्ति श्रितसुहृदनवनपथ करून येयाची[5]." ९४

आणुनि मनीं असें ज्या 'धन्य' म्हणति सर्व विप्र तो दास,
भीष्म वधाया धावे हरि, हस्तें कवळुनि प्रतोदास[6]. ९५

देव रथातें सोडुनि धांवे देवापगाविलापार्थ,[7]
कीं त्या सुदुस्तरारिसमुद्रीं[8] कासेसि लाविला पार्थ. ९६

पार्थाप्रति प्रयत्नें तो बळकारुण्यसिंधु राखाया
क्रोधें गर्जत धांवे, सिंह जसा मत्तसिंधुरा[9] खाया. ९७

'एह्येहि[10] देवदेव! श्रीकृष्ण! नमोऽस्तु ते'[11] असें बोले;
ओले गल्ल प्राज्य[12] प्रेमाश्रुभरें करूनियां डोले. ९८

भीष्म म्हणे, 'त्वद्धस्तें व्हाया समरांत शांत[13] नवसा जो
होता करीत, तो हा जेंवि हरिहतेभ[14] शांतनव साजो. ९९

जरि मारिसील मज गतिलाभ, तुज हि कीर्तिलाभ गुरुतर तो,
विश्वगुरो! प्राकृत ही तारुनि शरणागतासि गुरु तरतो. १००

तूं हरिसा हरि, साची हरिणी सुरसिंधु[15], मीं हि पाडससा;[16]
पाँड,[17] ससाध्वस[18] हो अरि; हरिचा पावेल काय पाड ससा?

ब्रह्मांड भस्म व्हावें ज्याच्या दरक्तचक्षुच्या[19] पातें,
तो तूं आंगें मारूं पाहसि मज दावुनि प्रतापातें. १०२

१. जाईच्या फुलाच्या घोसासारखा. २. वृद्ध–**पंत.** ३. सपश्रेष्ठाचें शेंपूट. ४. आश्रित व मित्र याचें मरक्षण न करण्याचा मार्ग. ५. यावयाची. ६. चाबुकास. ७. गगा–**पंत.** ८. तरण्यास कठिण अशा [भीष्मरूप] समुद्रात. ९. माजलेल्या हत्तीस. १०. एहि एहि=येथें ये. ११. तुला नमस्कार असो. १२. पुष्कळ. १३. मृत. १४. सिहानें मारलेला हत्ती. १५. गगा. (माझी आई). १६. हरिणशिशूसारखा. १७. मार. १८. सभय. १९. किंचित् आरक्त नेत्राच्या.

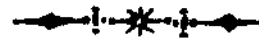
आलों धन्य त्रिजगीं, भास पळ[1] प्राकृतांस मारकसा[2];
त्या[3] प्रभुनें तो केला भस्म स्वातिक्रमेच्छु मार[4] कसा?' १०३
धावुनि धरी धनंजय मागुनि त्या माधवासि बाहूनीं,
मग दृढ चरणीं च मिठी घाली, पहिली च रीति पाहूनी. १०४
दूर उसळला होता कोपावेशें मुकुंद कंदुकसा[5],
राहे उभा प्रभु गमे इभसा[6], धृतचरण[7] भक्त अंदुकसा[8]. १०५
पार्थ म्हणे, "श्रीधर्मावरि धरितिल जे असिप्रति[9] ज्ञाती[10]
मरतील, त्यांजिसी कां, 'आयुध न धरिन' असि प्रतिज्ञा ती?
मारिन भीष्मातें मीं इतरांतें ही भवद्दयाधारें[11];
बा! त्वत्प्रसाद ज्यावरि केवळ मेर्वग्र[12] ही तया धारें[13]. १०७
लोक तुज 'मृषावादी'[14] ऐसें न म्हणोत सत्यसंधपते[15]!
मरतिल तव दृक्पातें भीष्मद्रोणादि सर्व अंधप[16] ते." १०८
कुरुकुंजरासि[17] गेला होता यदुसिंह तो खरा खाया,
परते, पर तेथूनि प्राणप्रियमित्रतोख[18] राखाया. १०९
कृष्ण स्वरथीं चढतां, समरचमत्कार मग नवा तातें
दाखविला, वाहों दे न शरव्रजपूर्णगगन[19] वातातें. ११०
भीष्मशरव्रज हाव[20] चि, पांडवभटनिकर तो गमे घास;
क्षण सोसवे न कोणास हि, जैसा वायुयोग मेघास. १११
तो पांच सात हय गज, हाणुनि एका चि सायका, मारी;

---

१. पळभर. २. यमासारखा. ३. शिव—**पंत.** ४. काम—**पंत.** ५. चेंडूसारखा. ६. हत्तीसारखा. ७. धरले आहेत चरण ज्यानें असा भक्त. (अर्जुन). ८. साखळीसारखा. ९. खड्गास. १०. स्वजातिजन. ११. आपल्या कृपेच्या आश्रयाने. १२. मेरुपर्वताचें शिखर. १३. लघु. १४. खोटें बोलणारा. १५. सत्यप्रतिज्ञांतील श्रेष्ठा ! १६. अंधाचें (धृतराष्ट्राचें) रक्षण करणारे. १७. कुरुरूप हत्तीस. १८. प्राणांहून प्रिय असलेल्या मित्राचा संतोष. १९. बाणसमुदायानें भरलेलें असें आकाश. २०. भीष्माचा बाणगण ही च कोणी हाव (खाखा), तिला पांडवभटांचा समुदाय हा केवळ एक घास होय, असें वाटे. (भीष्माच्या बाणांच्या माऱ्यापुढें पांडवभट सुखरूप राहणें अशक्य, असा भाव).

वदलीं बहु कटकें कीं, 'करितो कल्पांत काय कामारी?' ११२
कुंतीसुत माद्रीसुत कृष्णाकृष्णानुजासुत[2] भ्रमले,
भ्रम लेखांस[3] हि पडला, गतचेतनसे चि सर्व ही गमले. ११३
जेंवि महावात करी अभ्रांचा न लवितां पळ विसकट,
त्वत्तातशरव्रात[4] ध्वंसुनि सर्वांस ही पळवि सकट. ११४
भीष्मास पहाया ही त्या समयीं एक ही न पर परते,
जे मदमत्त मतंगज हगले मदसेकहीन[5] परपर ते. ११५
बहु वधिले, उरले जे ते केले बाहुजप[6] पराभूत,
पाहों शकले न जसे श्रीनरहरिमंत्रजपपरा[7] भूत. ११६
तों मावळला दिनकर, होय बहु प्राप्त साध्वस[8], मग तिहीं
केला अवहार[9] परिश्रांताहीं लंघिताध्वसमगतिहीं[10]. ११७
आम्हीं गाजत वाजत गेलों शिबिरासि विजय[11] साधूनीं,
स्तविला भीष्म बहु जसा ध्वस्तासुरसैन्यविजय साधूनीं. ११८

अध्याय दहावा.

(दशमदिनयुद्ध.)

रात्रौ राजा धर्म व्याकुळ होउनि असें म्हणे हरिला,
'धरिला राज्यमनोरथ म्यां मूढें, न वनवास आदरिला. १
मूर्खें म्यां चि बुडविले संबंधी बंधु आप्त शोकांत,
अयशःपात्र[12] सुयोधन न अधिक तद्बंधु मीं हि लोकांत. २
दे आज्ञा, जावूं दे, आदरिला हा कशास्तव निष्कामी[13]?

१. शंकर. २. द्रौपदी व सुभद्रा यांचे पुत्र. ३. देवांस. ४. तुझ्या ताताचा (भीष्माचा) बाणसमूह. ५. मदस्रावरहित. [होऊन] ६. क्षत्रियपति—पंत. ७. नरहरिमंत्राचा जप करणारास. ८. भीति. ९. उपसंहार. १०. पांथ—पंत. लांबून चालून आलेल्या मनुष्याप्रमाणें आहे गति ज्यांची. ११. अर्जुन—पंत. संहारिलें आहे असुरसैन्य ज्यानें असा. १२. अकीर्तीस पात्र. १३. निरुपयोगी.

राज्यायोग्य[1] चि, केवळ तप मात्र करावया बहु निका[2] मी. ३

भीमपराक्रम[3] भीष्मप्रभुच्या वदनाकडे पहावेना,

हरिणां जसें हरिपुढें आम्हांसि तयापुढें रहावेना. ४

जिंकाया शक्य, यम हि शक्र हि वरुण हि कुबेर हि रणांत;

परि हा अशक्य, आम्हीं होतों खद्योत[4] तदिषुकिरणांत[5]. ५

म्यां या प्रभुसीं केला मतिदौर्बल्येंकरूनि संगर हा,

सांगावें होतें त्वां कीं, ‘ साधूंचा धरूनि संग रहा.’ ६

आतां तरि परमाप्ता[6]! देवा! तूं स्वहित सार सांग मला,

शरणागतां तुजा उपदेश जसा सूर्य सारसां[7] गमला.” ७

देव म्हणे, “राया! तूं दाटुनि धरितोसि कां विषादास?

भ्यावा श्रीकंठाचा[8] कीं गरुडाचा तऱ्हीं विषा दास?‌ ८

विजयी विष्णुभुज तसे भ्राते करितील काम हे भारी,

समरीं हारिप्रति हठ सोडुनि वरितील[9] कां महेभारी[10]? ९

कीं या जनास म्हण ‘ हूं;’ कैसा करितों त्वदर्थ समर पहा;

तो भीष्म वृत्र भासो, संपादुनि सद्यशासि अमरप[11] हा. १०

मत्संकल्प असा कीं साधुनि द्यावी च सर्व भू पार्थी,

आम्हीं प्रजा तुज्या बा! साधूं[12] वेचूनि सर्व, भूपार्थी[13]. ११

जसि अर्जुनें करावी त्वद्वशगा[14] बा! तसी च हे महि म्या,

जरि साधु साह्य करितिल, पावतिल तरी च बाहु हे महिम्या.

त्वद्धितें[15] मद्धित ते, जे त्वदरि[16] मदरि ते चि, अन्यथा न मनीं[17].

अन्य प्रेम न माज्या ये, शिशुच्या जेंवि अन्य थान, मनीं. १२

संबंधी शिष्य सखा अर्जुन, तूं आर्य रामसा मान्य;

---

१. राज्यास अयोग्य. २. चांगला. ३. भयंकर आहे पराक्रम ज्याचा अशा. ४. काजवे. ५. त्याच्या बाणरूप किरणांत. ६. परमहितकरा! ७. कमलांस. ८. विष्णूचा. ९. माघार घेतील. १०. सिंह—पंत. गजेंद्राचे शत्रु. ११. इंद्र. १२. संपादूं. १३. राजाच्या मनोरथास. १४. तुझ्या स्वाधीन राहणारी. १५. तुझे मित्र. १६. तुझे शत्रु. १७. मानूं नको.

स्वशिर त्वदर्थ कापुनि देइन, हें काय काम सामान्य? १४
विजय म्हणेल तरि वधिन शस्त्रालें मीं पितामहास रणीं;
होउनि सुयोधनाचा शोकार्त वरो पिता महासरणी[1]. १५
कार्याकार्य न समजे, चळला[2] तो वृद्ध, काय सांगावें?
मणिपंजरीं शुकां कीं सुखें पाळूनि वायसां गावें?" १६
धर्म म्हणे, "जगदीशा! बा! तुझिया साहतिल न वेगा ते,
त्वद्यश अनंत, गातां थकले निपुण हि जुने नवे गाते. १७
आहेसि मच्छिरावरि अवितथसंकल्प[3] तूं परस्वामी[4],
स्वधनातें पावेन चि वांछीत नसेन जरि परस्वा[5] मी. १८
तूं असतां मत्पक्षीं, करद[6] करिन नाकलोकपाळाला[7];
भीष्माची काय कथा? भंगिन मीं संगरांत काळाला. १९
युद्ध न करितां चि करीं साह्य, न जावी लया प्रतिज्ञा ती,
माजे जातील तुज्या दासद्वेषें लयाप्रति ज्ञाती[8]. २०
शांतनवें समय[9] असा केला कीं, 'करिन युद्ध कुरुपार्थ[10],
मंत्र* त्वदर्थ होइल तो विजयद जेंवि धन्विगुरु पार्थ.' २१
मंत्र पुसाया आम्हीं साजण जावूं चला उठा, राया
प्रार्थूं स्ववधोपाया, देइल सुरतरु जसा कुठारा या." २२
देव म्हणे, 'बहु उत्तम;' ने लाजे शक्रसद्म[11] शिबिरा ज्या.
पावे[12] धर्म नदीज्या[12], पूर्वीं जैसा कपोत[13] शिबिराज्या. २३
सविनय विशस्त्र विकवच[14] सौच्युत[15] पांडव पितामहा नमिती,
त्यांहीं गुरु[16] जिंकाया केली ती प्रणतिमिषें[17] महासमिती[18]. २४

---

१. काळमार्ग-**पंत**. २. भ्रमला. ३. सत्यसंकल्प. ४. श्रेष्ठ स्वामी. ५. दुसऱ्याच्या द्रव्यास. ६. कर देणारा. ७. स्वर्गलोकाधिप इंद्रास. ८. बांधव. ९. प्रतिज्ञा. १०. दुर्योधनासाठीं. ११. इंद्रभवन. १२. धर्म भीष्माकडे आला. १३. कपोत-(कबूतर)-रूपधारी अग्नि. १४. कवचरहित. १५. श्रीकृष्णासह. १६. भीष्म. १७. नमस्काराच्या मिषानें. १८. मोठें युद्ध. * भीष्म० अ० १ गीति ६७ ते ८१ पहा.

भीष्म प्रसन्नचित्तें 'वार्ष्णेय[1] ! स्वागतं तव ' असें च,
धर्मादिकांप्रति वदे, ' सांगा, युष्मत्प्रियोद्यत[2] असें च. २५
प्रीतिकर[3] कार्य तुमचें दुष्कर हि असो, करीन, सांगा तें;
ये धर्म[4] चि, पुत्र स्त्री कोष रथ तुरग करी न सांगातें.' २६
धर्म म्हणे, ' द्याल अभय तरि मीं अतिमंद तोकें[5] विनवीन,
जो संता संतानक[6] म्हणता मतिमंद तो कवि नवीन. २७
संत सकळ शरणागतवत्सळ नाहीं च अधिक शिबि कांहीं,
एक्या सदुक्तिनें जी सुगति घडे ती न कोटि शिबिकांहीं. २८
गंभीरता न मिरवू साधुजनामाजि नाव उदधीची,
तुमची च सुकविकरवीं विश्वांत सुकीर्ति गावउ दधीची[9]. २९
केला स्वधर्म म्हणवुनि समरंभखारंभ[10], फळ न परिणामीं,
नव दिन तुम्हां हरीसीं रण करितों मेळवूनि हरिणां मीं. ३०
दुस्तर चिंता होतां ती कर जोडूनि गुरुस चि वदावी,
दावा उपायपथ मज, शक्राला जेंवि गुरुसचिव दावी. ३१
न सुचे कांहीं च मला स्ववधोपाय स्वयें चि सांगावा.
गावें तुम्हांसि कविनीं, संतत एक चि दधीचि कां गावा? ३२
तुम्हि च म्हणतां जपावें पार्थिववपुंपरिस[11] बहु यशोदेहा[12],
सन्मतिस यशःसंग्रह सर्वस्वाधिक जसा यशोदे[13] हा. ३३
होय प्रजाक्षय न बहु राज्यजयप्राप्ति होय, आजोबा !
ऐसा उपाय सांगा, हा शरणागत जगांत साजो, बा !' ३४
हास्य करुनि भीष्म म्हणे, ' वत्सा ! त्वद्धृदयवृत्ति[14] बहु सरला[15],

---

१. कृष्णा! २. तुमचें प्रिय करण्यास सिद्ध. मूळ पाठ—**युष्माद्धितोद्यत.** ३. प्रीति वाढविणारें. ४. पुण्य च. ५. बालक. ६. कल्पवृक्ष. ७. म्हणणारा. ८. अभिधान—**पंत.** ९. देवांसाठीं आपले प्राण देणारा दधीची ऋषि. १०. युद्धरूप यज्ञाचा आरंभ. ११. मातीच्या शरीरापेक्षां. १२. यशोरूप शरीरास. १३. कृष्ण. १४. तुझ्या मनाची वृत्ति. १५. सरळ.

सर लाजो अमृताचें त्वद्धृदया, ताप तवगुणें सरला. ३५
आम्हीं आहों तों तुज कैंचा जय संगराजिरांमाजि?
सोसिल इतर कसी, दे मद्विषूंची भंग रांजि रामा जी? ३६
करिसिल सर्वांचें, जरि करिसील प्रथम मन्मथन, राज्या!
कैसे शमविल कोपप्रभृति, न शमवेल मन्मथ नरा ज्या? ३७
आज्ञा तुम्हांसि दिधली, निःशंक करा प्रहार पांडव हो!
अस्मद्वधोत्सवीं बहु पुरुहूतसभेंत गीत तांडव हो. ३८
आणा पुढें शिखंडी, म्हणजे पावेन मीं उपरमातें,
हाणा दूरुनि विजयप्रमुख तुम्हीं वीर त्यांउपर मातें. ३९
दोघां कृष्णांहुनि मज तिसरा न त्रिभुवनांत जन हंतों,
मानील सत्य हें जो ज्ञाता, ज्याच्या मनांत अनहंता. ४०
येतां चि पुढें पाहुनि मीं त्या स्त्रीपूर्वका मनुष्यातें,
सहसा समरोत्साहासह सांडिन साशुगा धनुष्यातें. ४१
शस्त्र त्यजिल्यावरि ही बाणांहीं अर्जुनें चि हाणावें,
तरि च विकळ होइन मीं, हे माजें वचन सत्य जाणावें. ४२
वत्सा विजया! सोडुनि शंका करिसिल मदीय वचना कीं?
कच नाकीं सुप्तांच्या तेंवि न हो, हो जसा चि कच नाकीं. ४३
धर्मा! कर जोडुनि जरि पुससी निजविजयहेतुसदुपाया,
तरि हा ऐसा आहे, बा! नाहीं विदित काय यदुपा या? ४४
मूर्त सदुपाय सकळां पुरुषार्थांचा मुकुंद हा जिकडे
तिकडे जय, तुज देतिल मेरूचे पायवाट आजि कडे! ४५

---

१. सरोवर. २. अगण—**पंत.** रणागणांत. ३. माझ्या बाणांची. ४. पंक्ति. ५. परशुरामास. ६. माझा पराभव, वध. ७. क्रोधादि शत्रु. ८. मदन. (कामवासना). ९. आमच्या वधामुळे होणाऱ्या आनंदात. १०. इंद्र—**पंत.** ११. निवृत्तीस पावेन. (मरेन). १२. त्यानंतर. १३. मारणारा. १४. निरहंकार. १५. १६. बाणासह. १६. केश. १७. निजलेल्यांच्या. १८. बृहस्पतीपुत्र. १९. स्वर्गांत. २०. श्रीकृष्णास.

श्रीभूतिजयनयांतें ज्याची सर्वत्र गुणकथा पिकवी
तो हा भगवान्सारथि, करितां चिंता तुम्हीं तथापि कवी! ४६
जा, स्वस्थ निजा, प्रातःकाळीं च उद्यां करा जसें कथिलें;
कृष्णाश्रितें करावी चिंता न, असी रसाश्रितें[2] कथिलें. ४७
अर्यचिंता कां करितो देवा! कौंतेय बा दयालो! हा?
धन्य करिल तव चरणस्पर्शमणि रजोग्रपाद[*] या लोहा.' ४८
नमुनि कुळगुरुसि, सानुज साच्युत शिबिरासि धर्म ये, राया!
त्या तैशांच्या चि कथा; ऐशा घडतील काय येरां[3] या? ४९
प्रातःकाळीं होउनि सिद्ध करुनियां पुढें शिखंडीतें
धर्म निघे, भीष्माचें रक्षक कुरुकटक जें विखंडी[4] तें. ५०
बहु भाग्य शिखंडीचें, मोट्यांच्या ही मदासि जें विरंची[5],
कीं दों पार्श्वीं[6] दोघे भीमार्जुन, चक्रपाळ[7] जेंवि रवी. ५१
करुनि पुढें भीष्मातें कौरव आले सशक्र लोकपसे,
वीररसें सुर डोळे भरिति, जळें जेंवि तृषित लोक पसे. ५२
कौरवभट दंशमशक[8], विजयधनुर्वल्लि[9] काय ती चवरी?
हरिस हरिजनास हि लघुपण वरितां कीर्ति आयती च वरी. ५३
भीष्मा मदीया अरि, विटे[10] जेंवि सतीकुचा, मरायास
झटति, तदायास[11] जसा गरुडीं च पृदाकुचामरायास[12]. ५४
भीष्महत लक्ष गमले जेंवि लयगलित[13] गतासु[14] रवि पत्ती[15],
स्मरली सुरांसि तेव्हां अमृतार्थ्यच्युतहतासुरविपत्ती[16]. ५५

---

१. लक्ष्मी, ऐश्वर्य, विजय व नीति यांस. २. पाऱ्याचा आश्रय केलेल्या कथिलानें. ३. दुसऱ्यांस. ४. नाशी–**पंत.** ५. नाहींसा करी. ६. बाजूस. ७. रथचक्ररक्षक. ८. डांस. ९. अर्जुनाची धनुष्यलता ही च चवरी. १०. जार. ११. त्यांचे श्रम. १२. यथा सर्पहस्तगतचामरस्यायासो गरुडेऽकिंचित्करस्तथा भीष्मे भटायास इत्यर्थः–**पंत.** सर्परूप चवरीचा श्रम. १३. प्रलयकाळीं गळालेले. १४. प्राणरहित. १५. पायदळ. १६. अच्युतानें मारलेल्या अमृतार्थी असुरांची विपत्ति.
* रज (धूळ) आहे पावलावर ज्याच्या अशा. (निकृष्ट प्रतीच्या अशा).

वधिले सारोहें[1] अयुत हयगज हि बुज्या महाकर्थे[2] बानें[3],
बहु कडकडे परशरें[4] जैसा अति तैलपाक थेंबानें. ५६
विजयें भीमें हि बहुत रिपु मर्दुनि, करुनि भग्न पृतनेला,
भीष्मापुढें शिखंडी, साधुपुढें जेंवि हतसुकृत[5] नेला. ५७
तो तीन बाण हाणी, भीष्म म्हणे, 'त्वां यथेष्ट हाणावें,
आम्हीं स्त्रीपूर्वावरि शर सोडूंना च, सत्य जाणावें.' ५८
कोपुनि म्हणे शिखंडी, 'यद्यपि तूं क्षत्रघातका रामा
दुर्जय, तथापि मारिन तुज याचकपारिजातकारामा[6]. ५९
योद्धा वक्ता दाता ब्रह्मण्य शरण्य अजित तूं हरिसा[7],
परि सावध हो, मारिन तुजला मीं, वृद्ध हरिस युर्वहरिसा[8]. ६०
दशशतभुजार्जुनाचें[9] रामें, त्यांचें[10] तुवां, तुजें आजी
सर्व यश हराया मीं आलों तुजसीं करावया आजी[11].' ६१
भीष्म नव्हे तो शुक[12], कीं ज्याचे विषयांसि मुखसुरव[13] धूती,
न शिखंडी, आलीसे सेवाया विषयसुख सुरवधू ती. ६२
पार्थ शिखंडीस म्हणे, 'हूं! शांतनवावरि प्रहार करीं;
आहे सिद्ध वराया विजयश्री तुज धरूनि हार करीं. ६३
हें धर्मकार्य सद्यश व्हाया सत्यप्रतिज्ञ साधुनि घे;
मीं वारितों परांला; सुकृतीं न कवण गतिज्ञ साधु निघे?' ६४
हें ऐकुनि तो धाया, मत्तोरण[14] जेंवि मृगवरा, टकर,
कीं जाय तो कराया निधिपतिसीं[15] द्यूतपण वराटकर[16]. ६५
धृष्टद्युम्न-विराट-द्रुपद-नकुळ-ससुतजिष्णु-सहदेव,
हे धांवले नदीजावरि, बळिवरि जेंवि विष्णुसह देव. ६६

---

१. स्वारांसह. २. मोठी आहे कीर्ति ज्याची त्या. ३. बापानें. (भीष्मानें). ४. सैन्यास. ५. क्षीणपुण्य. ६. याचकांच्या कल्पवृक्षाच्या बनाला. ७. वासुदेवासारखा. ८. तरुण सिंहासारखा. ९. सहस्रार्जुनाचें. १०. परशुरामाचें. ११. युद्ध. १२. शुकाचार्य. १३. मुखांतील सुंदर ध्वनि. १४. माजलेला बोकड. १५. कुबेरासीं. १६. कवडी आहे हातांत ज्याच्या असा.

वारी धृष्टद्युम्ना कृतवर्मा, सोमदत्ति भीमातें,
नकुळा विकर्ण, कृप सहदेवा, तैं होय फार भी मातें. ६७
जो कांबोज सुदक्षिण तो सौभद्रासि यश न दे, वारी
सात्यकिला दुर्योधन, जैसा प्लवगेश्वरासि[1] देवारी.[2] ६८
वारी अश्वत्थामा द्रुपदविराटांप्रति प्रतापानें,
धर्मासि द्रोण, जसा वारावा चपळ बाळ बापानें. ६९
हें बहु, किति वर्णावें? अत्यद्भुत एक सांगतों, परिसा;
विजयाला दुःशासन वारी, शरभा सुदुर्जया हरिसा. ७०
मोही युद्ध सुरांच्या, न तसें सिंधूत्थ[3] तें विष[4], मना, मीं
सम भीष्म भीम म्हणतों, केवळ कविला दिसो विषम नामीं.
मुनि वदले, "कां ऐसा सोडुनि म्हणेल 'इतर वरिन' ऐसा?
सत्य धनंजय कर्में रूपें, दिसतो उगा चि वरि नरसा." ७२
युद्धीं भीष्म म्हणे, 'रे! धर्मा! होइल दहांत[6] कुत्सा[7] हें
भय न धरुनि वत्सा! मज कथितोपायें[8] चि मार उत्साहें. ७३
बहु वीरक्षय घडला, तेणें बहु जीवितासि मन विटलें.
मेलों रणांत म्हणजे तुमचें यांचें हि सर्व ऋण फिटलें.' ७४
यापरि आज्ञा जाणुनि धृष्टद्युम्नें समस्त कटकांतें
कथिलें[9] 'घ्या भीष्म' असें, मान्य न करितिल यशोर्थिभट[10] कां तें?
त्यांसीं करिती गुरुकृपनृपभगदत्तादि नरवरा[11]! जन्य[12],
सुरमुनिस[13] रुचों देती निजवीणेच्या[14] हि न रव[15] राजन्य[16]. ७६
भीष्म ग्लहसा[17], त्यांचे तुमचे हि द्यूतकारसे भट ते,
हरणार्थ रक्षणार्थ, त्यजुनि तदितरार्थ, जाहले झटते. ७७

---

१. वानराधिपास–सुग्रीवास. २. कुंभकर्ण. ३. समुद्रांतून निघालेलें. ४. हालाहलविष. ५. पृथ्वी. ६. चारचौघांत. ७. निंदा. ८. सांगितलेल्या उपायानें च. ९. मूळ पाठ–**कथिलें 'उठा' असें जें.** १०. यशाची इच्छा करणारे वीर. ११. धृतराष्ट्रा! १२. युद्ध. १३. नारदास. १४. आपल्या वीण्याचा. १५. ध्वनि. १६. क्षत्रिय. १७. द्यूतांतील पणासारखा.